

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમ	વિષય	પાના નંબર
૧/	સાક્ષાત્કાર ક્રિવા આત્મદર્શન	૧ થી ૧૩
૨	તત્ત્વસ્વરૂપ	૧૪ થી ૨૪
૩	યોગ્યતા	૨૪ થી ૩૯
૪	બુદ્ધિવિકાસ	૪૦ થી ૪૩
૫	બુદ્ધિનાં આવરણ	૪૩ થી ૪૮
૬	યોગ્યતાના વિશેષક	૪૯ થી ૫૨
૭	પરોક્ષનો પરિચય	૫૩ થી ૭૦
૮	બે માર્ગ, બે દૃષ્ય	૭૦ થી ૮૮
૯	અભિનિગ્રાસા	૮૮ થી ૧૦૦
૧૦	શુભ્રુની પદ્ધતિ	૧૦૦ થી ૧૦૩
૧૧	વિચાર વટાણ	૧૦૪ થી ૧૧૩
૧૨	પારમાર્થિક પ્રશ્નપર'પરા	૧૧૩ થી ૧૨૪
૧૩	અહંકાર અને ત્યાગ	૧૨૪ થી ૧૪૨
૧૪	અહંકાર	૧૪૨ થી ૧૪૮
૧૫	ચિત્તશુદ્ધિનું મહત્ત્વ	૧૪૯ થી ૧૫૬
૧૬	ગુરુનું મહત્ત્વ	૧૬૦ થી ૧૭૩
૧૭	લક્ષ્યવેધનું રામબાણુ	૧૭૪ થી ૧૮૬
૧૮	નિષ્કામયુગ્મ	૧૮૭ થી ૧૯૪
૧૯	અનન્ય ભક્તિ	૧૯૫ થી ૨૧૦
૨૦	સ્વરૂપદર્શનનું સરળ સાધન	૨૧૨ થી ૨૧૮
૨૧	તત્ત્વદર્શનનું પરિણામ	૨૧૮ થી ૨૨૮
૨૨	ઉપસંહાર	૨૨૮ થી ૨૩૨

—: પ્રસ્તાવિક :—

“સાક્ષાત્કારની ઢેરીએ” શીર્ષકમંથનું નિર્માણ નારૈશ્વર નિવામી ભગવત પૂજ્યપાદ શ્રીરંગ અવધૂત મદારાજની કૃપાને આભારી છે. શ્રી રંગ અવધૂતની પરોક્ષાપરોક્ષ કૃપાના અભાવે આ મંથનું નિર્માણ કરવાનું મારું ગણ નથી. એમ કહેવામાં મને જરાયે સંકાય થતો નથી.

શ્રી અવધૂતના નારૈશ્વરમાં મને પ્રથમ દર્શન થયાં એ વાતને આત્મે બાવીસ વર્ષો વીત્યાં. એ બાવીસ વર્ષના ગાળમાં શ્રી અવધૂતનો સમાગમ ધીમે ધીમે વધતો ગયો અને છેલ્લા પાંચ છ વર્ષોથી તે એ પરિચય પિતાપુત્રના પરિચય જેવો નિકટનો થયો. એ સમગ્ર પરિચય દરમ્યાન પ્રસંગોપાત્ ભક્તહૃદમાં અનાયસે વાર્તાલાપના પ્રસંગે શ્રી અવધૂતના સુખારવિંદથી ઝરતાં એ અમીઝરણાંનાં અમીનું પાન કરવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થતું અને પ્રસંગોપાત્ એકાંતમાં પણ એવાજ અધ્યાત્મ વિષયને વાર્તાલાપ થતો તે શ્રવણ કરવાનું મળતું તેના સંસ્કારો અંતર ઉપર આલેખાયા. ધારણશક્તિ કે મેધાશક્તિ એટલી પ્રબળ નથી કે શ્રી અવધૂતના શબ્દશબ્દનું આલેખન કરી શકાય. સ્મરણશક્તિએ પણ જાણે દેવાનું જ કાઠ્યું છે. તોય શ્રી અવધૂતની કૃપાથી બ્યારે પ્રસંગ ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે એ સ્મરણશક્તિ દગો દેતી નથી અને અનાયાસ જ તરી આવે છે. એના પરિણામે એ અનેક પ્રસંગોએ શ્રવણ કરેલા અધ્યાત્મભાવથી સભર પ્રસંગોના જે સંસ્કારો અંતર ઉપર આલેખાયા છે તેના ફળસ્વરૂપે અને તદુપરાંત શ્રી અવધૂતની પરોક્ષાપરોક્ષ કૃપાના પરિણામે જ આ મંથનું નિર્માણ થઈ શક્યું છે.

શ્રી ભગવાને ભક્તના આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાથી અને યાત્રી એવા ચાર વર્ગ ગીતામાં ગાયા છે. બધાય તત્ત્વના ઉપાસકો તે નથી પણ પોતપોતાના હેતુ અર્થે સકામ ભાવે સચ્ચણસાકાર શ્રીવિમલની યથેચ્છ ઉપાસના કરનારા છે. કેટલાક આર્ત ભક્તો સચ્ચણ સાકારની ઉપાસના સકામભાવે કરીને પોતાના સંકટનું નિવારણ થતા શ્રી ભગવાનને જલ્દી જાય છે. કેટલાક અર્થાથીઓનું પણ એવું જ છે. કેટલાક જિજ્ઞાસુઓ જરા આગળ જાય છે તેઓ કેવળ સકામ જ નથી પણ સકામ હોવા સાથે તત્ત્વ પ્રત્યે પણ અલિરુચિ ધરાવનારા અને તત્ત્વના સ્વરૂપની ઓળ કરનારાઓની કાટીમાં મૂકી શકાય એવા છે, જે કશું જ નથી કરતા તેના

કરતા તો એ ત્રણે વર્ગના લોકો એક દષ્ટિએ મોઢ છે. બધે સ્વાર્થપરાયણ બનીને પણ પોતાનો થોડો સમય પરમાત્મા નિમિત્તે ગાળે છે. શાની પરમતત્ત્વના અવ્યક્ત સ્વરૂપની જ્ઞાનમાર્ગે ઉપાસના કરે છે, અને પોતાની જિજ્ઞાસાની પરિવૃત્તિ સુધી તેને વળગી જ રહે છે અને તેથી જ તો એ બધા ભક્તોમા શ્રી ભગવાને—

તેષા શાની નિત્યયુક્ત એક મક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયોહિ શાનીનોઽપ્યર્થમત્ સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥

“તેઓમાં સદા ધ્યાનમા ભેગાઈ રહેનારો અને એકનિષ્ઠ ભક્તિવાળો શાની ઉત્તમ છે. શાનીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને શાની મને અત્યંત પ્રિય છે.” (ગીતા ૭-૧૭-૧૮)

અને તેથી એ બધાય-ઉત્તમ છે પણ—

“જ્ઞાની ત્વામૈવ મે મતમ્ ।” “શાની તો મારો આત્મા છે એવો મારો મત છે.” અને તેનું કારણ પણ શ્રી ભગવાને કહ્યું :

“તે એકાગ્ર ચિત્તવાળો થઈ સર્વોત્તમ ગતિરૂપ મનેજ આશ્રય કરી રહ્યો છે”

આર્ત અને અર્થાર્થી જેણે માત્ર પોતાનો સ્વાર્થ જ વહાલો કર્યો છે તે સ્વાર્થ સધાય પછી તે ભગવાનની તો વાત જ ભૂલી જાય છે પણ જિજ્ઞાસુ એ બેના કરતા કાંઈક શ્રેષ્ઠ છે તે રાત્રીદિવસ તત્ત્વપ્રાપ્તિના માર્ગે જ મચ્ચો રહે છે. એવા જિજ્ઞાસુઓમાથી શાની ભક્તો થાય છે. જિજ્ઞાસુને જેમજેમ જ્ઞાન થતું જાય તેમતેમ તે ક્રમશઃ નિશ્ચય બનતો જાય છે અને એમ જ્યારે તે નિશ્ચય બનીને એકજ નિર્ણય પર આવે છે ‘તત્ત્વ એજ પરમમોહ છે’ ત્યારે તે જ્ઞાનમાર્ગે-વિચારમાર્ગે તેનો પરિચય કરવા પાછળ પડે છે અને અતે તે વિહંગ માર્ગે પરિચય કરીને કૃતકૃત્ય બને છે તેથી જ તે ભગવાનને પ્રિય છે ભગવાનનો આત્મા પણ તે છે કારણ કે ભગવાન જ્ઞાનસ્વરૂપ છે—જ્ઞાન છે ભગવાનના એ જ્ઞાનસ્વરૂપનો—જ્ઞાનનો જે આશ્રય લે છે અને તે દ્વારા જે તત્ત્વ પરિચય કરે છે તે ભગવાનને—તત્ત્વને—પ્રિય હોય એમા શ્રી નવાઈ ।

એવા જ્ઞાનગમ્ય પરમ તત્ત્વને પામવાના શાસ્ત્રોએ અનેક માર્ગો ચિંધ્યા છે. ગીતામા પણ સ્વર્ગ ભગવાને પોતાની પ્રાપ્તિ અર્થેના માર્ગોનો ઉલ્લેખ કર્યો જ્ઞાન, કર્મ, ઉપાસના આદિ સાધનોદ્વારા સાધનને સિદ્ધ કરવાનું છે ઉપનિષદો પણ તત્ત્વપ્રાપ્તિના એજ માર્ગોથી સભર છે.

આજ દારણે તો સીધી ગરળ, સુલભ અને સચોટ સાધન એક જ છે અને તે નામસ્મરણ છે. જેને તત્ત્વની જ ઉપાસના કરવાની હોય તે પ્રથમ “ઐ”ના જપ દ્વારા અને તેના અર્થસ્વરૂપ પરમેશ્વરતુ ચિંતન કરવાથી કાળ કળીને અર્થસિદ્ધિ થાય છે યોગદર્શનકારે પણ—

તમ્ય વાચક શ્રવણ । “એ ઇશ્વરનો વાચક પ્રથમ છે” અને—
તત્ત્વમ્તદર્ધમાનમ્ । ‘એ ઓંકારનો જપ અને તેના અર્થસ્વરૂપ પરમેશ્વરતુ ચિંતન કરવું જોઈએ.’ એ પ્રમાણે કહીને નામસ્મરણ પાંચ ઓંક મુક્યો છે જે બહુતો સચળ સાધાર સ્વરૂપ પર અતુરાગવાળા છે તેમને આલબન તરીકે તે તે આજના નામરૂપ અને તેના શુભતુ ચિંતન ફલદાયક છે.

હરિના નામનો રે સીધો મોટો છે આધાર—રેક
હરિરસ પીધો તે નર જીત્યો, ખીજા એકે જાપ
ખાડ જલેખી મળી પામર, દૂરવિદ્યા ખાય—હરિના
નામમત્ર મોટો છે જગમા, જનમગણ બૃત જાય;
મુક્તિસુદરી આવે દાડી, આર્દ્રજી એવું થાય—હરિના
નામ રસાયણ બીધું જેણે, નેણવેણું પલટાય.
કાયા કચન મોહન લાગે, ક્રિયા કરે તત્કાળ—હરિના
પાપ જનમના પગે પલકમા કર્મ બધ તુટ જાય,
રોકમોહ નાશી મગી દહ, સુખ વરણું નવ જાય—હરિના
નામ નાવ ભવસાગરમાહી, સદ્ગુરુ નીકાધાર,
અર્ધા શઠ ફલાયો અળર ફાલુમા થાયે પાર—હરિના
નામ નામીનો બેઠ મટેને, નામી આપ હો જાય,
જાન જોય જાનાર ત્રિપુટી, રગ એક થઈ જાય—હરિના

—૨૪ અવધૂત

આ છે શ્રી રગ અવધૂત લાખ્યો નામસ્મરણનો અનુભવસિદ્ધ પ્રભાવ ।
અને ‘કલૌ કેશવ કીર્તનમ્ ।’ એવું પણ એક વાક્ય છે પણ એ
નામસ્મરણ હોયું જોઈએ ધ્યાનયુક્ત કેવળ પોપટીઆ નામોચ્ચાર
શા કામનો ?

મુખમે રામ બગલમે છૂરી, ✓
લગત લાયા પણુ દાનત ખૂરી

એવા નામોચ્ચાર તો નામને પણ લજવે અસ્તુ

કરતા તો એ ત્રણે વર્ગના લોકો એક દષ્ટિએ ક્રોધ છે. ભલે સ્વાર્થપરાયણ બનીને પણ પોતાનો થોડો સમય પરમાત્મા નિમિત્તે ગાળે છે. જ્ઞાની પરમતત્ત્વના અવ્યક્ત સ્વરૂપની જ્ઞાનમાર્ગે ઉપાસના કરે છે, અને પોતાની જિજ્ઞાસાની પરિવૃત્તિ સુધી તેને વળગી જ રહે છે અને તેથી જ તો એ બધા ભક્તોમા થી ભગવાને—

તેષા જ્ઞાની નિત્યયુક્ત એક મક્તિર્વિશિષ્યતે ।

પ્રિયોહિ જ્ઞાનીનોઽપ્યર્થમહ સ ચ મમ પ્રિયઃ ॥

“તેઓમા સદા ધ્યાનમા જોડાઈ રહેનારો અને એકનિષ્ઠ ભક્તિવાળો જ્ઞાની ઉત્તમ છે. જ્ઞાનીને હું અત્યંત પ્રિય છું અને જ્ઞાની મને અત્યંત પ્રિય છે.” (ગીતા ૭-૧૭-૧૮)

અને તેથી એ બધાય ઉત્તમ છે પરંતુ—

“જ્ઞાની ત્વામૈવ મે મતમ્ ।” “જ્ઞાની તો મારો આત્મા છે એવો મારો મત છે.” અને તેનું નરણુ પેણુ થી ભગવાને કહ્યું

“તે એકાગ્ર ચિત્તવાળો થઈ સર્વોત્તમ ગતિરૂપ મનેજ આશ્રય કરી રહ્યો છે”

આત્મ અને અર્થાર્થી જોણે માત્ર પોતાનો સ્વાર્થ જ વઢાલો કયો છે તે સ્વાર્થ સધાય પછી તે ભગવાનની તો વાત જ જૂની જાય છે પણ જિજ્ઞાસુ એ બેના કરતા કાંઈક શ્રેષ્ઠ છે તે રાત્રીદિવસ તત્ત્વપ્રાપ્તિના માર્ગે જ મર્યો રહે છે એવા જિજ્ઞાસુઓમાથી જ્ઞાની ભક્તો થાય છે જિજ્ઞાસુને જેમજેમ જ્ઞાન થતું જાય તેમતેમ તે કમચ નિશ્ચય બનતો જાય છે અને એમ જ્યારે તે નિશ્ચય બનીને એકજ નિર્ણય પર આવે છે ‘તત્ત્વ એજ પરમક્રોધ છે’ ત્યારે તે જ્ઞાનમાર્ગે-વિચારમાર્ગે તેનો પરિચય દરવા પાછળ પડે છે અને અતે તે વિહમ માર્ગે પરિચય કરીને કૃતકૃત્ય બને છે તેથી જ તે ભગવાનને પ્રિય છે ભગવાનનો આત્મા પણ તે છે કારણ કે ભગવાન જ્ઞાનસ્વરૂપ છે-જ્ઞાન છે ભગવાનના એ જ્ઞાનસ્વરૂપનો-જ્ઞાનનો જે આશ્રય છે છે અને તે દ્વારા જે તત્ત્વ પરિચય કરે છે તે ભગવાનને-તત્ત્વને-નિઃ કોય એમા થી નવાઈ ।

પ્રવેશ

यदा भूतदृग्भाषमेकरथमनुपश्यति ।

तत एव च विस्तारं ब्रह्म संपद्यते तदा ॥

“ત્યારે પ્રાણીઓના જુદાપણાને એક પરમાત્મામાં રહેલ જુએ છે અને તેનાથી જ વિસ્તાર થયેલ જુએ છે, ત્યારે તે બ્રહ્મરૂપ થાય છે.”

સાક્ષાત્કાર એ ટાંકાપોરના તડાકા નથી પણ હકિકત છે, પણ અનુભવગમ્ય હોવાથી બધાને એનો અનુભવ થતો ન હોવાથી ધણા યુદ્ધિશાળી! પુરુષો માત્ર શબ્દજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને સાક્ષાત્કાર શક્ય નથી એમ કહેવાની હિંમત કરે છે એટલું જ નહીં પણ પોતાને સાક્ષાત્કાર થયો નથી માટે સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ કહીને પોતાના અનુભવાઓને અને બીજા પોતાના સંસર્ગમાં આવનારાઓને અનાસ્થા ઉપજાવે એમાં શંકા નથી.

“સાક્ષાત્કાર થાય છે.” એ વાતનો મી લગવાને ગીતામાં અનેક સ્થાનોએ ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તત્ત્વદર્શન માટેની યોગ્યતાનો પણ ગીતામાં અને બીજાં ઉપનિષદાદિ ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે. એવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરનારને સાક્ષાત્કાર ન થાય તો લગવાનના શબ્દો પર હડતાલ મારવી પડે પણ હજી સુધી તો એવો કોઈ પાક્યો નથી જંલે એવી હડતાલ મારી હોય! અને એ શબ્દો ગીતા આદિ ગ્રંથોમાંથી ખૂંસી નાખ્યા હોય!

સાક્ષાત્કાર એ કેવળ સંવેદન છે અને તે સ્વસંવેદ હોવાથી બીજાઓ ગમે તેટલું કહે તેનો કશો અર્થ નથી. જોને આત્મદર્શન થાય છે તે એ દર્શનનું વર્ણન કરી શકતો નથી કારણ કે એ વાણીનો વિષય નથી. એ દર્શનનાંતોત હોવાથી યુદ્ધિશાળી નથી અને ધન્વિઓ તો બિચારી એના દર્શન ક્યાંથી જ કરી શકે? અને છતાંય કહેનાર કહે છે: “મને સાક્ષાત્કાર થયો નથી માટે સાક્ષાત્કાર જોવું કશું જ નથી.” આમ કહેનારનો મતિબળ નથી તો બીજું શું છે? પોતાને અમુક વસ્તુને અનુભવ ન થાય તેથી તેવો અનુભવ બીજાને પણ થતો નથી એમ કહેવું શું મમાદ-અહંતા નથી? પોતે સાક્ષાત્કારનો આપદંડ બનવા પહેલાં પોતાની બાતને જ પ્રશ્ન કરવો જોઈએ. તત્ત્વદર્શન માટે મી લગવાને અને ઉપનિષદ ગ્રંથોએ જે યોગ્યતા નિર્માણ કરી છે તે યોગ્યતાઓ પોતાનામાં છે ખરી?

આં મધોમાં જ્યાં જ્યાં ઉપનિષદ, ગીતા, ભાગવત આદિના અવતરણો આવ્યાં છે ત્યાં ત્યાં તે તે પુસ્તકોને અનુસરીને તેની સમજ આપી છે. હું તો કેવળ કલમ, કાગળ અને ખડિયો લઈને માત્ર લલિયાતું જ કામ કરું છું. ગ્રંથલિપિદાતા પરમ કૃપાળુ શ્રી સદ્ગુરુદેવ છે. ત્યારે જે જોઈએ તેનું પંરોક્ષ સચન થતું હશે, તદનુરૂપ અવતરણો પણ ઉપનિષદાદિ મધોમાંથી અનાયાસ જ મળી રહેતાં હશે. આ મધ અવતરણોથી સજર છે તેથી રજે દાઢ જૂલ કરે કે એનો નિર્માતા-લેખક આ બધા મધમાં પારંગત હશે. એણે તો અધ્યાત્મજ્ઞાનનો કક્કો સરખોય ધૂટ્યો નથી. પણ કેવળ ગુરુકૃપાનું જ આ પરિણામ છે. સદ્ગુરુદેવની કૃપા શું નથી કરી શકતી? માત્ર એકજ કૃપાકટાક્ષ અને મૂર્ખશિરોમણી જ્ઞાનશિરોમણિ બને છે. શ્રી રંગ અવધૂતની અદ્વૈતક કૃપાનું જ આ પરિણામ છે; એમ કહેવામાં મારો બીજો પણ આશય છે. ગુરુદેવ પ્રત્યેક વેળા ઉપદેશ આપતા નથી. પણ પંરોક્ષ રીતે અથવા આવા પ્રકારના મધોનું નિર્માણ કરાવી એ નિમિત્તે સદ્ગોષ્ઠ આપે છે, સન્માર્ગ દાખવે છે અને સાથે રહીને એ કૂડીએ ચઢાવીને મારા જેવા ધુંટણીએ પણ પૂડું ચાલતા ન આપડે એવા બાળકના પગ ઊગાડી ઉત્કર્ષનો માર્ગ દાખવે છે. એટલું જ નહીં પણ પ્રત્યેક પગે મારી સાથે રહીને, મારી આગળને આગળ ચાલીને એ ચિહ્નને નિષ્કંટક બનાવે છે, એવો મારો અનુભવ છે. અંતરની એ વાતો કોને કહેવાય? જે અનુભવે તેજ જાણે! સદ્ગુરુએ મારો હાથ પકડ્યો, મારા પાપ, તાપ, સંતાપનો નાશ કરી મારી એ પરમતત્ત્વ-પ્રાપ્તિની અભિલાષાને માત્ર પ્રેતસાહનજ આપ્યું એટલું જ નહીં પણ એની હિવાની પણ આખી કરાવી! અસ્તુ. હું જેમજેમ ડગ ભરતો જઈું તેમતેમ આગળના ડગનો મારો માર્ગ પ્રકાશિત અને વિશાળ બનતો જાય છે અને હું આજથી બાવીસ વર્ષ પરહતો તે આજે નથી. એટલું તો હું જાણી શકું છું પણ ક્યા છું તેતો ગુરુદેવ જાણે! એમ કહેતા મને આનંદ થાય છે. માડું ઠેકું એ કૃપા જીવવાને પાત્ર છે કે કેમ તેની મનેજ ખબર નથી. પણ હું એટલું તો જાણું છું કે ગુરુદેવ સર્વદા મારી સાથે છે અને એજ મારો કેવારિ છે અને તેથી જ—

ગુરુકૃપા હિ ફેવલ ચિષ્ય યમ મગદ્મ્ ।——પ્રયોજક.

તે કહેવું સાધારણ નથી, અનુભવ કરો તો સમજાય ! મમત્વ અને અહંતા જેના નિર્મૂળ થયાં છે તે જ એ વાત સમજી શકે. ખાવા જતાં ખાધું નથી એમ કહેવું, પીવા જતાં પીધું નથી એમ કહેવું, કરવા જતાં કર્યું નથી એમ કહેવું એ આપણી દ્રષ્ટિએ નહીં જૂઠાણું જણાય પણ તત્ત્વદર્શી એમાં એક શબ્દ પણ જૂઠું જોઈએ નથી, એ અનુભવ કરો ત્યારે સમજાય ! જે કરીને જ જોવાનું છે તેમાં આત્મી લમણાત્મીક કરી આવે એમ નથી. તેથી જ શ્રી લગવાને તત્ત્વદર્શનનો સર્વ સુલભ માર્ગ બતાવ્યો છે.

મન્યતા મય મદમક્રતો ગદ્યાત્રી મા નમસ્કૃતઃ ।
મામેત્રૈવ્યસિ સત્યં તે પ્રતિજ્ઞાતે પ્રિયડતિમે ॥ ૧૮

“તું મારામા મનવાળો, મને પૂજનારો મારો લક્ષ્ય થા અને મને નમસ્કાર કર; એમ કરવાથી તું મને જ પામીશ. તારી આગળ હું આ સત્ય પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કેમ કે તું મને પ્રિય છું.”

‘આત્મદર્શન થાય છે’ એ વાતની પ્રતીતિ માટે આથી ખીજું વધારે શું જોઈએ ?

✓ નિરામણી બનરો તો અનાસક્ત બાવે સર્વકર્મફલ ત્યાગ કરીને તમે તત્ત્વદર્શન કરી શકશો. એ છે કર્મયોગ.

જ્ઞાનમાર્ગે અભેદદર્શન કરીને અવ્યક્તની ઉપાસના કરીને જ્ઞાના-ભિમાનથી વિમુખ રહીને, મમતા અને અહંતાનો પરિહાર કરીને તત્ત્વચિંતન કરશો તો તમે તત્ત્વદર્શન કરી શકશો—આ છે જ્ઞાનમાર્ગ.

લક્ષિતમાતા તો તમારી સન્મુખ જિહાં જ છે તમને પોતાના ખોળામાં બેસાડી એ અમૃતપાન કરાવવા ! જુતમાનમાં લગવાનને લાળીને, તેને સુખ આપીને, અનન્યભાવે લગવાનને શરણાપન્ન બનીને, જે તમારું છે તે તેને અર્પણ કરીને નિરપેક્ષભાવે પ્રેમસભર લક્ષિત કરશો તો તમે તત્ત્વદર્શન કરી શકશો આ છે લક્ષિત માર્ગ.

જમે તે માર્ગે જવ અને લગવાન જિહાં છે તમને પોતાનામાં મમાની સ્વસ્વરૂપનું દાન કરવાને ! પાન બનો અને ઈચ્છ કરો ! અપાનની ઈચ્છાઓ અધૂરી જ રહે છે !

અસ્તુ

ઉદેપુર (રાજસ્થાન) }
જોડ પ્રતિષ્ઠા }
તા ૨૫-૬-૬૪ }

પ્રયોજક

અને તે આત્મ નિરીક્ષણ કરતા એ યોગ્યતામાં ઉત્પન્ન છે એમ જણાય
તો તેણે પોતાની એ બ્રમણનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

જે એમ કહે છે કે 'મને સાક્ષાત્કાર થયો છે' તેને તત્ત્વદર્શન થયું
નથી એ નિર્વિવાદ છે. જેને તત્ત્વદર્શન થયું છે તે એ દર્શનથી પ્રાપ્ત
થયેલા આત્મતિક સુખમાં આક્રમ્ભ એટલો ગરકાવ થઈ ગયો છે કે તેને
વાળીજ નથી સાક્ષાત્કાર તો 'ગૂંગાએ ઘેખર ખાધા' જેવી વાત છે
ગૂંગો માણસ જેમ મિટાન નાઈને પરિવૃત્ત થાય છે અને તેને તૃપ્તિના
ઓડકાર આવે છે પણ વાણીના અભાવે તે પોતાની એ તૃપ્તિનો આનંદ
ખીજી આગળ વર્ણવી શકતો નથી, તેમ તત્ત્વદર્શી પણ તે તૃપ્તિનો
આનંદ વાણીના અભાવે વર્ણવી શકતો નથી પણ તેની આકૃતિ જ તેના
એ આનંદનું પ્રતિબિંબ પાડે છે અને તે લક્ષણો દ્વારાજ આપણે
અધ્યાત્મમયોના અનુશીલનથી જે સંબંધાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય તે દ્વારા
એ વાતનો નિશ્ચય કરવો જોઈએ.

જીવશિવનું જ્યારે ઐક્ય થાય છે ત્યારે તે ઐક્યનો દષ્ટા નોંખે
કાઈ હોતો નથી જીવ પણ પોતાના વ્યક્તિત્વનો લોપ કરીને શિવમાં
સમાઈ જાય છે એટલે જીવ પણ પોતાના એ યોગનું વર્ણન કરવાને
શિવથી ભિન્ન રહેતો નથી, અને જે શિવ છે તેને તો કાણુ પૂછે ?
એટલેજ જેને તત્ત્વદર્શન થયું છે તેની દષ્ટિમાં તત્ત્વ સિવાય ઈતર
કશાયનું અસ્તિત્વજ નથી એટલેજ શિવથી અભિન્ન પોતે કાણુ છે તે
તે હવે જાણતો નથી અને શિવમાં સમાઈને શિવ બની જાય છે

સાધન વિના સાધ્યની પ્રાપ્તિ થતી નથી સાધ્યની પ્રાપ્તિ થતાજ
સાધન, સાધક અને સાધ્ય એકજ સ્વરૂપે— સાધ્ય સ્વરૂપે અવશેષ રહે
છે ત્યારે સાધકનું ભિન્ન યક્તિત્વ જ નથી

આ વાત ભૌતિક દેહની નથી તેમજ અન્નમય કોશાતરંગત સૂક્ષ્મ
કે કારણ શરીરની પણ નથી જ્યાં સુધી એ ત્રણે છે ત્યાં સુધી તત્ત્વ-
દર્શન શક્ય જ નથી અને તત્ત્વદર્શન થવા પછી તો એ નહીં હૃદય
જ નથી જ્યાં સુધી, તત્ત્વદર્શન પછી પણ પ્રારમ્ભ અવશિષ્ટ છે ત્યાં
સુધી ભૌતિક દેહ રહેશે પણ તે ભૌતિક દેહની સ્વાભાવિક ક્રિયાઓ સાથે
એ દેહના દષ્ટાને કશે જ સંબંધ રહેતો નથી. બાહ્ય દષ્ટિએ તે આપણને
પણ જ કરતો જણાય છે, અનાયાસ પ્રાપ્ત થયેલા ભોગ ભોગવે છે તો
પણ તે અભોક્તા, અકર્તા રહીને જ ભોગવે છે । પણ એ ક્રમ બને છે

તે દેહેનું સાધારણ નથી, અનુભવ કરો તો સમજાય ! મમત્વ અને અહંતા જેનાં નિર્મૂળ થયાં છે તે જ એ વાત સમજી શકે. ખાવા છતાંય ખાધું નથી એમ દેહેનું, પીવા છતાંય પીધું નથી એમ દેહેનું, કરવા છતાંય કર્યું નથી એમ દેહેનું એ આપણી દ્રષ્ટિએ નર્યું જૂઠાણું જળાય પપ્પ તત્ત્વદર્શી એમાં એક શબ્દ પણ જડું ખોલ્યો નથી, એ અનુભવ કરો ત્યાં સમજાય ! જે કરીને જ જોવાનું છે તેમાં આગ્રી લભાગ્રીક ફગી ચાલે એમ નથી. તેથી જ શ્રી ભગવાને તત્ત્વદર્શનનો સર્વ સુલભ માર્ગ બતાવ્યો છે.

મન્મતા મય મદમકતો મવાગ્રી મા મમત્કુલ ।

મામેવૈપ્યસિ સાયં તે પ્રતિજાતે પ્રિયદર્શિને ॥

“તું મારામા મનવાજો, મને પૂજનારો મારો ભક્ત થા અને મને નમસ્કાર કર; એમ કરવાથી તું મને જ પામીશ. તારી આગળ હું આ સત્ત્વ પ્રતિજ્ઞા કરું છું, કેમ કે તું મને પ્રિય છું.”

‘આત્મદર્શન થાય છે’ એ વાતની પ્રતીતિ માટે આથી બીજું વધારે શું જોઈએ ?

✓ નિરામલી બનતો તો અનાસક્ત લાવે સર્વકર્મફલ ત્યાગ કરીને તમે તત્ત્વદર્શન કરી શકશો. એ છે કર્મયોગ.

જ્ઞાનમાર્ગે અભેદદર્શન કરીને અવ્યક્તની ઉપાસના કરીને જ્ઞાનાભિમાનથી વિમુખ રહીને મમતા અને અહંતાનો પરિહાર કરીને તત્ત્વચિત્તન કરશો તો તમે તત્ત્વદર્શન કરી શકશો—આ છે જ્ઞાનમાર્ગ.

ભક્તિમાતા તો તમારી સન્મુખ જિલા જ છે તમને પોતાના ખોળામાં બેસાડી એ અમૃતપાન કરાવવા ! બૃતમાત્રમા ભગવાનને લાગીને, તેને મુખ આપીને, અનન્યભાવે ભગવાનને સરણાપન્ન બનીને, જે તમારું છે તે તેને અર્પણ કરીને નિરપેક્ષભાવે પ્રેમસભર ભક્તિ કરશો તો તમે તત્ત્વદર્શન કરી શકશો આ છે ભક્તિમાર્ગ.

ગમે તે માર્ગે જાવ અને ભગવાન જિલા છે તમને પોતાનામા સમાવી સ્વસ્વઅપત્ત દાન કરવાને ! પાન બનો અને ઈચ્છા કરો ! અપાનની ઈચ્છાઓ અધૂરી જ રહે છે !

અસ્તુ

ઉદ્દેપુર (રાજસ્થાન) }
જોડ પૃથ્વીમા }
તા ૨૫-૬-૬૪ }

પ્રયોજક

અભિપ્રાય

આત્મોન્નતિના માર્ગે પ્રયાણ કરતા સાધકને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે એવી આ કૃતિ છે. આ વિકટ માર્ગ શા માટે ખેડવો જોઈએ, એમાં ક્યા અવરોધો આવે છે, એનો શી રીતે સામનો થઈ શકે, એ દૂર કરવા માટે કઈ સારીરિક, બૌદ્ધિક, નૈતિક અને આધ્યાત્મિક તૈયારી આવશ્યક છે, અને એ તૈયારી થવા પછી સાધકને કઈ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે એનું, હૃદયમાંથી સોસરું જતરંતું-હોય એવું ચિત્રણ શ્રી લેખકે આપ્યું છે.

પુસ્તકની ભાષા એટલી સરળ છે કે જીવ-જંગલ-જાહની અને નાતે આંતર સંબંધની ચર્ચા થતી હોવા છતાં, એ અંગેનાં સહજ રીતે સરી પડતાં શાસ્ત્રીય ઉદાહરણો આપવા છતાં, ક્યાંય ક્લિષ્ટતા આવતી નથી અને પુસ્તકને શરૂઆતથી અંત સુધી એકધારા રસ અને આનંદથીવાંચી શકાય છે.

પુસ્તકમાંના અનુભવસિદ્ધ વહેવારુ સૂચનો, શાસ્ત્રપુરાણો અને લોક સાહિત્યમાંથી પ્રત્યક્ષ થતાં ઉદાહરણો પુસ્તકની અગત્ય અને કમણી વધારે છે.

લેખક આ 'ગહન' વિષયની ચર્ચા કરવામાં પૂર્વગ્રહ પર રહ્યા છે એ એમની સિદ્ધિ છે. અધ્યાત્મની એક એક વિશાળ પ્રસાળ ઉપરથી એમણે ભક્તિ, બુદ્ધિ, જ્ઞાન, ચિંત્ન, સુરુપદ વિગેરે અંગેની વિશદ ચર્ચા કરી છે. એ ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ આપતાં એઓએ જણાવ્યું છે કે સાધક સાધનની પરામિષ્ટાએ પહોંચી સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી જાહદષ્ટિ મેળવે છે.

સાક્ષાત્કારની કપરી કેડી અંગેના દિશાસૂચન, કરતાં વધુ પુસ્તકની લેખક પાસેથી અપેક્ષા રાખવી બ્યાજબી ગણાયે.

—ડૉ. ભાસ્કર ગોપાળજી દેસાઈ

એમ. એ. પી. એમ. ડી.

કોમર્સ કોલેજ, એમ. એસ. યુનિવર્સિટી, બરોડા.

આભાર દર્શન

આ પુસ્તક લાંબા વખતથી લખાયેલું પણ આર્થિક અતિકૂળતાના કારણે જાપવાનું રહેલું. આર્થિક અનુકૂળતા થઈ એટલે આ પુસ્તક હાલમાં આ પુસ્તક જાપવામાં જે ભાઈઓએ આર્થિક અનુકૂળતા કરી આપી તે ભાઈઓનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું. વળી જે ભાઈઓએ આ પુસ્તકની પ્રેસકોપી કરવામાં અને તપાસવામાં મદદ કરી છે તે ભાઈઓનો પણ આ સ્થળે આભાર માનવો ઘટે. વળી જાપમાનાના સંચાલક શ્રી સુરેશભાઈએ પણ અવકાશ કાઢી આ પુસ્તક વેળાસર તૈયાર કરી આપ્યું તે જાલદ તેમનો પણ આભાર.

—પ્રયોજક

ଭଗବାନ ଇଟାଦେବ

ગરુડવાહન શ્રી. પ. પ. બ્ર
શ્રી વામુદેવાનંદ સરસ્વતી સ્વામી મહારાજ

૨ બેસ્વામી
ગરુડેશ્વર

પ્રકરણ ૧

સાક્ષાત્કાર કિંવા આત્મદર્શન

યો માં પश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।

તત્સાદં ન પ્રણશ્યામિ સં ચ મે ન પ્રણમ્યતિ ॥ ૬-૩૦ (ગીતા)

“જે મને બધે જુએ છે અને બધું મારામાં જુએ છે તેને હું અદૃશ્ય રહેતો નથી અને તે મને અદૃશ્ય રહેતો નથી.”

सर्वभूतस्य भावमानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥ ૬-૨૯ (ગીતા)

“યોગયુક્ત અંતઃકરણવાળો અને બધે સમદૃષ્ટિવાળો મનુષ્ય આત્માને સર્વજૂતોમાં રહેલો અને સર્વજૂતોને આત્મામાં રહેલાં જુએ છે.”

શ્રી ભગવાને સાક્ષાત્કારની સાદી, સરળ અને સમજી શકાય એવી દ્વંદ્વી વ્યાખ્યા આપી. “પ્રાણી માત્રમાં પરમતત્ત્વને અને પરમતત્ત્વમાં પ્રાણી-માત્રને જે જુએ છે તેને આત્મદર્શન થયું છે.” એમ કહેવું સપ્તક્રિય છે. પણ એ યોગદૃષ્ટિની આડે એ અંતરાયો છે મન અને વાસના. તત્ત્વદર્શી મહાતુલ્યો મનોજય અને વાસનાક્ષય ઉપરજ લાર મૂકે છે. વાસનાક્ષય ઉપર લાર મૂકવામાં આવે છે તેવું એકજ કારણ છે અને તે એ કે સંસારવૃક્ષનું પીજ વાસના છે. એ વાસના જ શક્તિશીલને જીવના જન્મમરણનું કારણ બને છે. વાસના એ જ કારણશરીર છે જેના વડે જન્મ અને મરણના બંધન થાય છે. વાસના એ જ જન્મમૃત્યુનું કારણ હોવાથી તેને જ કારણશરીર કહેવામાં આવ્યું છે. એ કારણશરીર ન હોય તો સૂક્ષ્મ અને સ્પૃશ્ય શરીરનો સંભવ જ નથી. મનુષ્યનો અંતઃકાળ આવે છે ત્યારે તેને જે જે વાસનાઓ ચોપાસથી ઘેરી વળી હોય છે તે વાસનાઓને અનુરૂપ તેને બીજું શરીર પ્રાપ્ત થાય છે અને તે શરીરમાં રહીને જીવ એ અધૂરી વાસનાઓ ભોગવે છે. અને એમ ઉત્તરોત્તર અંત સમયની વાસનાને અનુરૂપ અન્ય શરીર કારણ કરી જીવ એ જ વાસનોના વનમાં અંટવાંતો જ રહે છે. શ્રી ભગવાને પ્રશ્ન કહ્યું છે :-

ये ये चापि स्मरन्मानं त्यजत्येते कलेवरम् ।

तं तमेवेति कौતેय सदा सद्मान्मानितः ॥ ૮-૬ (ગીતા)

“કૌતેય ! અંતકાળે જે જે પદાર્થને યાદ કરતો મનુષ્ય શરીર છોડે છે, તેને જ તે પામે છે; કેમકે તે હંમેશા તે જ પદાર્થની ભાવનાવાળો હોય છે” એ પ્રમાણે કહીને જન્મના કારણ તરીકે અંત સમયની વાસનાનો જ નિર્દેશ કર્યો છે અને તેથી જેને જન્મમૃત્યુના બંધનથી મુક્ત થવાની અભિલાષા હોય તેણે તે જ વાસનાનો ક્ષય કરવો જ આવશ્યક છે.

વાસનાક્ષયનો શાસ્ત્રોએ અનેક સાધનો પર્યાયોં છે પણ શ્રી ભગવાન-ભાષ્યું વાસના ક્ષયનું અમોઘ સાધન ખીજું છે અને તે એ :

तस्मान् सर्वेषु कालेषु मामनुष्मर मुढ च ॥ ૭-૭. (ગીતા)

‘માટે સર્વકાળે તું મારું સ્મરણ કર અને મુઢ કર.’ ભગવાનનું સ્મરણ કરવાથી અંતકાળે પણ તેને ભગવાનનું જ સ્મરણ થાય છે અને તે સ્મરણ જ તેને સહાયક બને છે અને ત્યારે જ અંતકાળે ખીજી કોઈપણ વાસનાના અભાવે અને ભગવાનના સ્મરણના પ્રભાવે :

અંતકાલે ચ મામેવ સ્મરન્મુક્તવા કલેવરમ્ । ૮-૫. (ગીતા)

याः क्षयाति स मद्भानं याति नास्त्वत्र संशयः ॥

“અંતકાળે જે મારું જ સ્મરણ કરતો શરીરને છોડી જાય છે તે મારા જ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થાય છે એમાં સંશય નથી” એ પ્રમાણે શ્રી ભગવાને શ્રી અર્જુનને ભાષ્યું. શ્રી ભગવાનની એ ઉક્તિનું પરિણામ એ છે, કે તે પુનર્જન્મથી મુક્ત થાય છે અને પરમતત્ત્વમાં જ સમાઈ જાય છે. તેથી જ વાસનાક્ષય અર્થે ભગવાનના સ્મરણ જેવું સાદું, સરળ અને છતાં અમોઘ સાધન ખીજું કંઈ નથી. એ ‘અનુસ્મરણ’ની વાત કરતા શ્રી ભગવાને કહ્યું :-

शोभित्येकाग्रं ह्यव्यहरन्मामनुष्मरन् ।

ચ પ્રયાતિ ત્યજન્દેહં સ યાતિ પરમા ગતિમ્ ॥ ૮-૨૩ (ગીતા)

“ ‘ઓમ્’ (૩૪) જેવા એકાક્ષર બ્રહ્મનું ઉચ્ચારણ કરતો, મારું સ્મરણ કરતો અને દેહ ત્યજતો મરણ પામે છે, તે પરમ ગતિ પ્રાપ્ત કરે છે.” એ પ્રમાણે શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહીને પ્રણવ જે બ્રહ્મનું પ્રતીક છે તેના જ જપ કરતા અને તે દ્વારા શ્રી ભગવાનનું અનુસ્મરણ પ્રત્યેક પણે, પ્રત્યેક શ્વાસે ડગલે અને પગલે, પ્રત્યેક કાર્ય કરતા શ્રી ભગવાનનું સતત સ્મરણ કરનાર પરમ ગતિને પ્રાપ્ત કરે છે એવો નિર્દેશ કર્યો છે. પરિણામ એ આવે છે કે વાસનાનો હિલ્લ થતો જ નથી. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એ ભગવાનના અનુસ્મરણમાં કેન્દ્રિત થાય છે અને પરિણામે વિષયોનું સ્મરણ કે ચિંતન થતું જ નથી. એટલે, અંતકાળે વિષયોની વાસનાઓ ભગ્નત ધવાનો સંભવ જ નથી અને તેથી જ, વાસનાક્ષય દ્વારા પરમગતિ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

જ્યાં સુધી વાસનાનો નિરોધ ક્ષય થતો નથી ત્યાં સુધી ચિત્તના વિકારોનો લોપ થતો નથી અને જ્યાં સુદ્ધ ચિત્ત વિકૃત છે ત્યાં સુધી તત્ત્વદર્શનનો સંભવ જ નથી. જ્યારે પ્રાણીમાત્રમાં આત્માને અને આત્મામાં પ્રાણીમાત્રને જોનાની દિવ્યદષ્ટિ લાભે, જતમાત્રમાં ભગવત્ લાભ ભગ્નત થાય ત્યારે તે યાગયુક્ત આત્માની દષ્ટિમાં આત્મદર્શન-અભેદલાભે વિશ્વને જોવાની દષ્ટિ આવે અને એની અભેદ દષ્ટિએ સર્વ પોતાને જ અનુભવે અને એ જ આત્મદર્શન.

જ્યાં સુધી જીવદશા છે ત્યાં સુધી અલંકારદષ્ટિ છે. જ્યારે બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એ જ અલંકારદષ્ટિ સુવર્ણદષ્ટિ બને છે. અલંકાર-દષ્ટિમાંથી સુવર્ણદષ્ટિ થતી એ જ દષ્ટિપ્રિવર્તન છે. આપણી દષ્ટિ સમક્ષ જે અલંકારો છે તે જ અલંકારો સુવર્ણકારની દષ્ટિ સમક્ષ પણ છે. આપણે તેને અલંકાર તરીકે જોઈએ છીએ; સુવર્ણકાર તેને સુવર્ણની દષ્ટિએ જુએ છે તે જીવિતે આપણી નજર આગળ જે પ્રપચ-જે સંસાર છે તે જ બ્રહ્મદષ્ટાની દષ્ટિ સમક્ષ પણ છે. આપણે તે પ્રપચને પ્રપચ તરીકે નિહાળીએ છીએ જ્યારે બ્રહ્મદષ્ટા-તે જ-પ્રપચને બ્રહ્મ તરીકે નિહાળે છે. વસ્તુ એક જ છે પણ માત્ર જોવાનો દષ્ટિકાણ જ ભિન્ન છે. આપણે વસ્તુનો દાખલો લઈએ આપણે જેને વસ્તુ કહીએ છીએ તેને જ પણ કર સ્તાર કિંવા તત્ત્વ કહે છે. તત્ત્વ વિના વસ્તુ અસ્તિત્વ નથી એટલું જ નહિ પણ ‘વસ્તુ’ એટલે જ એ તત્ત્વ તત્ત્વ. વસ્તુમાં વાણો પણ તત્ત્વ છે અને તાણો પણ તત્ત્વ છે, વસ્તુને જોનાર એ વાત જાણે છે

છતાં તેનું જ્ઞાન મુખ્ય અવસ્થામાં છે તેથી તાંતુનેજ 'વસ્ત્ર' કહે છે પણ વસ્ત્રકર બ્યારે વસ્ત્રને જુએ છે ત્યારે તેને તે તાંતુજ કહે છે. કારણ કે તેનું ધ્યાન વસ્ત્રમાં નથી; જેના વડે એ વસ્ત્ર તૈયાર થયું છે તે તાંતુમાં છે તે વાણતાણાને જ જોશે.

આમ આત્મસાક્ષાત્કાર-આત્મદર્શન તો સર્વના અનુભવની વાત છે પણ માત્ર દષ્ટિબેદના કારણે જ આપણે સાક્ષાત્કાર-કિંવા તત્ત્વદર્શન કરવા હોડીએ છીએ. આત્મા ક્યાં નથી કે તેનો અમુક પ્રદેશમાં સાક્ષાત્કાર થઈ શકે ? આત્મા ક્યાં નથી કે તેનો અમુક કાળમાં સાક્ષાત્કાર થઈ શકે ? આત્મા ક્યાં નથી કે તેનો અમુક જ પરિસ્થિતિમાં સાક્ષાત્કાર થઈ શકે ? દેશ, કાળ અને પરિસ્થિતિથી પરિવિહન વસ્તુનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે તે તે દેશ, તે તે કાળ અને પરિસ્થિતિની આપણે પ્રતીક્ષા કરવી પડે. પણ જે અપરિવિહન છે તેની પ્રતીક્ષા કેમ કરવી પડે ? જે સમક્ષ છે તે જ દષ્ટિબેદના શરણે આપણને દૂર જણાય છે અને તેથી જ તે દૂર છે એવી મૂઝવણ ભ્રમણામાં આપણે તેને જોવા માટે હરણ્યકૂર્ણ ભરીએ છીએ. અતે આપણે યાત્રીએ છીએ અને મૃત્યુને વરીએ છીએ. શરીર મરે છે પણ આત્મા જેની આપણે દૂર છે એવી કલ્પના કરી છે તે આપણને દર્શન આપતો નથી કારણ કે આપણે તેનું આત્મસ્વરૂપ સમજ્યા નથી.

શ્રી યોગેશ્વર મહારાજે આજ વાનતું વિવેચન કરતા "હું" બધાના દેહમાં છું તે જ પ્રમાણે બધા મારા દેહમાં છે. હે અર્જુન, એમાં જરાય શંકા નથી. આ પ્રમાણે જીવ અને ઈશ્વર એક બીજા સાથે આત્મપ્રાતઃપચેદા છે પણ એ વાત શુદ્ધિમાં ઉતરવી જોઈએ. અર્જુન, બીજી રીતે પણ સર્વ પ્રાણીમાત્રને માટે પોતાના અંતરમાં અદ્વૈતભાવ રાખે અને મને ભજતો હોય અને વ્યક્તિને સિન્ન સિન્ન જોઈને અંતરમાં જે દ્વેષભાવ ધારણ ન કરે પરંતુ સર્વત્ર મારી જ વ્યક્તિ છે એવું જે વ્યક્તિ માને, અનુભવે હે પાર્થ ! તે અને હું એક જ છીએ, પણ એ કહેવું એ જ વ્યર્થ છે. કારણ કે એ ન કહ્યું હોય તોપણ તે અને હું વસ્તુતઃ એક જ છીએ. હીપક અને પ્રકાશનો જે અન્યોન્ય સંબંધ છે તેજ પ્રમાણે તે મારામાં છે અને હું તેનામાં છું." એ પ્રમાણે કહ્યું છે એનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ છે કે અદ્વૈત દષ્ટિથી જગતને જોનારને પ્રભ અને જગત સિન્ન નહિ લાગે. પોતે અને પ્રભ અસિન્ન લાગે

અને પોતે અને જગત પણ પ્રલોકે જણાશે. પાણી અને તેના ઉપરની લહેરો એ જેમ આલ દષ્ટિએ લિન્ન લાગે છે પણ તત્વદષ્ટિએ અલિન્ન છે, પાણી જ છે તેમ પ્રલ અને જગત બાહ્યદષ્ટિએ લિન્ન જણાય છે પણ તાત્વિક દષ્ટિએ તો એક જ છે કારણ કે,

મત્તઃ પરત્તરં નાન્યક્તિચિદસ્તિ ધનંજય ।

મયિ સર્વમિદં પ્રોક્તં સૂત્રે મણિમણા ઇવ ॥ (૭-૭ ગીતા)

“હે ધનંજય ! મારાથી અધિક શ્રેષ્ઠ બીજું કંઈ નથી. દેરામાં મણકાઓના સમૂહો જેમ આ સર્વ મારામાં પરાવાપેયું છે.” એ પ્રમાણે અર્જુનને કહીને સમસ્ત સર્જનના સુત્ર તરીકે શ્રી ભગવાને પોતાને નેખાવ્યા છે.

યસ્ય સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મન્યેવાનુપસ્યતિ ।

સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં તતો ન વિગુપ્સ્યતે ॥ (દેશાવાસ્ય મંત્ર-૬)

“જે સાધક એ પ્રમાણે જુતોને આત્મામાં જુએ છે અને સમસ્ત જુતોમાં આત્માને જુએ છે તે સર્વ આત્મદર્શન કરીને કાઈની ધૂષા કરતો નથી”

યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાન્યાત્મૈવાભૂદિજ્ઞાનતઃ ।

તથ કો મોહ ક કલોક એકત્વમનુસ્સયત ॥ (મંત્ર-૭ ક)

“જે સમયે યાની પુરુષને માટે પ્રાણી માત્ર આત્મા બની જાય છે, અનુભવાય છે તેજ સમયે એકત્વનો અનુભવ કરનાર વિદ્વાનને શોક રો અને મોહ શું હોઈ શકે છે ?”

વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ આ પ્રકારની હોવા છતાં આપણે કેવળ અજ્ઞાનતા કારણે જ વિપરીત પરિસ્થિતિનો અનુભવ કરીને જગત અને પ્રલોકને લિન્ન લેખીએ છીએ પણ :

અવિમક્ત ચ ભૂતેષુ વિમક્તમિવ ચ સ્થિતમ્ ।

ભૂતમર્ત્ત ચ તત્તેયં ગ્રસિણુ પ્રમવિણુ ચ ॥ --

“તે વિલક્ત નથી છતાં પણ જુતોમાં વિલક્ત છે એ રીતે નહોલ છે તે જ સર્વજુતોનો ધારણ પોષણ કરનાર, નાશ કરનાર તથા ઉત્પન્ન કરનાર છે.”

એ પ્રમાણે કહીને શ્રી ભગવાને પોતાનું અવિભક્તપણું વ્યક્ત કર્યું છે અને વિભક્તાલાવ એ કેવળ અચાન છે એવો પણ સંકેત કર્યો છે. આપણે અનેક નામની, અનેક રૂપની, અનેક આકારની મીઠી વાનગીઓ ખતાવીએ છીએ. એમાં મીઠાસ લાવવા માટે સાકર, ખાંડ કિવાં ગોળનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. એ બધાંય નામ, રુપ અને આકારના મિષ્ટાન્નોમાં જેમ મધુરતા એકજ છે તેમ સર્જનમાંના નામ રૂપ અને આકાર ભિન્ન હોવા છતાં મધુરતારૂપે રહેલ પ્રમતત્વ તો એકજ છે. એજ રીતે આપણે પ્રકાશનું પણ દષ્ટાંત લઈ શકીએ. જુદા જુદા રંગના જુદા જુદા આકારના અને જુદા જુદા નામના પ્રકાશના સાધનોનો આપણે ઉપયોગ કરીએ છીએ અને રંગબેરંગી પ્રકાશનો આપણે અનુભવ કરીએ છીએ. એ રંગ મૂળ પ્રકાશનું આવરણ છે. એ બધાંયના મૂળમાં રહેલો પ્રકાશ જેમ એકજ છે તેમ જગતમાં જણાતાં વિવિધતા મૂળમાં તો એકજ બ્રહ્મ રહેલું છે. એ નામ, રૂપ, આકાર આદિ વિવિધતા એ બ્રહ્મના ઉપર આરોપિત આવરણ છે. એ બ્રહ્મના ચેતન વડે જ આ નામરૂપાત્મક જગત રાહ્યદૃશ્ય જગ્યાય છે અને તેથીજ શ્રી ભગવાને :-

યીજં માં સર્વભૂતાનાં વિદિ પર્થ સનાતનમ્ ॥ ૩ ॥ ગીતા

“હે અર્જુન, સર્વભૂતાનું સનાતન બીજનું સનેજ બળ” એ પ્રમાણે કહ્યું છે. શ્રી ભગવાને પોતે અવ્યય બીજ છે એમ પણ ગીતામાં કહ્યું છે. એ દષ્ટિએ આપણે જોઈએ તો જેમ એકજ જુદાં, પરંતુ તૈયાર કર્યાં અનેક બીજોને પૃથક્ પૃથક્ વાંધીએ તો તેમાંથી જે જુદા થશે તેના કારણવશાત્ આકારો નાના-મોટા હશે, ફળ પણ નાના મોટાં આવશે પણ તેના સ્વાદમાં ફેર પડતો નથી. તેમ જગતમાં અવ્યય બીજ તરીકે શ્રી ભગવાનને કેન્દ્રમાં રાખીને આપણે જગતને દૃશ્ય જગતનો વિચાર કરીએ ત્યારે વિવિધ પ્રકારથી રાહ્યા દૃશ્યા જગતનું મૂળ તો એક શ્રી ભગવાન જ છે. આ તો એક જ છે પણ તેનાં કિરણો અનેક છે-તેમ બ્રહ્મ તો એકજ છે પણ તેના કિરણરૂપે રહેલું આ જગત અનેકવિધિ લાસે છે. ત્યારે આપણે એ બેદદષ્ટિને ફેરવી અબેદદષ્ટિથી વિલેખીએ તો તો એ બધું એકજ-ભગવાન-બ્રહ્મ, તત્ત્વ, આત્મા, જે કહો તે છે. અને તે રીતે આપણે પંચ તે ‘એક’માંજ સમાયા હોવાથી હું, તું, તે બધાજ બ્રહ્મ છે અને એજ તત્ત્વદષ્ટિ છે. એજ ■ સાક્ષાત્કાર-પોતાના દર્શન.

આપણી દષ્ટિ વિપરીત હોવાથી આપણને એવા તત્વદર્શન થતાં નથી અને અજ્ઞાનુભવ થતો નથી. કારણ કે, અંતરાય એ, મન અને વાસના આરા આવે છે. આપણે વાસનાનો વિચાર આગળ કર્યો. હવે 'મનનો' પણ થોડો વિચાર કરીએ તો અહીં તે અસ્થાને નથી. અન્નમયકાષ ક્રિયા સ્થૂળ શરીરાંતરગત સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીર છે. તદ્દતરગત મનોમય, પ્રાણમય, વિદ્યાનમય અને આનંદમય કાષ દ્વારા જે સૂક્ષ્મ વૃત્તિઓ જન્મત થાય છે, જે ભાવ અનુભવાય છે તે પદ્માય અંતઃકરણ હોવાથી તેને અંતઃકરણ ગણીએ એવી સજ્ઞા શાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવી છે. એ અંતઃકરણની ક્રિયાઓના પ્રકારમાં ભેદ હોવાના કારણે પ્રકારભેદ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર એમ પૃથક પૃથક ગણાવ્યો પણ આપવામાં આવી છે અંતઃકરણના ચાર વિભાગ-સકલ્પ, સારાસાર વિવેક, ચિંતન અને અહંકૃતિ.

આ ઈષ્ટ છે અનિષ્ટ છે, આમ કર કે તેમ કર' વિગેરે જે સકલ્પ વિકલ્પ થાય છે તે ક્રિયાને 'મન' સજ્ઞા આપવામાં આવી છે. સશય એજ મનનો ધર્મ છે, સ્વભાવ છે. સશય ટળતો નથી ત્યારે તેનો અધ્યાસ ભાગે છે. બધાં સુધી સશયનું અસ્તિત્વ અનુભવાય છે ત્યાં સુધી એટલે બધાં સુધી સકલ્પની પાછળ વિકલ્પ રહેલો છે ત્યાં સુધી તે મનના જ ક્ષેત્રમાં અટવાયા કરે છે પણ બ્યારે એ સશય એટલે સકલ્પ વિકલ્પમાથી એક નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય આવે છે ત્યારે તેને બુદ્ધિ સજ્ઞા આપવામાં આવી છે. સકલ્પ વિકલ્પની તુલના કરવી તેમાં ઈષ્ટાનિષ્ટના ભેદનો વિવેક કરવો વિચાર કરવો, અને અનિષ્ટ જણાય તેનો ત્યાગ કરી જે જે ઈષ્ટ જણાય તેનો સ્વીકાર કરવો એ પ્રકારનું જે નિશ્ચયાત્મક વલણ છે તે બુદ્ધિનું કાર્યક્ષેત્ર છે પણ એ મનની જ ખીજ બાજુ છે. એવા નિશ્ચયાત્મક નિર્ણયનું વારંવાર સ્મરણ કરવું એને જ ચિત્ત કહેવામાં આવે છે. પ્રમગ્ધતાત્ એ લિન્ન જણાય છે પણ એ પણ મન જ છે. 'બુદ્ધિ અને ચિત્ત દ્વારા જે નિશ્ચયાત્મક નિર્ણય થયો હોય તે નિશ્ચયાનુસાર ક્રિયા કરવી કે કેમ, તે નિર્ણયનો સ્વીકાર કરવો કે કેમ તે અહંકૃતિ દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે તેને જ અહંકાર-અભિમાન કહેવામાં આવે છે. આમ એક જ અંતઃકરણની લિન્ન લિન્ન ક્રિયાઓના પરિણામે લિન્ન લિન્ન સજ્ઞાઓ આપવામાં આવી છે પણ વસ્તુતઃ તે એક જ છે. જેના વડે પ્રાણી મનન કરે છે તે અંતઃકરણને 'મન' સજ્ઞા આપવામાં

આવી છે એવો શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનો મત છે. એવું મન તેજ શરીરમાં રહેલો મનોમયકાષ છે.

અનેક જન્મ-મજ્જાંતરના કર્મસમુચ્ચયના સંચિત સંસ્કારોના પરિણામે એ સંકલ્પ વિકલ્પનો ઉદ્ભવ થાય છે. જેમ સમુદ્રમાં તરંગ-માળા અખંડ અને સતત સર્જાતી જ રહે છે, તેમ એ મનમાં સંકલ્પ વિકલ્પની અખંડ તરંગમાળા જન્યુત અવસ્થામાં જ સર્જાતી રહે છે. અખૂટ જળસમૂદ્ર પેડે એ સંકલ્પ વિકલ્પો પણ અખૂટ છે. એ તરંગ-માળાને અનુરૂપ જે કામનાઓ પૂર્ણ કરવા માટે કર્મક્રિયાઓ થાય છે તેમાં પણ નવા સંસ્કારો એ સંચિત સંસ્કારોના ભંડારમાં ઉમેરાતાં જાય છે અને એમ સંકલ્પવિકલ્પનો ભંડાર દિન-પ્રતિદિન અખૂટ બનતો જ જાય છે. એજ અધ્યાસ આવરણુ રૂપે જીવની ચોમેર ફરીવળે છે અને ચારે તરફથી જીવને જકડી રાખે છે અને તેથી જ એ મન બંધનનું કારણ બને છે. આમ રાજસ અને તામસ ગુણના મોહમાં ધસડાવું એ મન જીવને પણ પોતાની પાછળ જેમ વાયુ નદીમાં પડેલી નાવને ધસડી જાય છે તેમ ધસડાવું જ જાય છે. પણ જીવ જો રાજસ તામસની ઝોરમાંથી મુક્ત બની કેવળ સત્વગુણનો જ આશ્રય સ્વીકારે તો તેજ મન સાત્વિકતાના પરિણામે બંધનને બદલે મુક્તિનું સાધન બને છે અને તેથી જ મનોબળ, મનોનિમ્બ, શમ આદિ શબ્દો દ્વારા એક જ વાતનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે અને તે એ છે કે વિષયાધ્યાસ મુક્ત મનનો વિષયાધ્યાસ ચેતકેન પ્રકારેણ હોડવવાનો પુરુષાર્થ કરવો આવશ્યક છે. વિષયાધ્યાસથી મુક્ત બનેલું મન જીવતા બંધનને છિન્ન-સિન્ન કરી નાખશે એટલે મલિન મનનો વિનાશ કરી જીવને મુક્તિ દાર પ્રતિ લાઇ જશે અને જીવને પોતાના શિવસ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવશે. પ્રકૃતિમંડાલુ જ વિષયોથી સુરક્ષિત છે. પ્રકૃતિમાંથી વિષયોનો જો છેદ કરીએ તો પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ જ નથી. બાળક પેડે મન વિનાના બનો તો પછી તમને બંધનનો ભય નથી. આ સાર અને આ નરમ એવો ઈશાનિષ્ટ વિવેક બાળક કરવું નથી કારણ કે તે સંકલ્પવિકલ્પની દિધાવૃત્તિથી મુક્ત છે અને તેટલે અંશે તે માયાની શૂંપલાથી મુક્ત છે. તેજ રીતે મનને પણ માયાની જળમાંથી મુક્ત કરવાના પ્રયાસ કરવા જરૂરી છે.

મન બળવાન છે, દૃઢ છે, પ્રમાથી અને ચચળ છે; તેને વશ કરવું

એ વાચુને વશ કરવા જેવું દુષ્કર છે છતાં તે જ મન ભગવાનના શબ્દમા કહીએ તો :-

અભ્યાસેન તુ કૌતેય વૈરાગ્યેણ ચ ચુહ્યતે ॥ ભ. ગીતા ૬-૩૬

“અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વડે હે કૌતેય ! તે વશ કરી શકાય છે.” મહર્ષિ પતંજલિએ પણ યોગસૂત્રમા મન વશ કરવા માટે અભ્યાસૈરાગ્યાભ્યાસત્તિરોષ : । પતંજલિ-૧૨-એ પ્રમાણે કહીને શ્રી ભગવાન ભાખ્યા એજ બે સાધનો મનોનિયંત્ર માટે સાધકને સૂચવ્યા છે.

પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃત પદાર્થો વચ્ચે વૈરાગ્યવૃત્તિ ઢળવવાથી અને તત્ત્વનું સતત અને નિરત દીર્ઘકાળ સુધી અભ્યાસ કરવાથી મન અકુશમા આવી શકે છે મન એ પ્રકૃતિનું જ સર્જન છે. મનની દૃષ્ટિ આગળ પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃત વિષયોજ છે અને અનાદિકાળથી મન તે જોતુ આવ્યું છે પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃત વિષયોના દર્શન, અવલોકન, મનન, એજ મનનો દીર્ઘકાળનો સતત અભ્યાસ અને અધ્યાસ છે. એ અભ્યાસ અને અધ્યાસથી તેને મુક્ત કરવા માટે તત્ત્વાનુસંધાન, તત્ત્વ પ્રત્યે અનુરાગ અને પ્રકૃતિ પ્રત્યે વૈરાગ્યવૃત્તિ ઢળવવી એજ એક અંમોઘ રાજ્ય શ્રી ભગવાને સાધકને આપ્યું છે. એ સાધનમા સાધકની જેટલે અંગે વેગવતી તીવ્રતા તેટલું શીઘ્ર તેનું ઈષ્ટ પરિણામ.

મનની અચળતાનો માનવીને શો ખ્યાલ આવે ? મન અને માનવી અલિનન બન્ધા છે વિચારાધ્યાસને કારણે મનની ગતિ આગળ ખીછ બધીજ ગતિઓ કુટિત બની જાય છે મન એટલું ત્વરિત ગમનશીલ છે કે તેની સાથે કોઈપણ ગમન કરે તો તે પાછળ જ પડે વાચુ ગતિવાન છે, વિદ્યુત ગતિમાન છે, પ્રકાશ ગતિવાન છે, શબ્દ પણ ગતિવાન છે પણ એ બધાવની ગતિ કરતા પણ મન અધિક ગતિવાન છે મનની ગતિને કાંઈ પક્ષેથી શકે એમ નથી જામત અવસ્થામા એ મન ન્યા ન્યા ભટકે છે, ન્યા ન્યા પ્રવાસ કરી પાછું આવે છે તેની વત્પના કરવી મુશ્કેલ છે એ મન એકજ પળમા સમુદ્વેગના દેશોમા પ્રવાસ કરે છે, એકજ દાણમા એ મન દેશાત્મમા પ્રવાસ કરે છે, એકજ દાણમા એ મન અનેક પરિસ્થિતિઓનું નિરીક્ષણ-અનુભવ કરે છે એકજ દાણમા એ મન અનેક કાળનો અનુભવ કરે છે અને છતાં એ કદી યાદનું નથી આપજે તો બે ગાઉ આવીએ તો પણ અગિયે શબ્દ જઈએ

પણ એ મન હજારો અને લાખો ગાહિનો પ્રવાસ કરે છે, સાત સમુદ્રને ઓળંગી પેલે પાર જાય છે, સાત પાતાળમાં ફરી વળે છે સ્વર્ગ, મૃત્યુ, અલ્પલોક, વૈકુંઠ, વિષ્ણુલોક, આદિ ચૌદે જીવનમાં પ્રવેશ કરે છે અને પાછું આવીને બેસે છે પોતાના સ્થાનમાંજ ! હજી તો એકું ન એકું ત્યાં તો તે તુગ્ધ જ પાછું વટાળિયા પેડે ઊડવા મડિ છે એને ક્યા પકડશો તમે ? જ-મે જશે એને જકડી રાખતા અને વશ કરતા છતાયે તમારો આરો નહિ આવે પણ હતાશ થશો નહિ શ્રી જગવાન લાખ્યા અમોઘ સાધનોના હિંમત, અદ્યક્ષિત્સાહ અને ધીજીર્વૃદ્ધ ઉપયોગ કરી અભ્યાસ અને વૈગયનુ ચરણ લેશો તો ધીમે ધીમે એજ મન તમારી આગળ હાથ બેઠી ઊભું રહેશે ત્યારે તમે તેનો અનાદર ન કરશો, તેનો તિરસ્કાર પણ ન કરશો તેને આદર આપજો તેનું સન્માન કરજો અને તેને સ્વરૂપાનુસધાનને માર્ગે વાળજો. તમે તેના દાસ બની રહેશો તો તમારો કોટિ જ-મે પણ હ્રદય ન થાય એ નિર્વિવાદ છે પણ તેજ જ્યારે તમારું દાસત્વ સ્વીકારે ત્યારે તમે તેને આદર આપી તમે તેને સન્માર્ગ લખવશો તો તમે પણ જલસાગર તરતો અને તમારી પાછળ તે પણ તરતો આ સસાર સમુદ્રને !

અને તેથી જ ને પોતાનું પરમ કલ્યાણ સાધવું છે, જલસાગરને તરવો છે તેણે સર્વપ્રથમ મનોનિમગ્ન કરવાનો પ્રયત્ન આદરવો આવશ્યક છે મન તો સ્વભાવથી જ ચચા છે બાળક જેવું એક ક્ષણ પણ ઠરે ને ન બેઠનારું એ મન ગમે તે એક જ ધ્યેયને ચોટવું ગ્રહે છે વિષયોનું એનું સ્વભાવસિદ્ધ એક માત્ર ધ્યેય છે પણ એ ધ્યેય આત્માને બધું સર્ગવં છે એટલે એ ધ્યેયથી એને વ્યુત કરવાની જરૂર છે અને તેથી જ તેને નાટ વાગ વાર ચેલા હગી એનેજ અભ્યાસ કહેવામાં આવે છે એવો અભ્યાસ જ્યારે હિર્ધાજી-જ્યાતુધી મન તમારું દલાગતું ન બને ત્યાં મુધી પ્રેમાસ હરો ત્યારે જ એ મન યાગે પડતો અને પડી તમે એને જ્યાં લઈ જરો ત્યાં જરો પાળેવું મોક્ષ જેમ તેના સાથીની પાછળ પાછળ તેના સકેત ઝીલી લઈ તદ્દનુરૂપ પગલું માડશે તેમ જો મન તમારું દલાગતું થયું તો તો તમારો બેગ પાર અને તમે જો મનના દલાગરા થતા તો કુખ્યા જ છે ! જલસાગરમાં ! અને તેથી

મન દર્શન મનુષ્યાણા કારણ વન્ધમોક્ષયો ।

એ પ્રમાણે કહેવામા આવ્યું છે. મનને એ વિષયાભિમુખ વ્યાપારથી મોકળું કરવાને અને દિશાપાલટ કરી સ્વરૂપાભિમુખ બનાવવા માટે સત્સંગ જેવું સરળ અને સચોટ બીજું એક સાધન નથી. એ મન અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય દ્વારા અકુશમા આણી શકાય છે એ વાત સાચી પણ સર્વસાધારણ સાધક માટે એ અભ્યાસ વૈરાગ્યનો માર્ગ કપરો છે. સત્સંગ એટલે “સત્તા સગ” જે સત-સાચ હોય તેના સગ, સતોના સગમાં મનને વિષયોની વાતો સાલજવાની મળતી નથી. વિષયોના વિચાર પણ કરવાનો મનને અવકાશ રહેતો નથી તો પછી વિષયોના દર્શન તો ક્યાંથી જ થાય? એ વિષયાતીત સતોના સમાગમના પરિણામે એ મનમા ભરેલા રાજસતામસયુક્ત ભાવો પણ સ્વયં પલટાય અને સાત્વિક ભાવોનો ભરગાથો થાય એટલે પરમાત્માપરક પરમાણુઓ ચોમેર ફેલાયા હોવાથી આપોઆપ જ પરમાત્માપરક વિચારો અર્તરમા આવે છે તેને સકલ્પ વિકલ્પ તો થશે જ કારણ કે મન એટલે જ સકલ્પવિકલ્પનો અખુટ ભંડાર, પણ સત સમાગમના પરિણામે જે સકલ્પ-વિકલ્પો થશે તેમા પ્રપચ કે વ્યવહારની સ્વાર્થભરી ભાવના ભાગ્યે જ હશે તેમાં મોહ અને મમતાનો અભાવ જ હશે અને એ રીતે મન ધીમે ધીમે નિર્મળ બનતું જશે. અને અતે શ્રી હરિને શરણે અનન્ય ભાવે જઈને અમન-સંપવિક પવિટ્રોણું મન બની જશે સત સમાગમ સંસૃતિસહારક છે અને તેથી જ શ્રી ભગવાને —

ન રોધયતિ મા યોગો ન સાદ્ય ધર્મ એવ ચ ॥

ન દ્વાધ્યાયસ્તપસ્યાગા નૈષ્ઠાપૂર્ત ન દક્ષિણા ।

વ્રતાનિ વસતરઢદાસિ તીર્થાનિ નિચમા યમા ॥

યથાનરુચે સરસગ સર્વધર્માપદો દિ મામ્ ॥

“જગતમા જેટલી આસક્તિઓ છે તેને સત્સંગ નષ્ટ કરી દે છે એજ કારણે જે પ્રકારે સત્સંગ મને વશ કરી લે છે તે પ્રકારે મને યોગ સ્વાધ્યાય ધર્મપાવન, સાખ્ય, તપસ્યા, ત્યાગ, ઈષ્ટાપૂર્તિ અને દક્ષિણા મને વશ કરી શકતા નથી નત, યજ્ઞ, તપ, વેદ, તીર્થ, યમ નિનમ પણ મને સત્સંગ પ્રમાણે વશ કરવાને બળવાન નથી” એ પ્રમાણે ઉદ્ધવને કહીને સત્સંગના ઐક્ય તત્વના શુદ્ધગાન ગાયા છે. જેમ વાસનાના નિસ્તાર અર્થે ભગવત્ સ્મરણ એક અમોઘ સાધન છે એમ આપણે આગળ બોધ્યું તેમ સત્સંગ મનને અમન કરવા માટે પણ

એક અમોઘ શસ્ત્ર છે. સત્ + સંગ એટલે ચોગી ઈત્યાદિ બ્રહ્મનિષ્ઠ મહા-
પુરુષનો સંગ; પણ એવો સંગ તો અતિ દુર્લભ છે. નારદ ભક્તિમૂત્રમાં પણ

“મહાસંગસ્તુ દુર્લભોઽમ્યોઽમોઘશ્ચ” ॥ (ના. ૩૬)

“મહાપુરુષનો સંગ દુર્લભ અગત્ય અને અમોઘ છે” એ પ્રમાણે કહેવામાં
આવ્યું છે. સંસારમાં સ્વધર્મપરાયણ, સદાચાર, સાધુસ્વભાવ, દૈની
શ પતિવાન પુરુષોની પ્રાપ્તિ અતિશય દુર્લભ છે. જેની કૃપામાત્રથી પરમ
દુર્લભ ચોગી શાનીજન વાંચિત ભગવત પ્રેમની પ્રાપ્તિ થઈ જાય એવા
પ્રેમી મહાત્મા તો ઈવચિતજ પ્રાપ્ત થાય છે પણ તેની જ કૃપાથી એવા
મહાપુરુષની પ્રાપ્તિ થઈ જાય છે.

બધ મોહિમા મરોહ હનુમતા, વિનુહરિકૃપા મિલ્લહિ નહિ સંતા ।
સદ્ભાગ્યે પૂર્વના પુણ્યનો ઉદય થાય અને ભગવત કૃપા થાય ત્યારે જ
એવા ભગવત સ્વરૂપ સતનો સમાગમ થાય છે અને તો જ સમૃત્તિનો
નાશ થાય છે.

તસ્મિન્સતઃજને નેદામાયાન્ । ના. મ ૪૧ ।

ભગવાન અને તેના ભક્તમાં બેદનો અભાવ હોય છે. સત્સંગ-
સાધુસમાગમ દ્વારા કેવળ સંતપુરુષના સમાગમની જ વાત કહેવામાં
આવી નથી પણ જે સારું હોય તે બધાંયનો સંગ કરવાનું સૂચન
કરવામાં આવ્યું છે. સદાચાર, સદ્વિચાર, સારા પ્રાધુસની સોબત, સારા
ગ્રંથોત્ પરિચિલન આદિનો સત્સંગમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે
અને તો જ સાધકને ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જવામાં એ સાધનો સહાયક
બને છે અને તેથી જ નારદજીએ

તદેવ સાધ્યતા તદેવ સાધ્યતામ્ । ના. છ ૪૨.

ઠીકીને સત્સંગ સાધ્ય કરવાની ઘોષણા કરી છે.

આપણે ઉપર બોધ્યું તેમ બ્રહ્માનુભવ થવામાં મન અને વાસના
વિશેષ રૂપે આડે આવે છે. તદુપરાંત ઠાકિયું કરે છે અહંકાર-હુંકાર
અને અનેક જન્મના કર્મના પ્રારબ્ધ પણ ભોગવવાના જ હોય
છે. એ બધાંયના નિવારણ અર્થે કેવળ જ્ઞાનની જ
આવશ્યકતા છે, એ જ્ઞાનનો જ્યારે અંતરમાં ઉદય થાય ત્યારે

તેના પ્રકાશમાં અજ્ઞાનજનિત વાસના, મોહ, અહંકાર - આદિ સર્વ વિદ્યેષક તત્વોનો અને ખીખ અનેક અંતરાયોનો તેજ ક્ષણે વિનાશ થશે અને જ્ઞાનના પ્રકાશમાં સર્વત્ર પ્રજ્ઞ દર્શન થશે, સર્વત્ર પ્રજ્ઞાનો અનુભવ થશે અને તેથીજ શ્રી શમવાને :—

ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રમિદં વિચરે ।

એ પ્રમાણે કહીને જ્ઞાનનો મહિમા ગાયો છે અને એવા જ્ઞાનીનેજ પોતાનો આત્મા લેખાવ્યો છે. જ્ઞાની ત્વામૈવ મે મતમ્ । જ્યાંસુધી સર્વકર્મનો નાશ થતો નથી ત્યાંસુધી આત્મદર્શન શક્ય નથી. જ્ઞાન અગ્નિ સ્વરૂપ છે અને તેથી જેમ અગ્નિમાં પડેલ કાષ્ટ આદિ સર્વ પદાર્થો ભસ્મ થઈ જાય છે તેમ એ જ્ઞાનાગ્નિ સર્વકર્મનો નાશ કરે છે અને ત્યારે આત્મસાક્ષાત્કાર થાય એ પણ નિશ્ચિત છે.

તાત્પર્ય એ છે કે સાક્ષાત્કાર થાય છે એ નિર્વિવાદ છે, સાક્ષાત્કાર એક ભ્રમણા છે એમ કહેનારો જ ભ્રમિતચિત્ત છે એમ કહેવું જોઈ નથી. સાક્ષાત્કાર માટેની યોગ્યતાની હિણુપે જીવન વીતી જાય તો પણ આત્માનુભવ ન થાય તો તેથી સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ કહેવું એ વક્તાનું અભિમાન છે સાક્ષાત્કાર કિંવા આત્માનુભવ માટેની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરતાં તો અનેક જન્મ વીતી જતા હશે અસ્તુ, એ પાત્રતાનો પણ આપણે વિચાર કરીશું ?

પ્રકરણ ૨

તત્ત્વસ્વરૂપ

અગોત્રીન્મવાહતો મહીયાનાત્માસ્ય ચન્તોર્નિર્ણિતો ગુણવામ્ ।

મત્ત વક્તુ વ્યવતિ વીરશોકા ધાતુપ્રસદાન્મદિમાનમામન ॥.

(૬-૧-૨-૨૦)

“એા અણુથી પણ અણુતર અને મહાનથી પણ મહાન આત્મા જીવની હૃદયરૂપ ગુદામાં સ્થિત છે નિષ્કામ પુરુષ પોતાની ઈન્દ્રિયોના પ્રસાદથી આત્માની આ મહિમાને જુએ છે, અનુભવે છે અને શોકરહિત બની જાય છે”

નળિયેરી મહાનમા નળિયાની ‘રત્નગોમાથી સૂર્યના કિરણો ધરમા આવે છે અથવા રત્નનિયાઓમાંથી પણ સૂર્યના કિરણો ધરમા આવે છે એ રત્નનળિયા ધણી વખત તો નરી આખે નહિ દેખાય એવી સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ રત્ન વાયુમાં જાણે પહેલી ટોચ એવું પણ જણાય ■ એ રત્નના કરતાં બીજી સૂક્ષ્મ રત્ન હોવાનો સંભવ નથી એમ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ ઝીણામાં ઝીણી રત્ન કરતાં પણ આત્મા સૂક્ષ્મ છે એમ કોપનિવહારે ઉપરના મનમાં કહ્યું છે.

શ્રદ્ધાર્થિ વોરવસ્થાકથે પણ ગાર્ગિને અત્તરણભનો સાકેતિક આસ આપતા,

“હે ગાર્ગિ, ! એ તત્ત્વને જાણવેલાઓ અક્ષર કહે છે તે નથી જાણે કે નથી પાતળો, નથી નાનો કે નથી મોટો, તે રાતો નથી કે દિવ નથી, તે હાથ નથી કે અધકાશ નથી, તે વાયુ નથી કે આમણ નથી, તે ઘટ નથી કે રસ નથી, તે દ્રાણ નથી કે નેત્ર નથી, તે કાન્ધ નથી કે વાણી નથી, તે મન નથી કે તેજ નથી, નથી પ્રાણ કે નથી મુખ, તે માપ નથી તેમાં અતર નથી તે બહાર નથી, તે કશું જ ખાતો નથી અને તેને કોઈ ખાતું નથી” એ પ્રમાણે કહ્યું છે

આપણે ધણીવાર જોઈએ છીએ કે પૃથ્વી પર, પૃથ્વીના પેટાળમાં, હવામાં, પાણીમાં, અને બીજી અનેક જગ્યાએ અસખ્ય હૃદયનાતીત, સૂક્ષ્મ જીવો જીવતા હોય ■ એ જીવો જો તત્ત્વનું ચેતન પામીને જીવન ધારણ કરે છે તે તત્ત્વ આત્મા છે વસ્તુત તો આત્મા સૂક્ષ્મ પણ

નથી કે મહાન પણ નથી, સૂક્ષ્મતાની કલ્પનાતીત અવસ્થા છે તે પણ મર્યાદિત છે. આત્મા અમર્યાદ છે. જે વસ્તુ મર્યાદિત છે તે વસ્તુ અવકાશને રોકે છે. આત્મા અમર્યાદિત હોવાથી અવકાશને રોકતો નથી અવકાશમાં છે પણ અવકાશથી બહાર પણ તે આત્મા અવકાશનું આવરણ છે. માની લઈએ, કે આત્મા અવકાશનું આવરણ છે તો પણ તે અવકાશથી બહાર છે અને તેથી અવકાશને પણ પોતાનામાં આવરી લઈને, અવકાશની પર નીકળી ઉભો છે. એ એકલો અસંગ અપારચિત્ત આત્મા, જે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે એથી પણ અધિકસૂક્ષ્મ છે. રજની આપણા વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ કલ્પના કરી શકે. પણ આત્મા કલ્પનાતીત હોવાથી તે સૂક્ષ્મ છે કે મહાન ॥ એ કહેવું જ નિરર્થક છે. બ્રહ્મર્ષિ યાગવલ્કયે પણ ગાર્ગિને અક્ષરનો પરિચય કગવતા કહ્યું “બ્રહ્મવાદીઓ કહે છે” પોતે કશું જ કહ્યું નથી. અને જે સાચો તત્વદર્શી છે તે અક્ષરબ્રહ્મનું કાઈપણ પ્રકારે વર્ણન કરતો નથી, કરી શકતો નથી આમ છતાં જ્યારે ઉપનિષદકારે તેને અણુથી પણ અણુતર કહેવો છે ત્યારે તેનો એક જ ઉદ્દેશ છે અને તે એ છે કે પ્રાકૃત સર્જનમાં જે સર્વથી સૂક્ષ્મ છે, જેનાથી બીજું કશું જ સૂક્ષ્મ હોવાનો સંભવ નથી કિંવા કલ્પના કરી શકાતી નથી તેનાથી પણ આત્મા સૂક્ષ્મ છે એ વાત અનિર્વચનીય આત્માના-અસ્વરૂપના સ્વરૂપના એક સકેત તરીકે જ કહેવામાં આવ્યું છે.

આપણે કલ્પનાતીત સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ તત્વનો વિચાર કરીએ તો તે પણ આકારવાન તો થયો જ ને ? તે પણ પ્રચ્છન્ન તો થયો જ ને ? તેને કશું પણ નામ તો ખરું જ ને ? તેનો પણ કશો આકાર તો હોય જ ને ? તેનું કશું રૂપ પણ ખરું જ ? અને આત્મા તો અપરિચિત્ત છે. અનામ, અરૂપ, નિરાકાર છે. એ અશરીર આત્માને આકાર શી રીતે હોઈ શકે ? જ્યાં શરીર છે ત્યાં નામ, રૂપ અને આકાર છે. શરીર નથી, આકાર નથી, નામ અને રૂપ નથી એટલે જ તે અદૃશ્ય છે, અકલ્પ્ય છે અને અવર્ણનીય પણ છે જ અને તેથી જ

“યતો વાચો નિર્વર્તન્તે” । તૈત્તરીય ઉ પ. ૨-૯ ૧ એમ કહીને આત્મા વાણીનો વિષય નથી એવું તૈત્તરીય ઉપનિષદકારે પ્રતીત કર્યું છે. તાત્પર્ય એ છે કે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે એમ કહીને એમ જ કહેવામાં આવ્યું છે કે આત્માનું કદ કેવું છે તે કહી શકાય એમ નથી. પણ તેના વિના પ્રાકૃત સર્જનનું અસ્તિત્વ જ નથી.

ઈશાવાસ્યં હદં સર્વજ્ઞં ચર્કિત્વ જગત્યા જગત્ । ૧

“જગતમા જે કંઈ સ્થાવર જંગમ સંસાર છે તે ઈશ્વરથી આચ્છાદિત છે”. એવા ઈશાવાસ્ય ઉપનિષદના હથનથી અને મયા સતમિદં સર્વ જગદવ્યક્ત મૂર્તિના । “હું જે અવ્યક્ત મૂર્તિ છું તેના વડે આ જગત વ્યાપ્ત છે.” એવા શ્રી ભગવાનના શબ્દાનુસાર આ જગતમાં જે કંઈ છે તે પરમ તત્વની શક્તિ વડે જ શક્તિસંપન્ન છે અને તેથી જ ઝીણામાં ઝીણી પ્રત્યેક વસ્તુ પ્રાણી પદાર્થમા એ તત્વ વ્યાપ્ત છે જ અને તે જ તત્વ મહાનમાં મહાન વસ્તુ પદાર્થ પ્રાણી આદિ સર્જનમા પણ વ્યાપ્ત છે જ એમ કહેવાનો આશય છે અને એમ કહીને એ તત્વ અવિભક્ત છે એમ પણ ગર્જિત રીતે સૂચવવાનો આશય છે. એ આત્માને સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કહેવા જશે તોપણ પરિચિન્નતા આવશે. જે મહાનમા મહાન કહેવા જશે તો પણ એ પરિચિન્ન બની જશે. એમ એ અપરિચિન્ન આત્મા નથી સૂક્ષ્માતિ-સૂક્ષ્મ કે નથી મહાનથી પણ મહાન. એ જે છે તે અનિર્વચનીય છે અને તેથી જ એ તત્વનું સ્વરૂપ-પોતાનું રૂપ જેવું કશું જ નથી.

આમ આપણે તત્વના સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મરૂપનો થોડો વિચાર કર્યો. હવે આપણે મહત્તો મહીયાન્ એ પદનો પણ થોડો વિચાર કરીએ. ઉપેનિષદ્ધારે મહત્તો મહીયાન્ એ પ્રમાણે કહીને આત્માની કલ્પનાતીત મહાન તરીકે કલ્પના કરીને તેની એ અવસ્થા પણ અનિર્વચનીય છે એવો સંકેત કર્યો છે.

આત્મા મહાનથી પણ મહાન છે એમ આપણે માનીએ તો તે પણ નામ રૂપ અને આકારયુક્ત જેટલા મહાન પદાર્થો છે તે મહાન પદાર્થોથી એટલે જે પદાર્થો દૃષ્ટિગોચર છે, જે પદાર્થોનું વાણીથી વર્ણન કરી શકાય છે, જે પદાર્થોનો વિચાર કરી શકાય છે તે બધાંય મહાનથી પણ મહાન પદાર્થો કરતા પણ આત્મા મહાન છે એમ આપણે માની સહજે તો પણ તે પરિચિન્ન તો જશે જ ને? કારણ કે જ્યાં જ્યાં આકાર છે ત્યાં ત્યાં પરિચિન્નતા તો આવશે જ “મહત્તો મહીયાન્” એ પણ આત્માની વાસ્તવિક સ્થિતિ નથી જ પણ સંકેત માત્ર છે. કહેવાનું તાત્પર્ય એ જ છે કે, જેમ સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ પ્રાકૃત પદાર્થ પરમતત્વની શક્તિ વડે શક્તિસંપન્ન બનીને સચેત છે તેજ રીતે મહાનથી પણ મહાન પ્રાણી પદાર્થ આદિ પણ એ જ પરમતત્વથી શક્તિશાળી બની જેમ કરોળિયાની કાયામાંથી તંદુ નીકળે તે અને તેવું જ જાણું મૂંઝાય છે તેજ રીતે જેના શરીર-સંસ્કર

શરીરમાંથી જે પ્રકૃતિનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે તે પ્રકૃતિ પણ જે તત્ત્વની શક્તિ વડે શક્તિશાળી છે તે પ્રકૃતિ-કરતાં-પણ એ-પરમતત્ત્વ મહાન છે. એ પરમતત્ત્વની શક્તિ વિહોણુ કોઈપણ પ્રાણી, પદાર્થ, કે તત્ત્વની કલ્પના જ અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી. અણુરેણુ, પરમાણુમાં પણ સર્વાંસે પરમતત્ત્વ જ વ્યાપ્ત હોવાથી અને તેની જ શક્તિ એ પરિચિન્ન નામ-રૂપ આકારાત્મક પ્રકૃતિમાં કાર્યક્ષમ બનતી-હોવાથી જે જે આકાર છે, નામ છે, રૂપ છે તે બધાં જ તે પરમતત્ત્વના નામરૂપ અને આકાર છે. તે બધાં જ પરમતત્ત્વના નામ, રૂપ અને આકાર છે એમ કહેવાના આશયે જ ઉપનિષદ્ધારે :-

“અગોરૂણીર્વાન્મહત્તૌ મહીયાન્ ।” એ પ્રમાણે ‘વર્ણન કથું’ છે એમ માનવાને હરકત નથી અને તેથી જ

ત્વં સ્ત્રી ત્વં પુમાનસિ ત્વં કુમાર ગત્ત્વા કુમારિ ।

ત્વં જીર્ણોદ્દેગ વચસિ ત્વં જાતો મનસિ ચિવતેનુજજાતઃ (૨વે. ૪-૩).

“તું સ્ત્રી છે, તું પુરુષ છે તું કુમાર થા કુમારી છે. અને તું જ વૃદ્ધ થઈને હંડને આધારે આસે છે અને તું જ ઉત્પન્ન થતાં અનેક રૂપ બની બળ છે.”

એ પ્રમાણે કહીને સ્ત્રી, પુરુષ, બાળકે, વૃદ્ધ, યુવા જે કંઈ આકારો છે તે બધાં જ તે પરમતત્ત્વ ના છે અને એવા જે જે આકારો છે તે આકારોને અતુરૂપ પણ તુજ આત્મા છે અને તેથી જ તે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ છે અને મહાનયી પણ મહાન છે. વસ્તુતઃ આત્મા તો એક જ છે. તેને નામ નથી, રૂપ નથી, આકાર પણ નથી.

નૈવ સ્ત્રી નપુમાનેષ નચૈવાયં નપુંસકઃ ।

યદ્યચ્છરીસ્માદસે તેન તેન ચ રક્ષિતઃ ॥ (ધે. ૬ ૧૦)

“આ આત્મા સ્ત્રી નથી પુરુષ નથી કે નપુંસક નથી પણ તે જે જે શરીર ધારણ કરે છે તેનાથી તે સુરક્ષિત રહે છે.” એમ કહીને પ્રાકૃત પદાર્થોનાં નામ, રૂપ અને આકારમાં આત્માનો વાસ છે એમ કહેવાનો ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે.

અગ્નિર્યથેકો શુવન પ્રવિષ્ટો

રૂપ રૂપ પ્રતિરૂપો વશૂવ ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

રૂપ રૂપ પ્રતિરૂપો વહિશ્ચ ॥ (કઠ. ૨-૨-૧)

‘વાયુર્યથેકો શુવન પ્રવિષ્ટો

રૂપ રૂપ પ્રતિરૂપો વશૂવ ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

રૂપ રૂપ પ્રતિરૂપો વહિશ્ચ ॥ (કઠ. ૨-૨-૧૦)

એ પ્રમાણેના ક્રોધપનિવેદના વાકયાનુસાર આત્મા તો સર્વાન્તર્યામી એક જ છે. પણ તે ને ને આકારમાં પ્રવેશ કરે છે તે તે આકાર અને તે તે નામે તે ઝોળખાય છે. નામ અને આકાર શુવનના છે, આત્માના નથી. વાસ્તવિકતા નામ રૂપ અને આકારની નથી કારણ કે એ તો જડ છે પણ ને શક્તિ-તત્ત્વ વડે એ નામ રૂપ અને આકાર ઝોળખાય છે તે છે. શક્તિના અભાવે, ચૈતન્યના અભાવે એ નામ રૂપ અને આકાર એકઠા વિનાના મીઠા જેવો છે. આત્મા એક જ છે તે સર્વાન્તર્યામી છે હાથીનો આકાર ભેદો તો એ રથૂળકાય પ્રાણીમાં પણ આત્મા એ જ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ, છે પણ વ્યવહારદૃષ્ટિએ તે હાથી છે. એ હાથી રથૂળકાય છે, તેનો આત્મા રથૂળકાય નથી. જગતમાં ને કર્મ સચરાચર સર્જન છે તે સમસ્ત પરમાર્થદૃષ્ટિએ તો આત્મા જ છે પણ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ તેના બિન્ન બિન્ન નામો છે, બિન્ન બિન્ન આકારો ■ અને બિન્ન બિન્ન રૂપો ■ તે આત્મા સુક્ષ્મ પણ નથી અને, મહાન પણ નથી પણ ગૃહિત જેવો છે. એતો કેવળ શક્તિ-ચૈતન્ય છે એ શક્તિ ચૈતન્ય જ એ નામ રૂપ અને આકારમાં રહ્યો રહ્યો ■ કો છે. રૂઢિતકને આપણે ને રંગ પર યુક્તિયુ તે રંગનો તે જણાયે તેજ રીતે ને આકારને આપણે જોઈશું તે જ આકારનો તે આત્મા આપણને અજાનદૃષ્ટિએ જણાવે. બાહ્ય આત્મા આત્માનો નથી પણ એ આકારમાં રહેલી અન્ય અજાનદૃષ્ટિ આત્મા છે

જીવની હૃદયરૂપ શુદ્ધિમા એ આત્મા રહેતો છે. આપણે એ પરમ-
તત્વ 'મહત્ત્વ મહીયાન્' કેન એ વાતને યોડો વિચાર કરીએ.

પૃથ્વીએ કહ્યું : “હું મહાન કારણ કે હું બધાને આધાર આપું છું!”

“ના.” લગવાને કહ્યું : “તું શેની મોટી? હું તારાથી મહાન છું !
કારણ કે— ગામાવિશ્વ ચ મૂતામિ ધાર્યામ્પહમોવશા ।

હું પૃથ્વીમા પ્રવેશ કરીને મારાં જોર્જસ વડે સર્વને ધારણ કરે
છું. તારામાં આ જે પવિત્ર ગદ્ય છે તે— પુર્વો, ગર્વ, પૃથિવ્યાર્ચ

“પૃથ્વીમા જે પુરુષવતીગદ્ય છે તે હું છું પછી તું શાની મહાન?”
અને પૃથ્વી બંધીને મોઝે બેસી ગઈ ।

આપણે પૃથ્વીને મહાન ગણીએ: તે તેના કરતા પણ આત્મા મહાન
છે કારણ આત્માના તેજ વડે અથવા આત્માની શક્તિ વડે એ સર્વને
ધારણ કરતી હતા રસાતળ જતી નથી. જ્યારે પૃથ્વીમાથી આત્મતત્ત્વનું
આકર્ષણ લાઇ આત્મા પોતાની શક્તિ સંકેવી લેશે ત્યારે એ પૃથ્વી
જગતત્ત્વમા સીગળી જશે; જળ બની જશે.

હવે ‘અર્પ’ તત્ત્વે માથુ ઊંચુ કર્યું. તેને પણ પોતાની મહત્તાનું
અભિમાન થયું ! “હું મહાન, કારણકે મારા વિના જગતના જીવજીવુઓ
જીવી જ ન શકે, મારા વિના અન્ન પણ ન પાડે, મારા વિના વનસ્પતિ
ઓષધીઓને વિકાસ ન થાય; અને એને પાણી ન મળે તો એ ઉછરે પણ
શી રીતે? મારા વિના વૃષ્ટિ ન થાય અને વૃષ્ટિના અભાવે જગત
રસાતળ બધું ! અને તેથી હું મોટું !”

લગવાનનું મુખ મલક્યું “તું મોટું ક્યારનું ?” લગવાને કહ્યું -
આ ઔષધીઓનું પોષણ તો—

પુષ્પામિત્તીપત્રી સર્ગા સોમોમૂલ્લા રસાત્મક ।

“રસરૂપ અદ્ર ચર્મને ઔષધીઓનું પોષણ તો હું કરું છું.
વળી તારામાં જે રસનત્ત્વ છે તેતો રસોડહમ્પુ કોતિય । જળમાં
રસનત્ત્વરૂપે તો હું રહેતો છું, અને એ રસ જ પ્રાણીમાત્ર ને

જીવન આપે છે. સ્તો વૈ સઃ । એ રસ તો મારું જ સ્વરૂપ છે. પછી મારાથી તું શી રીતે મહાન? ” ભગવાને દસતા દસતા કહ્યું અને એ અપતત્વ શરમાયું!

આપણે અપતત્વને મહાન માનીએ કારણ તે તેજ પ્રાણીમાત્રનું જીવન છે. અન્નવિના આલે પણ જળ વિના કેમ જીવાય! પાણીમા રહેનારા કરોડાવધિ જલચર પ્રાણીઓ તો જળના અભાવે મૃત્યુને જ આધીન બને. એ જળચર પ્રાણીઓનું સર્વસ્વ તો જળ છે. જળ છે તો જ અન્ન પાકે અને તેના આહારથી માણસો જીવે, પણ જળતત્વનાએ બધા કાયોના અધિષ્ઠાનરૂપે જે તત્વની આવસ્યકતા છે તે રસ છે. એ રસરૂપે તો પરમતત્વ જ રહેલું છે. જે જેને આધાર પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રાખે તે તેના કરતા મહાન લેખાય અને તેથી જ અપતત્વ કરતા પરમતત્વ મહાન છે.

હવે અગ્નિએ પોતાનું પોત પ્રકાશ્યું. “હું મહાન, હું ધાર તો પળમા સૂરને બાળીને ભસ્મ કરે, મારી ઉષ્મા વિના જગત જીવી શી રીતે શકે? મારી ઉષ્મા વિના સૂર શી રીતે તપી શકે? મારા તેજ વિના સૂર પણ ઝખવાય, હું સર્વશેષ!”

“ના, તું શાનો શ્રેષ્ઠ? મારા તેજ આગળ તારું તેજ તો આગિયાના તેજ કરતા પણ ઓછું!”

ન તન્ન સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતારક

નેમા વિદ્યુતો માન્તિ કુતોડ્યમગ્નિઃ ।

તમેવમાન્તમનુમાતિ સર્વ”

તસ્ય માતા સર્વભિદં વિમાતિ ॥ (કઠ. ૨. ૨. ૧૫)

“ત્યા સૂર્ય પ્રકાશિત યતો નથી, ચંદ્રમા અને તારા પણ પ્રકાશિત યતા નથી અને વિદ્યુત પણ ત્યા ચમકતી નથી તો પછી આ અગ્નિની તો વાત જ શી કરવી? તે પ્રકાશમાન યવાચી જ આ બધું પ્રકાશિત થાય છે અને તેના પ્રકાશથી આ સમગ્ર પ્રકાશિત બાસે છે. તો પછી હે અગ્નિ! તારો તો કયા ભાર?” થી ભગવાને કહ્યું.

એક વખત દેવો સન્ન્યુબ બહાવિષા-ઉષા પ્રગટ થયા પણ તેને

ઈન્દ્રરાજ અને બીજા દેવા ઝોળખી ન શક્યા. ઈન્દ્રરાજે અગ્નિને,

“હે જાતવેદા, આ ઠાણુ છે તેની તમે તપાસ કરો.”

“આરા દેવરાજ !” અને અગ્નિદેવ પોતાની શક્તિના ધમ્કામાં તે શક્તિ આગળ ઉપરિચિત થયા અને પૂછ્યું તે અહાવિદ્યા-ઉમાને :

“આપ ઠાણુ ?” અહાવિદ્યા-ઉમાએ વળતો પ્રશ્ન કર્યો.

“આપનો જ પરિચય આપોને ?”

“હું અગ્નિ, સમગ્ર સર્જનને પળખા ભરમ કરવાની મારામા શક્તિ ! અને ઉત્તર શિરે અગ્નિદેવ ઉભા રહ્યા ઉમા આગળ. ઉમાએ એક તથ્યપ્રધુ અગ્નિ આગળ મૂક્યું અને

“આ તરણુને જ ભરમ કરોને” ! એમ કહ્યું અગ્નિએ ઘણાંય પ્રયત્નો કર્યા છતાં તરણુ જેમનું તેમ જ રહ્યું ! અને અગ્નિદેવ હતપીર્વ ગયા દેવરાજ ઈન્દ્ર પાસે, “દેવરાજ, હું એને ઝોળખી શકતો નથી.”

આપણે અગ્નિને મહાન લેખીએ પણ અગ્નિમા જે અગ્નિ તત્ત્વ છે-હાહકતત્ત્વ છે તે તો અહાની જ શક્તિ છે. પછી તે અહા કરતા શી રીતે મહાન હોઈ શકે ? શશિ અને સૂર્યની જે પ્રભા છે તે તો તજઝાહ્મિ વિમાવસો ! એ શ્રી ભગવાનના શબ્દાનુસાર ભગવાન જ છે. આમ અગ્નિના જે તેજ અને ઉજ્જ્વળતા એવા જે શુભો છે તે તો પરમતત્ત્વના છે. તે પરમતત્ત્વ અગ્નિમાથી પોતાની શક્તિ સંકેસી લે તો એ અગ્નિ વાયુમા લીન થઈ જાય પછી એ અગ્નિ શું કરી શકે. ? અને તેથી જ અગ્નિ કરતા મહાન પરમતત્ત્વ છે. અગ્નિ તો ભગવાનની અષ્ટધાત્રુતિ-માની એક પ્રકૃતિ છે; અને તે પરમાત્માની શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને આમ નાચેકૂદે છે. દહે આપણે વાયુની મહત્તાનો પણ વિચાર કરીએ.

“હું મહાન” ! વાયુએ કહ્યું. “મારા ઝંઝાવાતે પ્રલય થાય, મારા ઝંઝાવાતે સાગર હેલાપ-હિલોળે ચઢે, મારા ઝંઝાવાતે વિશ્વ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય, સર્જનનું અસ્તિત્વ જોખમાય, તેથી હું મહાન” ! “હું મહાન શી રીતે ?” પવનઃ પવતામસ્મિ ! એ ન્યાયે તારામા જે પાવન કરવાની શક્તિ છે તે પવનરૂપે હું છું. એ પવન જ ન વાય તે તો હું તારો

પુરુષાર્થ શી રીતે દાખવી શકે ?” શ્રી ભગવાને કહ્યું. “માતરિશ્વા ! આવો, ગર્વ ન કરો ! હું સર્વશ્રેષ્ઠ અને સર્વથી મહાન છું” દેવરાજ ધન્વ સમક્ષ એક વખત ‘હિમા’ પ્રગટે ચલા દેવરાજ તેને ઓળખી ન શક્યા અને “માતરિશ્વા, તમે જાઓ અને આને ઓળખી લાવો” એવી આજ્ઞા કરી.

✓ વાયુદેવ પણ શક્તિના ગર્વમા તરબોળ બની હિમા બ્રહ્મવિદ્યા સમક્ષ હિમા વિનય તો એ શીખ્યા જ નહોતા ! હિંચુ મસ્તક રાખી ‘આપ કોણ ?’ હિમા બ્રહ્મવિદ્યાને વાયુદેવે પ્રશ્ન કર્યો. “હું માતરિશ્વા, ધાર તો પણમા ઝાઝવાતે સર્જન રસાતળ કરું?” અને “આ તણુખસાનેજ ઉડવોનો!” વચ્ચે જ હિમા-બ્રહ્મવિદ્યાએ વાયુને કહ્યું. અને હિમાએ એક તણુખનું લાઈ માતરિશ્વા આગળ મૂક્યું માતરિશ્વાએ પૃથ્વી-આકાશ એક કર્યા, પોતાની સર્વશક્તિનો વ્યય કર્યો, પણ તણુખનું ત્યાંથી એક તલપૂરે પણ ન ખસ્યું ! હિમાએ અદૃઢાસ્ય ક્યું, માતરિશ્વા હૃતવીર દેવરાજ પાસે ગયા અને “હું એને ઓળખી શકતો નથી !” એમ કહી નત મસ્તક લેતા રહ્યા !

આપણે વાયુને મહાન માની લાઈએ પણ વાયુમા જ ક્રિયાશક્તિ છે તે તો પરમતત્ત્વની જ છે ને ! એ પણ પરમતત્ત્વની અણધારી પ્રકૃતિમાની એક પ્રકૃતિ જ છે ને ! પરમતત્ત્વની દીધી ક્રિયાશક્તિ વિના વાયુ નિઃશ્વ-નિઃસત્ત્વ બની જાય એટલે, વાયુ પણ પરમતત્ત્વના કરતા કનિષ્ઠ જ છે.

અને આકાશ-સમગ્ર સર્જનને પોતાનામા આવરી લેનાર, સમગ્ર સર્જનને પોતાનામા વીટી લઈને રહેતું એ આકાશ પણ કદાચ “હું મહાન” એવો ગર્વ કરે, પણ એની ઉત્પત્તિ તો પરમતત્ત્વમાથી જ છે પરમતત્ત્વના સંકલ્પના પરિણામે પ્રાદુર્ભૂત ભગવાનની અણધારી પ્રકૃતિમાથી એ પણ એક પ્રકૃતિ જ છે ને ! અને તેમા શ્રી ભગવાન શબ્દ રૂપે રહેલા દોષાથી અવકાશ મહાન શી રીતે ? અવકાશનું અધિષ્ઠાન તો પરમતત્ત્વ જ ને ! જે જીજ્ઞાસુ જ આધારે રહી શકતો દોષ તે તેના આધાર કરતા તો કનિષ્ઠ જ ને ? આધેય શ્રેષ્ઠ નથી, અધિષ્ઠાન શ્રેષ્ઠ છે. એ ન્યાયે પરમતત્ત્વ તો અવકાશ કરતા મહાન જ છે પરમતત્ત્વ આમ મહાન કરતા પણ મહાન છે

આપણે ઉપરની આગ્ન અને વાયુની આખ્યાયિકાનો ઉદ્દેશ્ય

કર્મે એ કઠોપનિષદની આખ્યાયિકા છે.

આ તે આપણે ભગવાનની અષ્ટધાત્મકૃતિર્માથી પંચમહાભૂતોના વિચાર કર્યો. એ પંચમહાભૂતો કરતા પરમતત્ત્વ મહાન છે.

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥ (गी ૭-૪)

“પૃથ્વી, જળ, અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન, બુદ્ધિ અને અહંકાર એમ આઠ પ્રકારે વિભાગ પાડેલી આ પ્રકૃતિ છે.”

હવે આપણે બાકીની ત્રણ પ્રકૃતિનો વિચાર કરીએ.

इन्द्रियेभ्यः परा इन्द्रियाण्येभ्यश्च परं मनः ।

मनस्तु परा बुद्धि बुद्धेरात्मा महाम्परः ॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुष परः ।

પુરુષાન્ન પરં કિંચિત્સા કાષ્ટા સા પરા ગતિઃ ॥ (કઠ ૨ ૩ ૧૦ ૧૧)

“ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ તેના વિષયો ક્રોધ છે, વિષયો કરતાં મન ક્રોધ છે, મનથી બુદ્ધિ પર છે અને મહાન આત્મા, મહત્તત્ત્વ બુદ્ધિથી પણ પરમ ઉત્કૃષ્ટ છે. મહત્તત્ત્વથી ક્રોધ છે અવ્યક્ત-મૂળ પ્રકૃતિ; અને એ મૂળ પ્રકૃતિ મહત્તત્ત્વથી શ્રેષ્ઠ છે પુરુષ-પરમતત્ત્વ । પુરુષથી પર કશું જ નથી. તે જ સૂક્ષ્મતાની પરકાષ્ઠા છે અને તે જ ઉત્કૃષ્ટ ગતિ છે.” એ પ્રમાણે કહીને કઠોપનિષદકારે પણ પરમતત્ત્વને સર્વથી શ્રેષ્ઠ મહાન લેખ્યું છે. આપણે જ્યારે અજોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્ । એ સૂત્રનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે આપણે પ્રકૃતિનો સર્વાંગી વિચાર કરવો રહ્યો. પંચમહાભૂતોના સમુક્તિકે સંમિશ્રણના પરિણામે આ દશ્ય પ્રકૃતિનું પ્રાકટ્ય યથું છે. જેમ પરમતત્ત્વ અવ્યક્ત છે તેમ મૂળ પ્રકૃતિ-ત્રણ ગુણોના સંપ્રમેણે અવ્યક્ત છે. એ ત્રણ ગુણોના હોભના પરિણામે આ જે કઈ દશ્ય જગત છે તે અને અદશ્ય છે તે સર્વનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. એ પ્રકૃતિ પરમતત્ત્વનું જ સર્જન છે અને તેથી પરમતત્ત્વ મહાન છે. અહીં આપણે કેવળ આકારનો જ વિચાર કરવાનો નથી પણ

સાથે સાથે આકારવાનની ઉત્પત્તિના કેન્દ્રનો વિચાર પણ કરવાનો છે.

દિમાલયને આપણે શ્રેષ્ઠ અને મહાન લેખીએ પણ તેને પૃથ્વીનું અધિષ્ઠાન છે તેથી પૃથ્વી દિમાલયથી શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ મહાન છે એમો યથા દિમાલય ને શક્તિ વડે અવિચળ છે તે શક્તિ દિમાલય કરતા મહાન છે અને તે શક્તિ પરમતત્ત્વ છે હાથીને આપણે મહાન લેખીએ પણ હાથી ને શક્તિ વડે હીનીત છે, તે શક્તિ તેના કરતા શ્રેષ્ઠ છે, મહાન છે એ જ રીતે ઝાડ, પાન, પાપાણ્ડુ, સરિતા આદિ સમસ્ત સર્જન સ્વશક્તિથી પોતાનું અસ્તિત્વ ટકાવી રહ્યું નથી પણ પરશક્તિથી જ તેનું અસ્તિત્વ ટકી રહ્યું છે, અને તેથી જ પરમશક્તિ સર્વથી મહાન છે આમ આપણે આત્મા-પરમતત્ત્વ અપુર્યા પણ અણુ અને મહાનથી પણ મહાન છે એમ ઉપનિષદકારે કહ્યું તેના કારણોનો વિચાર કર્યો આત્માનું એક સ્વરૂપ છે અને તેથી શ્રી યાગવલ્ક્યને આગિનિ કહ્યું “એ બધાનો સમાવેશ બ્રહ્મા થયો છે”

એટલું જ નહિ પણ જોને આત્મદર્શનની તમન્ના છે, આત્મદર્શન એ જ એક માત્ર જોનો એકમેવ શિવસંકલ્પ છે તેને માટે સાધન પણ ચીધું છે.

વૃક્ષ અને વનસ્પતિમા આત્મા છે, તમને કેમ દેખાતો નથી ? પહાડ અને પાષાણમા આત્મા છે, નદી અને સાગરમા આત્મા છે, પૃથ્વી અને પાતાળમા આત્મા છે, માનવી અને પ્રાણીમાત્રમા આત્મા છે, અરે ! આત્મા ક્યા નથી ? એ સર્વજન આત્માનો અભાવ જ નથી, છતાં તમને કેમ દેખાતો નથી ? પણ એમા દોષ તમારો નથી. તમને આત્મદર્શનની તીવ્ર સંવેદના નથી એટલે તો જાડને જોઈને 'એ તો જાડ છે.' એમ કહી તમે સંતોષ માનશો. એક વૈજ્ઞાનિક પણ એ જ જાડને જોશે, અને 'એ આત્મા છે' એમ કહેશે. શું તમારી દષ્ટિમા અને તેની દષ્ટિમા ફેર છે ? હા, તમારી દષ્ટિ રથૂળ છે, તમે જેમ ખીણ વરતુઓ અર્ધદષ્ટિએ નિરખો છો તેમજ એ વૃક્ષને જુએ છે. વૈજ્ઞાનિકની દષ્ટિ જુદી છે. તે સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ જુએ છે. જેનામા આત્મા છે, જે આહારની ઉત્પત્તિ છે, રિયતિ છે અને તેનો જ લવ પણ છે એવું એ વૈજ્ઞાનિક જાણે છે. તે જ્યારે વૃક્ષને જુએ છે ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને લવની પ્રકૃતિનો તેને ખ્યાલ આવે છે. તે જુએ છે તે એ વૃક્ષના કેવળ રથૂળ દેહને જ જોતો નથી પણ તે રથૂળનો વિકાસ કેમ થાય છે, તે રથૂળ દેહનો લવ કેમ થાય છે અને તેની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે વગેરે સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ વિચારપૂર્વક જુએ છે, અનુભવે છે અને એ ક્રિયા-ઉત્પત્તિ, રિયતિ અને લવની ક્રિયા-એ રથૂળ વૃક્ષ જડ હોવાથી પોતે કરી શકતું નથી પણ એ અચેતન છતાં ચેતનવતુ વૃક્ષ આત્માના કારણે જ એ ક્રિયા કરી શકે છે. આત્માનું ચેતન્ય એ ક્રિયાને આહારી છે. તે એ વૃક્ષના વિકાસને પોતાના શરીરના વિકાસ સાથે સરખાવશે. તે કહેશે, "હું ખાળક હતો, મોટો થયો, ઘડપણ આવશે અને એક દિવસ આ શરીરનું મૃત્યુ પણ આવશે." તેજ રીતે આ વૃક્ષ પ્રથમ ખીજરૂપે હવું; તે ખીજનો પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, તેજ આદિ તત્વો સાથે સમાગમ થયો; અને તેમાથી તે ખીજ અકુરિત થયું. તે અકુરનો વિકાસ થયો અને એક નાનકડો છોડ થયો. તેજ છોડનો વિકાસ થતા તેમાથી વૃક્ષ થયું, તેને ફલ આવ્યા, ફળ આવ્યા અને તે વૃક્ષ ચૂકાઈ

ગયું—મરી ગયું

માનવ શરીરમા જેમ આત્મા રહેલો છે તેમ સચરાચર સમસ્ત સર્જનમા પણ આત્મા રહેલો છે, તે આત્મા સ્થૂળ દષ્ટિએ જોઈ-અનુભવી શકાતો નથી. તેને માટે તો તીક્ષ્ણ અને સૂક્ષ્મ દષ્ટિ-બુદ્ધિની જરૂર છે. પદાથેનિ તેના જે સ્વરૂપમા આપણે જોઈએ છીએ, તે તેનું મૂળ વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી. એક વસ્તુ-અથવા એક ઘટ-આપણી નજર સમક્ષ પડ્યું હોય તો તેનું તે વાસ્તવિક સ્વરૂપ નથી. વસ્તુ તો ઉત્પન્ન થયું છે. ઘટ તો ઉત્પન્ન થયો છે, તો એનું મૂળ સ્વરૂપ શું? એનું મૂળ સ્વરૂપ તો વ્યક્ત કરી શકે કે પ્રજાપતિ જાણે. વ્યક્ત કરી શકે કહેશે આ વસ્તુનું મૂળ સત્ત્વરે તત્તુ-તાતણું છે, પણ એક જોડૂતને તમે વસ્તુ બતાવશો તો કહેશે. ના, એ એનું મૂળ સ્વરૂપ તો 'હ' છે. ફરી જ અનેક-વિધ ક્રિયાઓના પરિણામે એ જ રતું વસ્તુમાં રૂપાંતર થયું છે, એ એ રૂપાંતરની ક્રિયા-એ રતું પરિણામ જાણવા માટે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિની આવશ્યકતા છે અને તેવી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવાળા નિષ્ણાતોજ તમને વસ્તુના મૂળ સ્વરૂપનું જ્ઞાન આપશે. એ જ્ઞાન અનુભવજનિત છે, એમ કહીને ઉપનિષદ્ધારે જે વાત કહી છે એ અનુભવજનિત સિદ્ધાંત છે જે જડબુદ્ધિનો છે. 'તે તો 'હ જ દેહ છું' એમ કહેશે પણ આ દેહનાં લક્ષણો તો એવા છે કે એ જન્મે છે, મરે છે અને પુનઃ પુનઃ જન્મે છે, અને મરે છે, અને એવું તેને કાંક સમજાવશે ત્યારે દેહનાં લક્ષણ અને આત્માનાં લક્ષણોનાં વિચાર કરવાનું તેને દિશાસૂચન થશે આત્માનાં લક્ષણ તો દેહનાં લક્ષણથી વિપરીત છે.

ન જાયતે મ્રિયતે યા વિષમિ

ન્નાર્મકુતામિન્ન વમૂવકશ્ચિત્ ।

અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણો

ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥ (ક ૧ ૨ ૧૮)

આ મેધાવી વિષમિત આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી કે મરતો નથી, એ ખીજા કાંઈ કારણે ઉત્પન્ન થયો નથી અને પોતે પણ કાંઈ બન્યો નથી. આ અજન્મા, નિત્ય શાશ્વત અને પુરાતન આત્મા છે. શરીરને

હણવામાં આવે તોપણ એ હણાતો નથી.

આત્મા અજન્મા છે, અને મરણ-ધર્મો નથી એમ ત્યારે જક બુદ્ધિવાનના સમજવામાં આવશે ત્યારે તે કહેશે, “હું દેહ નથી પણ દેહ કરતાં ખીણું જે કાંઈ છે તે હું છું.” આમ તેની એક જડતા દૂર થઈ. વળી તેને ખીણું કાંઈ કહેશે, “નાસ્મા વપુઃ” શરીર આત્મા નથી-ત્યારે તે વિચારમાં પડશે ત્યારે તો કહેશે કે શરીર શું છે? અને આત્મા શું છે? આત્મા અને શરીરને શો સંબંધ છે?

વળી તેને કાંઈ બુદ્ધિશાળી માનવી ચળશે અને આત્મા શરીર નથી પણ...

અહમાત્મા ગુઢાકેદા સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અહમાદિશ્ચ મધ્ય ચ ભૂતાનામન્ત યદ્વ ચ ॥ (ગી ૧૦ ૨૦)

“હે અણુન ! હું સર્વ પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં રહેલો આત્મા છું, અને ભૂતોના આદિ મધ્ય અને અંતમાં પણ હું જ છું.”

અદ્યોત્ શરીરરધીમન વસ્થં સ્વસ્થિતમ્ ।

મહાન્ત વિભૂમાર્માનં મત્વા ખીરત ન શોચતે ॥ (કઠ ૧ ૨ ૨૩)

“જે શરીરમાં શરીરરહિત છે અને અનિત્યોમાં પણ નિત્ય સ્વરૂપે છે, તે મહાન અને સર્વવ્યાપક આત્માને જાણીને બુદ્ધિમાન પુરુષ શોક કરતો નથી.”

આ છે શરીર અને આત્માનો સંબંધ. આત્મા દેહી છે, દેહમાં રહેવા છતાંય દેહના સર્વધર્મોથી આત્મા મુક્ત છે. દેહના ધર્મ તો...

દેહિનોસ્મિન્યથા દેહે કૌમારં યૌવનં જરા

તથા દેહાન્તર્યાસિર્ધર્મોસ્તત્ર ન મુદ્ધતે ॥ (ગી ૨ ૧૩)

“એમ દેહધારીને આ દેહમાં બાળપણ, યૌવન અને પૃષ્ઠાવસ્થા પ્રાપ્ત

યાય છે. તેમ બીજા દેહની પ્રાપ્તિ યાય છે, ધીરજવાન પુરુષ તેથી મોહ પામતો નથી.” આત્માને નથી જન્મ, નથી જાત્ય, નથી યૌવન કે નથી જરા અવસ્થા. આત્માને તો મૃત્યુ પણ નથી, તેથી દેહમાં હોવા છતાં આત્મા દેહથી વિલક્ષણ છે. આ છે દેહ અને આત્માનો સબધ ! આમ જ્યારે એ જડ, બુદ્ધિવાનને સમજાગે કે ‘હું’ દેહ પણ નથી અને દેહ મારો પણ નથી’ ત્યારે તેને વિચારની બીજ દિશા સૂઝે, પણ એ તેને ખનાવે કોણ ? જેણે અનુભવ કરી જાણ્યું હોય કે દેહ જડ છે, આત્મા એતન છે. આત્મા દેહ નથી પણ દેહમાં રહેલ દેહી છે, દેહમાં રહેવા છતાં આત્માને દેહમાં અહંતા કે મમતા નથી એવું જેણે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ દ્વારા અનુભવીને પોતાના અંતરમાં ઉતાર્યું હોય અને સ્થિર કર્યું હોય તે જ એ વાત બીજાને ગળે ઉતારી શકે, સમજાવી શકે. સામાન્ય માનવીની બુદ્ધિ એવી સૂક્ષ્મ હોતી નથી. એટલે આવી ઝીણી વાતો તેના સમજવામાં આવતી નથી, કદાચ સમજાય તોપણ તેને ગળે ઉતરતી નથી, અને ગળે ઉતરે તોપણ, તેને તેના અનુભવ મતો નથી અને પાછો પ્રસંગ આવે, ‘હું’ દેહ, મારો દેહ’ વગેરે મમત અને અહંતાલયા આચાર કરવામાં પાછી પાની ન કરે ! આ કારણે જ તેને આત્મદર્શન થતું નથી. પરોક્ષ જ્ઞાન દ્વારા આત્મદર્શનનો અનુભવ થતો નથી. પરોક્ષ જ્ઞાનનો અપરોક્ષ અનુભવ કરવાને સાધકે આગળને આગળ ચાલવું જ જોઈએ. પરોક્ષ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી આત્મદર્શનની યોગ્યતા તેનામાં આવતી નથી.

આ મંત્રમાં આત્મદર્શનની યોગ્યતા માટેના બે સાધનોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ હોવી જરૂરી છે, તે બુદ્ધિ અમ્મ એટલે તીવ્ર હોવી પણ જરૂરી છે અને તે વ્યક્તિ પણ સૂક્ષ્મદર્શી હોવી જરૂરી છે. આ યોગ્યતા જેનામાં હોય તે આત્મદર્શન માટે લાયક લેખાય એવો આ મંત્રનો લાવાય છે.

આપણી બુદ્ધિ છે તો ખરી પણ મોભામ છે, ભડી છે. જેમ મકાનના મોભને આગતો છેડો ભડો અને બુકો આવે છે તેવી આપણી બુદ્ધિ પણ પદાર્થ જોઈને તેનું તાત્પર્ય ગોઠી કાઢવામાં જડ હોય છે, પણ જેની બુદ્ધિ એક પદાર્થ જોઈને તેનું તાત્પર્ય ગોઠવામાં, તે પદાર્થની

ઉત્પત્તિ રિયતિ સય આદિ કારણો શોધી કાઢવામા કુશાગ્ર એટલે ત્રીણી બુદ્ધિ હોય છે એટલે કે જે બ્રહ્મવાની ઉત્કૃષ્ટપૂર્વક કૃત્તુહસવૃત્તિથી એક દીડી વસ્તુના મૂળ સુધી જઈને તેના સમગ્ર ગુણરોપ આદિ ઇતિહાસતું અન્વેષણ કરી પોતાના મનતું સમાધાન કરવાને ચકિતમાન છે તે માનવી સક્ષમ બુદ્ધિનો અને તીવ્ર બુદ્ધિવાળો છે. એવો માનવી જો આત્મદર્શન માટે પ્રવૃત્ત થાય તો તેની એ ટેવને લીધે ચીવટપૂર્વક વળગી રહીને, આત્મતરરના મૂળ સુધી જઈને તેમાં પ્રવેશ કરીને આત્માનુભવ કરી શકે છે. સક્ષમદર્શી હોયું જરૂરનું છે. એ ખીજી સાધકાત છે.

કેમને પ્રત્યેક દીડી વસ્તુની જોજ કરવાની ટેવ છે. તેમનુચે એક શરીર જોયું. આંખ, કાન, નાક, મો, હાથ પગ, આદિ સર્વાંગ સુદર એ શરીર પૃથ્વી પર નિમ્બેષ્ટ પડ્યું હતું. પછી તેણે પોતાના શરીર પ્રત્યે દૃષ્ટિ ફેરવી પોતાનું શરીર પણ તેને સર્વાંગ સુદર જણાયું. પણ પોતાનું શરીર સક્રિય જણાતા તેને વિચાર આવ્યો. “આમ કેમ ?” આ શરીર પડ્યું છે તેવું જ મારું પણ શરીર છે. એ શરીરમાં જોયું શું નથી કે જેથી તે ક્રિયાહીન નિમ્બેષ્ટ પડ્યું છે ? માર્ગમા જતા કેક વરેમાર્ગએ તેને વિચારમગ્ન જોયો અને નિમ્બેષ્ટ પડેલા મૃત શરીરને જોયું. સહજ-ભાવે પ્રશ્ન કર્યો :-

“કેમ ભાઈ ! શું વિચાર કરો છો ?”

“હું જોઈ રહ્યો છું આ ક્રિયાહીન શરીરને અને મારા શરીરને । મારા શરીરમા જોયું શું છે કે જેના કારણે તે સક્રિય છે ? આ શરીરમાં જોયું શું નથી કે જેના કારણે તે નિમ્બેષ્ટ પડ્યું છે ?”

પ્રેક્ષકે જવાબ આપ્યો : “ભલા આદમી, એમાં આમ ગંભીર કેમ બની ગયો છે ? એના પ્રશ્ન પંખેર લીડી ગયા છો”

“એટલે ?”

“એટલે એ મરણ પામ્યો છે.”

“મરણ પામે એટલે તેના શરીરમાંથી શું નીકળી બધ ?”

‘તેના પ્રાણ નીકળી જાય જે શક્તિના જોમ વડે તમારે શરીર સક્રિય છે તે શક્તિ હણાઈ જાય ત્યારે તે શરીર મરણ પામ્યું કહેવાય ’

“એમ ત્યારે, આ શરીર ગરી ગયું છે, અને મારે શરીર સજીવ છે એમજાને ! ” “હા ”

‘શરીરમાથી પ્રાણ નીકળી જાય છે કે ખીજુ પશુ કઈ નીકળી જાય છે ?’ હા, “પ્રાણ જાય છે તેની સાથે તે શરીરમા રહેતું સૂક્ષ્મ શરીર એટલે પાચપ્રાણ, પાંચ ચેતનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન, બુદ્ધિ ચિત્ત અને અહંકાર નીકળી જાય છે. જેની ચેતના વડે એ સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ શરીર ક્રિયાવાન છે તે ચૈતન્ય સ્વરૂપ જીવ એ શરીરમાથી નીકળી ખીજા શરીરમા જાય છે ”

“પણ આ આખું જ્ઞાન નાક વગેરે તો છે ને ?”

“હા, એ તો છે પણ ચેતનેન્દ્રિયના ગોલક જ છે એમા ચેતનેન્દ્રિય નથી. એ આખું જ્ઞાન, નાકમા ક્રિયાશક્તિ કે ચેતનાશક્તિ નથી જે ચેતન વડે એ ક્ષત્રિયો સચેત હતી તે ગ્રેષ્ઠા દેનાર શક્તિ એ શરીરનો ત્યાગ કરી ગઈ છે બતીના ઝોખ રહ્યા છે પણ તેમા જોમ પ્રકાશ નથી તેમ શરીર રહ્યું છે પણ તેનું ચેતન હણાઈ ગયું છે ” “ત્યાર ચૈતન્ય વિના શરીર સક્રિય રહી શકતું નથી એમ જ ને ! ” “હા ! ” ‘તો પછી શરીરનું શું થશે ?’ ‘એને જુમિમા દાટશે ત્યાં જીવજતુઓ એને ફેલી નાખશે, એ સડી જશે’ ‘એને માટીમા લળી જશે અથવા એને પાણીમા વહેતું મૂકશે ત્યાં માછલાઓ અને ખીજા જળચર પ્રાણીઓ એને ફેલી ખાશે એના હાડકા પાણીમા તણ્ણશે અથવા એને અગ્નિમા બાળશે ત્યાં એ શરીરની રાખ બનશે પચમહાભૂતમા પચમહાભૂત મળી જશે અને જીવ તો—

વાસાન્તિ ગીર્ણા ન ચયા વિહાય નવા વ ગૃહણતિ મતોડવતણિ ।

તથા શરીરાણિ વિહાય ગીર્ણા ચયાન્તિ મવાન્તિ દેહી ॥ (ગીતા ૨-૨૨)

‘જોમ મનુષ્યો જ્ઞાના વજો તપજોને નવા વજો ધારણ કરે છે, તેમ । દેહધારી આત્મા, જ્ઞાના શરીરનો ત્યાગ કરી ખીજા નવા શરીરો ધારણ કરે છે, ’

શ્રીભગવાનના એ શબ્દો અનુસાર એ નવું શરીર ધારણ કરશે.” “એ શરીર ક્યા હોય છે?” “એને એના પ્રારબ્ધ અનુસાર ખીજું શરીર મળે છે તે ક્યા હોય છે તે નિશ્ચિત હોતું નથી.” “એમ છે ત્યારે.” અને પ્રશ્ન પૂછનાર ધીમે ડગલે આગળ ચાલ્યો. ઉત્તર દેનાર પણ પોતાને માર્ગે આગળ ચાલ્યો ગયો.

આ કેઈ બનેલા પ્રસંગનો ઉલ્લેખ નથી. આ તો સૂક્ષ્મબુદ્ધિ ડેવી હોવા ભ્રેષ્ઠ એ ઝીણવટ ડેવી હોવા ભ્રેષ્ઠ એ અને જિજ્ઞાસા, કેટલી હદ, સુધી જવી ભ્રેષ્ઠ એ, વગેરે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિના દષ્ટાંતર છે. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે બાળક જેવી રૂઢિચુસ્તિ “આ શું? એમ કેમ?” વગેરે જરૂર છે. આત્મ સાક્ષાત્કાર થતો નથી એમ તમે કહો છો. પણ આ યોગ્યતા છે. તમારામાં ? એ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરો અને પછી તમને આત્મદર્શન ન થાય તો ઉપનિષદકારના આ મત પર હકતાલ મારજો. આત્મસાક્ષાત્કાર અર્થે એટલું જ એકલું પૂરતું નથી. આ તો છે પાશોરામા પહેલી પૂણી. હજી તો એવી કેટલીક યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી પડશે. દિલ્હી હજી તો ઘણી જ દૂર છે. અહીં મત્રકારે બુદ્ધિની વાત કરી છે. હા, સ્વપ્ન સૂક્ષ્મતા ઉદયા । સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ બુદ્ધિ આવશ્યક છે આત્મદર્શન અર્થે. કારણ કે આત્મા એ બુદ્ધિરૂપ સુઢામા ધર કરીને બેઠો છે.

બુદ્ધિ તો ભગવાનની અદૃશ્ય પ્રકૃતિમાની એક છે. એ પ્રાકૃત બુદ્ધિ આત્મદર્શન કરવાને યોગ્ય નથી. એનું કાર્યક્ષેત્ર પ્રકૃતિ છે. આત્મદર્શન એ પ્રકૃતિના કાર્યથી પર છે. તેથી એ પ્રાકૃત બુદ્ધિને સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ કરવાની જરૂર છે. બુદ્ધિમા જેમ જેમ સૂક્ષ્મતા અને તીક્ષ્ણતા આવતી જાય તેમ તેમ તેની જડતા બાંધી થતી જાય છે અને તેટલે અંશે તે પ્રકૃતિથી પર થતી જાય છે, અને ત્યારે તેને મેષા, પ્રજા આદિ સર્વા અપાય છે. બુદ્ધિની એ જડતા આવવામા પ્રકૃતિ સુખાત્મે ભાગ લગાવે છે વાસનાઓ, વિષયો પ્રત્યે અનુરાગ, મોહ, આદિ વિકારો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિને વિકૃતિ પનાવે છે બુદ્ધિને સતતવિવસ મનનો જ સહવાસ છે અને મન કર્માશય હોવામા તે સરકારોનો અપ્યૂટ સહાર જે અતિ તરજ જે મનની નજર હોવાથી પુરજ હોય છે. સતતવિવસ, મન કાર્યક્ષેત્ર વિષય સુની રહે છે.

મનને વિષયોનું સન્ન ધ્યાન રહેતું દોવાથી અને બુદ્ધિ મનને અનુસરતી દોવાથી બુદ્ધિનું કાર્યદેત્ર પણ સંકુચિત બની જાય છે. તેથી જ્યાં સુધી બુદ્ધિ મનની પકડમાં રહે ત્યાંસુધી તેની વિષયાભિમુખરૂપિ જવાનો સંભવ નથી એટલું જ નહિ પણ તેને પરમાર્થનો વિચાર કરવાનો પણ અવકાશ નથી. પરમાર્થ વિષયક સંકલ્પ બે બુદ્ધિ આગળ આવે તો તેનો બુદ્ધિ નિષ્ફળ કરી શકે. એ બુદ્ધિને તીક્ષ્ણ અને સૂક્ષ્મ બનાવવા તેને મનને જાગે છેડાવવો આવશ્યક છે. ભોદ સ્વરૂપે જડ છે પણ તેના ઉપર સંસ્કાર કરવાથી, તેને અગ્નિમાં તપાવી ટીપી ટીપીને તીક્ષ્ણ કરવાથી તે તથુખા પણ કાપે છે. અને મદ્દાકાયવૃક્ષ પણ કાપી શકે છે. એસ રકારો દ્વારા ભોદની જડતા જેમ ટળી જાય છે અને તે સૂક્ષ્મ બને છે તેમ બુદ્ધિ પણ સંસ્કાર દ્વારા જડતામુક્ત બનીને તીક્ષ્ણ બની જાય છે ત્યારે આત્માનો વિચાર કરવાને યોગ્ય થાય છે.

આત્મદર્શન અર્થે બુદ્ધિ “ક્ષતભરા” હોવી જરૂરી છે. ક્ષત ભરા પ્રણાની વ્યાખ્યા કરતા ક્ષતભરા પ્રણા વસ્તુના સત્ય સ્વરૂપને મહત્ત્વ કરવાવાળી બુદ્ધિને કહી છે. એ પ્રણામાં સંશય-ભ્રમનો હેતુમાત્ર પણ અશ રહેતો નથી વેદશાસ્ત્ર અને મહાન પુરૂષોના વચનોથી વસ્તુનું સામાન્ય જ્ઞાન થાય છે પૂર્ણ જ્ઞાન થતું નથી. એજ રીતે અનુમાનથી પણ સાધારણ જ્ઞાન થાય છે. ઘણા સૂક્ષ્મ પદાર્થોમાં તો અનુમાન પણ થઈ શકાતું નથી. એટલે વેદશાસ્ત્ર આદિના સ્વરૂપનું જે વર્ણન છે તે અવશ્ય કરવાથી જે તદ્વિષયક જ્ઞાન થાય છે અને નિશ્ચિત થાય છે તેને “ક્ષતબુદ્ધિ” કહી છે. એજ રીતે, સુક્ષિત, અનુમાન પ્રમાણ દ્વારા વસ્તુના સ્વરૂપનો નિષ્ફળ થાય છે તેને “અનુમાન બુદ્ધિ” કહેવામાં આવી છે. આ બંને પ્રકારની બુદ્ધિવૃત્તિ સ્વરૂપનું સામાન્ય રૂપથી જ વર્ણન કરે છે. સ્વરૂપનું અંગપ્રત્યંગ જ્ઞાન એ ઉભય બુદ્ધિ દ્વારા થતું નથી. પણ, ક્ષતભરા પ્રણા દ્વારા સ્વરૂપનું ચમાય અને અંગપ્રત્યંગ જ્ઞાન પૂર્ણ થાય છે તેથી તે એ બંને પ્રકારની બુદ્ધિઓથી શ્રેષ્ઠ છે.

ક્ષતભરા પ્રણા દ્વારા ઉત્પન્ન થતા સંસ્કારો ખીજ સંસ્કારોનો પ્રતિબંધ કરે છે. ખીજ સંસ્કારોને પ્રવેશ કરવા દેતી નથી. મનુષ્ય જે કાઈ વસ્તુનો અનુભવ કરે છે, જે કાઈ ક્રિયા કરે છે તે સર્વના સંસ્કારો અંતઃકરણ ઉપર રેખાય છે અને એકત્ર થાય છે. તેને જ યોગશાસ્ત્રમાં

કર્માશય કહેવામાં આવે છે એ જ મનુષ્યને સંસારચક્ષમા જમણું કરાવવાનું મુખ્ય કારણ છે એ કર્માશયના નાશથી મનુષ્ય મુક્તિલાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે ઋત હરા પ્રજા ન્યારે પ્રકાશિત થાય છે ત્યારે મનુષ્યને પ્રકૃતિના યથાથ રૂપે જ્ઞાન થાય છે, ત્યારે તેને પ્રકૃતિ અને તેના કાર્યો પ્રતિ સ્વભાવથી જ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે એ વૈરાગ્યના સંસ્કારો, એકત્રિત સર્વ પ્રકારના રાગદ્વેષમય કાર્યસંસ્કારોનો નાશ કરે છે અને પરિણામે યોગી મુક્તાવસ્થાની સમીપ પહોંચે છે.

આ પ્રમાણે યોગસૂત્રકારે ઋત હરા પ્રજાની વ્યાખ્યા કરી છે તાત્પર્ય, એટલું જ કે આત્મદર્શનઅર્થે જે બુદ્ધિની આવશ્યકતા છે તે નિઃસંશય અને નિર્મળેબુદ્ધિ છે અને તેજ ન્યારે સદ્મ અને તીક્ષ્ણ થાય છે ત્યારે આત્મદર્શનમાં સહાયક બને છે. અસ્તુ,

ઉપનિષદકારે શરીરને રચના ઉપમાં આપી છે અને આત્માને— જીવને—રથારૂઢ રચના ઉપમાં આપી છે બુદ્ધિને સારથીની ઉપમાં આપી છે મનને લોગામની ઉપમાં આપી છે ઇન્દ્રિયોને ઘોડાની ઉપમાં આપી છે અને વિષયોને તેજુ ગોચર-માર્ગની ઉપમાં આપી છે શરીર મન અને ઇન્દ્રિયો યુક્ત આત્માને ભોક્તા કહ્યો છે

આપણને એ જાણ રપક સાથે સંબંધ નથી આજેજે માત્ર બુદ્ધિનો જ વિચાર કરીએ છીએ, જે બુદ્ધિને અહીં સારથીની ઉપમાં આપી છે તે બુદ્ધિ કેવી હોવી આવશ્યક છે તેનો જ અર્થજે વિચાર કરીએ. શ્રી ભગવાને અર્જુનના રથનું સારથ્ય કહ્યું અને અર્જુનનો અરથસેનમાં વિજય થયો. જ્યારે કહ્યું ના, રથનું સારથ્ય કહ્યું અને રથ રસા- તળ ગયો, એ સારથી વિવેક, જ્ઞાન આદિથી પૂર્ણ હોય તો તેના હાથમાં લોગામ આપવાથી તે ઘોડાઓને બેંકામ જતાં અટકાવી શકે છે. તેજ રીતે જે બુદ્ધિ બ્યવસ્થિત હોય, સારોસારનો વિવેક કરી અત્યવસ્થાનો નિર્ણય કરવાની શક્તિયુક્ત હોય તો જ માર્ગ સરળ બની શકે છે સ્વક્રમચરિત્રિકા બુદ્ધિ જ સર્વ અન્યોના નાશ કરી શકે છે. નિઃશયનું જળ જેનામાં છે તે જ માનવી પોતાના કાર્યને સરળતાપૂર્વક પાર ઉતારી શકે છે અનિશ્ચિતબુદ્ધિનો માનવી — સચાત્મકબુદ્ધિ યુક્ત — માનવી પોખીના કૂતરા જેવો કમ્પાનનો પણ રહેતો નથી લેવાયત્મા વિનયવતિ અને તેથી જ અહીં સ્વરૂપદર્શન અર્થે બુદ્ધિનું મહત્ત્વ વ્યક્ત કર્યું છે

સારથીના હાથમાં લગામ દોષ છે તેમ મન જુદિના કાળુમા દોષ છે. નો સારથી કાચોપોચો દોષ તો થીડાઓ બળબળરીથી લગામ ખેંચી પોતાને હાથે તે મારો રચને લઈ જાય છે. પણ નો સારથી બળવાન દોષ તો થોડાઓ કાળુમા રહે છે. જેની જુદિ મનને કાળુમા રાખે છે, તેનું જીવન સરળ દોષ છે. થાળે પડે છે. જે જુદિ મનના કાળુમા છે તેનું જીવન રસાતળ જાય છે. કોપનિષદકારે એ વિષયની અભ્યાસવસ્તી ૩ મા મન ૩ થી ૬ સુધી વિષદ રીતે ચર્ચા કરી છે અને અતે નક્કી કયું છે કે—

विज्ञानसाधयेत्यु मम प्रमदवामरः ।

હોડવન પારમાર્જોતિ તદ્વિજ્ઞો. પર્મ વદમ્ ॥ કઠ ૧ ક ૧, -

“જે મનુષ્ય વિવેકરૂપી સારથીયુક્ત અને મનરૂપી લગામને પોતાના કાળુમા રાખનાર છે તે સંસારમાર્ગને પાર કરીને વિશ્વવ્યાપક પરમાત્માના પરમપદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.” એને એ સારાસાર વિવેક કરવાની જુદિ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે એ જુદિ તેજસ્વી, તીક્ષ્ણ અને સૂક્ષ્મ બને છે ત્યારે તત્ત્વવારની ધાર સમી ત્રીન જુદિ અને સોપની અણી જેવી તીક્ષ્ણ જુદિ પરમાર્થનો વિવેક કરવાને સમર્થ છે. પ્રકૃતિનો છેદ કરતાં કરતા જ્યારે જુદિ—અવકારિક જુદિ—હતાય બની જાય છે ત્યારે જ પારમાર્થિકજુદિની ઉપાનો ઉદય થાય છે. જુદિનું એ મહત્વ છે, જ્ઞાતમાને જ્ઞાતમા સમજવું અને અજ્ઞાતમાને અજ્ઞાતમા સમજવું એ જ જુદિનો સાચો વિવેક છે. અને તેથી જ આ મંત્રમા જુદિની તીક્ષ્ણતા અને સૂક્ષ્મતાનું મહત્વ ગાયું છે.

‘જુદિની, તીક્ષ્ણતાનો’ આપણે વિચાર કર્યો. હવે આપણે જુદિની સૂક્ષ્મતાનો, પણ ‘થોડો’ વિચાર કરીએ. કેવળ તીક્ષ્ણ જુદિયાં કામ કરવું નથી. સાથેસાથે તે જુદિ સૂક્ષ્મ પણ હોવી જરૂરી છે. સૂક્ષ્મ એટલો મારે કે અતિસૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મતા અને ઝીણવટપૂર્વક, ત્રત્યેક વસ્તુને જોઈ તપાસીને જ આગળ ચાલવું જરૂર છે. જે પગલું ભરવું તે જોઈ વિચારીને જ ભરવું એ સૂક્ષ્મતાનું એક લક્ષણ છે એ જુદિની દષ્ટિ સમદા ઇન્દ્રિયો છે વિષયો છે અને અનેક જન્મજન્મ-માતરના સરકારો છે મન પછી આત્મા છે—મહત્ત્વ તે પછી પરમ-યક્ત છે અવ્યક્તથી પર પુરુષ છે. પુરુષથી પર ખીજુ કશું જ નથી જ્યારે આ બધી વસ્તુઓ આપણી

સ-મુખ છે ત્યારે તેમાં સર્વશ્રેષ્ઠ કાણુ છે એ વાતનો નિશ્ચય કરવાને માટે એ બંધી જ વસ્તુઓને-વૃત્તિઓને-ગ્રીણુવટપૂર્વક જોવી જરૂરની છે એ ગ્રીણુવટથી જોવાની જે પુક્તિ એ જ સૂક્ષ્મતા છે

इन्द्रियेभ्य परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च पर मन ।

મનઃપદ્ધત્તુ પરા હિન્દ્રિયદેરાત્મા મહત્પર : ॥ (કઠ ૧ ૩ ૧૦)

મહત્ પરમશક્તિમન્વચ્છાત્પુરુષ પર.

પુરુષાન પર કિંચિત્કા કાષ્ટા ચા પરા નતિ ॥ ૧૧

ઇન્દ્રિયો કરતા તેના વિષયો શ્રેષ્ઠ છે વિષયો કરતાં મન ઉત્કૃષ્ટ છે મન કરતાં બુદ્ધિ પર છે બુદ્ધિથી પણ પર મહાન આત્મા મહત્ તત્ત્વ ॥ મહત્ તત્ત્વથી શ્રેષ્ઠ અન્યકત મૂળપ્રકૃતિ છે અને મૂળ પ્રકૃતિથી પુરુષ પર છે. પુરુષથી બીજુ કંઈ જ નથી એ જ એક સૂક્ષ્મત્વની પરાકાષ્ઠા છે. અતિમ અર્થાદા છે અને અતિમગતિ પણ તેજ છે”

અહીં એક કરતા બીજા તત્ત્વને શ્રેષ્ઠ કહ્યું છે એ શ્રેષ્ઠ કેમ ? તેના કારણો શોધી સમધાનપૂર્વક ગ્રીણુવટથી નક્કી કરવાનું ક્ષેત્ર બુદ્ધિનું છે હસશીર નાથે-વિવેકબુદ્ધિ વાપરવાનું કાર્ય બુદ્ધિનું છે અને તે બ્યવસ્થિત રીતે વિચાનદષ્ટિ પૂર્વક નક્કી થાય છે તે જ સૂક્ષ્મબુદ્ધિ છે હા તો જે વિષયોજ ન હોય તો ઇન્દ્રિયો શું કરશે ? ઇન્દ્રિયોનો ઉપયોગ વિષયોના ઉપભોગ, અર્થે જ ॥ શબ્દ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયોનો ઉપભોગ કરવા માટે જ બુદ્ધિ, જ્ઞાન, તાક, રસના અને ત્વચા છે જે વિષયો ન હોય તો ઇન્દ્રિયો નિરૂપયોગી અને નિરૂચમી બની જાય છે, એટલે જ ઇન્દ્રિયો કરતા વિષયો શ્રેષ્ઠ છે. તેજ રીતે મન ન હોય તો વિષયો તરફ ઇન્દ્રિયોનું આકર્ષણ મેળુ કરશે, ઇન્દ્રિયો તો જડ છે અને મનની દોરેલી દોરવાય છે મનનો આદેશ મળે તેજ પ્રમાણે તે, ગતિમાન. બને છે અને તેથી જ વિષયો કરતા મન શ્રેષ્ઠ છે આમ ઉત્તરોત્તર વિચાર કરીને ઝોની શ્રેષ્ઠતાનો નિર્ણય વિવેકબુદ્ધિ કરી શકે છે તેથી જ તે બુદ્ધિ સૂક્ષ્મબુદ્ધિ છે

હાલેગ્ય ઉપનિષદ્દેહારે મારદ અને મનત્તુમારના એક પ્રસંગની યોગના કરી છે વિચારશીલ અને જિજ્ઞાસુ મનુષ્ય તત્ત્વદર્શનની પ્રાપ્તિ

અથે' ઠેલી હદ સુધી મદમ બને છે તેની જુદી ઠેલી હદ તેને સર્વ જાણ છે અને તેની જિજ્ઞાસા પ્રત્યેક પ્રસંગે કેમ વધે છે તેનું એ સચોટ દ્રષ્ટાંત છે અને તેથી અહીં અરથાને નહીં લેખાય.

નારદજીને તો નાનું જાળક પશુ જાણે નારદજી ઘડીકમા વીણા સર્પ બહાનોકમા જાણ, ઘડીમા વિષ્ણુનોકમા તો ઘડીકમા કૈલાસ સિખરે શીથ કર આગળ જાણ ત્રિજુવનમા પ્રતિજ્ઞા પાના વિદાર કરવાની શક્તિ નારદજીમા. બધાય દેવો તો સા પકે સાધવાની શક્તિ નારદજીમા અને જતામ નારદજી સનતકુમાર પાસે આવ્યા આ પ્રસંગ જાદોગ્ય ઉપનિષદના સાતમા અધ્યાયમા આવ્યો છે.

જો બ્રહ્મોદિ મગલ્લ ઇતિ : 'હે ભગવાન મને ઉપદેશ કરો' એમ કહી બદાજલી નેલા રણા નારદજીને હજી છુ પાકી રહ્યું કે સનતકુમાર પાસે આવ્યા? રવાભાવિક વિચાર આવે એમા નવાઈ નથી જેને બહા, વિષ્ણુ, મહેશ હાજરાહજૂર, જેની સાથે એ ત્રણે દેવો વાતો કરે, ત્રણે શક્તિઓ પશુ જેની સાથે વાતો કરે તેને શી બીજુપ રહી? સનતકુમારે નારદજીને જોઈ "તમે જે કંઈ જાણુર્તા હોય તે મને કહો પછી હું આગળ કહીશ" એવું કહ્યું અને આસન હીકું નારદજીએ ચેતાવું, ગીત ગાવું ચરે કહ્યું.

"ભગવાન! મને ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને ચૌથો અથર્વવેદ માદ છે તદુપરાત ઇતિહાસ, પુરાણ, પાંચમો 'વેદ' વેદોના વેદ સ્વરૂપ આકંરણ, શ્રાદ્ધકલ્પ, મણિત ઉપતિર્માન, નિધિરાજ, તર્કશાસ્ત્ર, દેવવિદ્યા, બહેવિદ્યા, જોતવિદ્યા ક્ષાત્રવિદ્યા, નક્ષત્રવિદ્યા, સંપત્તિવિદ્યા (ગાર્હ મન્ત્ર) અને વિદ્યા, મૃત્યુ જે ગીત આદિ હે ભગવાન! જાણુ છુ પશુ હે ભગવાન! હું કેવળ મંત્રવેદી છુ. આત્મવેદી નથી. આપના જેવા પાસેથી, મવણ કહ્યું છે."

"તત્તિ શોક્ષત્તવિત્" આત્મવેદી શોકને પાર કરી જાણ છે પશુ હે ભગવાન!

શોક્ષં મગલ્લ શોચામિ ત્વં મા
મગલાન્શોક્ત્વ પાર તત્તવિત્તિ ।

'હું શોક કરું છું માટે હે ભગવાન! મને શોકથી પાર કરો

આમ્ય નથી લાગતું ! નારદ જેવી મહાન વ્યક્તિ આમ શોક કરતી હોય એ ! પણ તેમ ન હોય તો નારદ જેવી મહાન વ્યક્તિ આમ સનત-કુમાર સમક્ષ બદાજસિ શે ઉભી રહે !

નારદની આ વેદના શ્રવણ કરીને સનતકુમારે “તમે આ જે કાંઈ જાણો છો તે નામ છે.” કારણ કે “વાચારંમણો વિકારો નામધેયમ્ (ભા. ૬-૧-૪) વિકાર વાણી પર અવલંબન કેવળે નામ માત્ર છે” હે નારદ તમે જે ઋગ્વેદાદિ જાણો છો તે બધું જ નામ છે. આટે તમે નામની ઉપાસના કરો. કારણ કે જે નામની ‘એ બ્રહ્મ છે’ એમ સમજીને ઉપાસના કરે છે તેની જ્યાં સુધી નામની ગતિયાય છે ત્યાં સુધી, યથેચ્છ ગતિ યાય છે.

ભગવાન ! શું નામથી પણ અધિક કંઈ છો નારદે પુછ્યું “હા, નામથી પણ અધિક છે” સનતકુમારે કહ્યું.

“તો ભગવાન, તે બને કહો.” નારદે પ્રાર્થના કરી.

“નારદજી, વાચાશ્વ નામનો મુચ્છી વાણીજ નામથી શ્રેષ્ઠ છે અને તેથી તમે વાચાનુષાસ્વેતિ ! વાણીની ઉપાસના કરો. કારણ કે જે વાણીની ‘એ બ્રહ્મ છે’ એમ કહીને ઉપાસના કરે છે તે જ્યાં સુધી વાણીની ગતિ છે ત્યાં સુધી યથેચ્છ વિકાર કરી શકે છે.”

“શું વાણીથી પણ અધિક બીજું છે” નારદે પ્રાર્થના કરી “હા, વાણીથી પણ અધિક છે જ ના”

“તો ભગવાન ! બને તે કહો.”

“આમ એ ઉભય વ્યક્તિએનો સંવાદ ધીમેધીમે ચાલે છે તેમાં વાણીથી ઉત્કૃષ્ટ મન, મનથી અધિક સંકલ્પ, સંકલ્પથી અધિક ચિત્ત, ચિત્તથી અધિક ધ્યાન, ધ્યાનથી મહાન વિદ્યાન વિદ્યાનથી અધિક જ્ઞાન, જ્ઞાનથી અધિક જ્ઞાન અને જ્ઞાનની અપેક્ષાએ આપ ઉત્કૃષ્ટ છે. તેજ જળની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ છે. આકાશ તેજની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ છે. રમરણ આકાશથી અધિક છે. આશા વળી એ રમરણથી ઉત્કૃષ્ટ છે. આકાશથી ઉત્કૃષ્ટ પ્રાણ છે કારણ કે જે પ્રમાણે રથચક્રની નાભિમાં આરાએ હોય છે તેજ પ્રમાણે આ પ્રાણમાં સમસ્ત જગત સમર્પિત છે. આ પ્રાણ વડે જ સમસ્ત જગત જીવિત છે. પ્રાણ પ્રાણદારો-પોતાની શક્તિદારા

આ આખ્યાયિકા દ્વારા આપણે સમજી શકીએ છીએ. ત્યાંયકતે નિવાસ થાય તો છાદ્યગોપનિષદ સપ્તમ અધ્યાય પ્રથમ મંડળી છવીસમા ખંડ સુધીનું વિવેચન જોઈને સંતોષ માને.

આ આખ્યાયિકાનો અહીં ઉલ્લેખ કરવાનો હેતુ એક જ છે કે જૂમાં એજ મર્ત્યેષ્ઠ છે અને અલ્પેન્દ્રિયે કનિષ્ઠ છે. કનિષ્ઠથી કરી તે બધાંયનો નિષેધ કરતાં કરતાં અંતે એક જ 'જૂમાં' સર્વેષ્ઠ છે એવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે જેમ નારદે ત્રીશ્વર અને તીક્ષ્ણ શુદ્ધિદારા સનત્કુમાર પાસે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું તેમ અહીં પણ જે સાધકને કેવળ આત્મદર્શન કરવા હોય તેણે આવાજ પ્રકારની પ્રશ્નપર પરાને વિચારની સંભાળ પર ચઢાવી તે જ એષ્ઠ વજરે પ્રશ્નો પોતાની મેળે હલ કરવા જોઈએ અને તેજ તેની શુદ્ધિ સતેજ-તીક્ષ્ણ થશે, સૂક્ષ્મ થશે અને અંતે તેને 'જૂમાં' 'અમૃતનું' દર્શન થશે. અમરવું.

આપણે મંત્રમાં 'સુક્ષ્મદર્શિના' એ પદ જોયું છે અને તેથી આત્મ-સાક્ષાત્કારની અભિલાષાવાન પુરુષ સૂક્ષ્મદર્શી હોવા જરૂરનો છે. જે મનુષ્ય એક પુરતુના ઉપર ઉપરથી જ શુદ્ધિ જોઈને સંતોષ માને છે તે આત્મ વિષયક ઉદ્ધોગમાં નિષ્ફળ નિવડવાનો સંભવ છે. જે મનુષ્ય આદિથી અંત સુધી દરેક પ્રકારની તપાસ કરીને, વિચાર કરીને, તેના શુદ્ધિદારની પુલના કરીને ચોખ્ખું નિર્ણય કરી શકે તેજ સૂક્ષ્મદર્શી કહી શકાય અને તેજ પુરુષનેજ આત્મદર્શન કરવાનો અધિકાર છે, આત્મદર્શન, અર્થે તેજ સાધક છે. ચીવદાર્ધ મહત્ત્વનો ગ્રંથ છે.

આ મંત્રમાંથી આપણે આ રીતે એકજ સાર ગ્રહણ કર્યો અને તે એ કે આત્મા સર્વ માટે પ્રકાશમાન થતો નથી. આત્માના દર્શન સર્વને થતા નથી પણ જે સૂક્ષ્મ અને તીક્ષ્ણ શુદ્ધિદારા નિર્ણય કરી શકે તે સૂક્ષ્મદર્શી સાધક આગળ જ આત્મા પ્રકાશિત થાય છે.

હવે એ શુદ્ધિ જે જડ છે તેને તીક્ષ્ણ અને સૂક્ષ્મ શી રીતે કરવી તેનો પણ આપણે ચોક્કસ વિચાર કરીએ.

અકરણુ ૪

બુદ્ધિવિકાસ

વસ્તુના વિકાસ માટે અવકાશની આવશ્યકતા છે. અવકાશના અભાવે વિકાસ કુટિત થઈ જાય છે. તેજ રીતે બુદ્ધિના વિકાસ માટે પણ અવકાશની આવશ્યકતા છે. જેમ જેમ સમય જતો જાય, પરિસ્થિતિ બદલાતી જાય તેમ તેમ સંભોગેને અનુસાર માર્ગ શોધવામા બુદ્ધિ યોજક બને છે અને એ રીતે સુદમતા અને તીક્ષ્ણતા માટે પણ અવકાશની જરૂર પડે છે. ન્યારે લોકને સરાણુ પર ચઢાવીએ છીએ ત્યારે ધર્ષણુ ચાલે છે અને તેના પરિણામે એ લોક તીક્ષ્ણ બને છે તેમ બુદ્ધિને; પણ તીક્ષ્ણ બનાવવાને ધર્ષણુની જરૂર છે. એક બાળક જન્મે છે ત્યારે તે 'પૂર્વજન્મના સંસ્કારો' લઈને આવે છે. મરણોન્મુખ શરીરમાથી ન્યારે સુદમ શરીર ઉત્ક્રમણુ કરે છે ત્યારે જન્મજન્માતરના સંસ્કારોને પણ સાથે લઈને જ ઉત્ક્રમણુ કરે છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહકારણુ' બનેણુ' અંતઃકરણુ એ સંસ્કારોનાં બાર વેદારે છે. એ સુદમ શરીર ન્યારે શરીરજન્તરમા પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે આગલા જન્મના સંસ્કારોને સાથે લઈને જ પ્રવેશ કરે છે. બાળક જન્મે ત્યારે તે પૂર્વજન્મના સંસ્કારો સાથે લઈને જ આવે છે અને તદનુસાર બુદ્ધિના બીજ પણ તેના અતરમા વવાયેલાજ હોય છે. બુદ્ધિના એ બીજને વિકાસ માટે અવકાશ ભેદાયે છે. જે અવકાશ ન મળે તો બાળકનુ શરીર પધણુ' જરી પણ બુદ્ધિની જડતા રહેશે. કાષ્ટ પાકટ યથા પછી પળણુ નથી. વેલ મેમળ હોય છે ત્યારે તેને જેવા વળાક આપવો હોય તેવા આપી શકાય છે. તેજ રીતે બુદ્ધિનો વિકાસ પણ મોટપણે સધાય એ ઘણુ ખરુ શક્ય નથી પણ બચપણથી જન્મે બુદ્ધિનો વિકાસ સાધવામા આવ્યો હોય તો મોટપણે એ બુદ્ધિનો વિકાસ ત્વરિત બને છે. શ્રીભગવાને પણ યોગીના સબધમા કહેતા.

‘તત્ર તં બુદ્ધિસયોગં ભમતે પૌર્વદેહિનકમ્ ।’

“ત્યા પૂર્વદેહના બુદ્ધિયોગને તે પ્રાપ્ત કરે છે” એવુ કહીને જન્મ-જન્માતરના સંસ્કારો લઈને જ અનુખ જન્મ ધારણુ કરે છે એ સિદ્ધાંતનુ પ્રતિપાદન કર્યું છે.

જનમતાંજ ને સંસ્કારને લાઇને માનવી જન્મે છે તે સંસ્કારના વિકાસને અનુરૂપ જો વાતાવરણ હોય તો એ સંસ્કારો વિકાસ પામે છે અને તેને અનુરૂપ શુદ્ધિ પણ વિકાસ પામે છે. પણ જો વાતાવરણ પ્રતિકૂળ હોય તો એ સંસ્કાર અને શુદ્ધિના વિકાસનું અર્થ તેણે કદાં મારવા પડે છે અને તેમાં નિષ્ફળતા મળે તો તેનો વિનાશ થાય છે. મનુષ્યનો સ્વભાવ મુખ્યત્વે અનુકરણશીલ છે. અનુકરણ જાણે માનવીનો સ્વભાવજ બની જાય છે. બચપણનીજ બાળકને તમે જોશો-તેની રહેણી કરણી નિરીક્ષણ કરશો તો જણાશે કે ઘરમાં મોટરાંઓ જેવું કરશે તેવું જ બાળકો પણ કરશે, જેવું બોલશે તેવું જ બાળકો પણ બોલશે. અને મોટરાંઓની પ્રત્યેક ક્રિયાઓનું આધિપત્ય અનુકરણ કરશે. બચપણમાં શુદ્ધિનો વિકાસ અપકવ હોવાના કારણે બાળકોની એ ક્રિયા-સમજાવવાની હોતી નથી પણ કેવળ અનુકરણ જ હોય છે. પણ જેમ જેમ તેની શુદ્ધિના થોડો વિકાસ થતો જશે તેમતેમ તે એવા અનુકરણના પ્રસંગો પર વિચાર કરતો થશે અને જો મોતાના વિચારને તે અનુસરણ અનુકૂળ ન હોય તો તે પરિસ્થિતિનું કે ક્રિયાનું અનુસરણ કરશે નહીં. તાત્કાલિક એ છે કે પ્રારંભકાળમાં જે વલુવિચારનું અનુકરણ હોય છે તેજ પાછળથી વિચાર-પૂર્વકનું અનુસરણ બને છે. અને એ રીતે બાળક વિચાર કરતું થાય છે. શુદ્ધિના વિકાસ માટે વિચાર આવશ્યક છે. આધિપત્ય અનુસરણ કદાં રીતે વિકાસને ગતિ આપતું નથી.

✓ શુદ્ધિને સક્ષમ અને તીવ્ર બનાવવાને વિચાર, નિરાસ અને મંથન એ ત્રણ મહત્વના અંગો છે. છરી કિંવા ચાપુને તીવ્ર બનાવવાને જેમ આપણે સરાય પર ચઢાવીએ છીએ તેમ હિતપન્ન થયેલ પરિસ્થિતિના સારાસારનો નિર્ણય કરવાને શુદ્ધિને વિચારની સરાય પર ચઢાવવાની જરૂર છે. એક બાળક એક નવી વસ્તુ જોશે તો તુર્તજ તેનો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નિર્ણય લાવવાને મંથન કરશે. આપણે જેમ માંખણ મેળવવા માટે દહીંને વલોવીએ છીએ તેમ જ એ બાળક પણ પોતાની શુદ્ધિનું મંથન કરશે અને અનેક તર્ક કરીને તેનો જો પોતાની શુદ્ધિથી ઉદ્ધેશ ન આપી શકે તો ખીજાઓ આગળ પોતાની એ તર્ક પર પરાઓ મૂકીને તેના ઉદ્ધેશ માટે પ્રત્યપરપરાની ધારા વહેતી કરશે. અને પોતાના મનનું સમાધાન યવન સૂધી એ પ્રત્યપરપરા આલજી રાખશે. કેટલીક વખત તો બાળકની એ લાલસા મોટરાંઓને પણ મૂકાવે છે.

જિજ્ઞાસો એ વિચારની અગ્રભૂમિકા છે ન્યા સુધી ડાઈપણુ વસ્તુ સાગરવરૂપ, તેના ગુણદોષ આદિ જાણવાતી જિજ્ઞાસા ન થાય ત્યાં સુધી તેના ઉપર વિચાર કરવાની વૃત્તિ જાગતી થતી નથી. મર્થન એ વિચારની અંતિમ ભૂમિકા છે પ્રાપ્ત પરિસ્થિતિના સંબંધમાં અથાતિ જાણવાની જિજ્ઞાસાને અતે જે વિચાર પર પરા ચાંલી તેના પરિણામે જે નિર્ણય થાય તે નિર્ણય યોગ્ય છે કે કેમ તેના 'નિર્ણય' અર્થે મર્થન-વિચાર મર્થન-આવશ્યક છે આપણે એક વાત જાણીએ છીએ કે કાષ્ઠમાં અગ્નિ છે પણ તે જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કરવા માટે એ કાષ્ઠ કટકાઓનું ધપણું કરીને ન્યા સુધી અગ્નિ પ્રકટ ન કરીએ ત્યાં સુધી એ વાત માત્ર વિચારમાજ રહે છે. તેજ રીતે 'દૂધમાં ધી છે' એ વાત આપણે જાણીએ છીએ પણ ન્યા સુધી અનેક વિધ ક્રિયા પ્રક્રિયાઓ દ્વારા આપણે દૂધમાંથી ધી ને મેળવી ના શકીએ ત્યાં સુધી એ જ્ઞાન કેવળ પરોક્ષ જ્ઞાનજ રહે છે. તેજ રીતે વિચારનું વિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાને આપણે મર્થન કરવું પડે છે મર્થનને અતે જે નિર્ણય આવે તે વિચાર કરનારની દૃષ્ટિએ સાચો નિર્ણય હોય છે ઘણી વાર એવું પણ જને છે કે એકજ પારિસ્થિતિ અથવા પ્રસંગને બે વ્યક્તિઓ પોતપોતાના દૃષ્ટિકોણને કેન્દ્રમાં રાખીને વિચાર કરી મર્થન કરે છે અને પોતાના દૃષ્ટિકોણને અનુરૂપ નિર્ણય મેળવે છે તે ઉભયની દૃષ્ટિએ પોતપોતાના મતભ્ય અનુસાર યોગ્ય જ હોય ■

આમ બુદ્ધિને ત્રીન બનાવવા માટે આ ત્રણ અંગો આવશ્યક છે. તદુપરાત નિષ્ઠા અથવા સ્થિરતા પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે જેને થોડા સમયમાં કંટાળો આવી જાય છે તે માણસ કદિ સાચો નિર્ણય મેળવી શકતો નથી પુટ્ટીના પુટ્ટાળમાંની અનેક વસ્તુઓ કાઢવા માટે જેમ માણસ અધાગ પુરુષાથ કરે છે તેમ પોતાની જિજ્ઞાસા પરિવૃત્ત કરવા માટે અને અંતિમ પરિણામ પ્રાપ્ત કરવા માટે માનવીએ એકજ વાતને વળગી રહેવાની અને તેની પાછળ જનો ચર્ષ જવાની પ્રાપ્ત કરી પદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ અને તો જ તે સત્ય વસ્તુને સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ત્યારે જ તે અંતિમ ખ્યેય સાધી શકે છે તેની બુદ્ધિ વાસ્તવિકતાનું દર્શન કરી શકે છે ડાઈપણુ પ્રકારના પૂર્વગ્રહ વિના જે વિચાર કરી શકે છે, જે સર્વદા સમાહિત ચિત્તથીજ નિર્ણય કરી શકે છે તે જ બુદ્ધિ વિજ્ઞાનવાનબુદ્ધિ છે તેના નિર્ણયો શોએજ અવ્યવસ્થિત હોય

છે જે અવિજ્ઞાનવાન કોય છે, જેની બુદ્ધિ સ્થિર નથી તે પોતે ખાડામાં પડે છે અને બીજાને પણ ખાડામાં પાડે છે. તેથીજ ઉપનિષદકારે વિજ્ઞાનવાન સારથિના હાથમાં લગામ આપવાનું સૂચન કર્યું છે. એવા વિજ્ઞાનયુક્ત, બુદ્ધિવાન મનુષ્ય મનને પણ પોતાના કાબૂમાં રાખી શકે છે, મન્દિગ્રંથાને પણ સંયમિત કરી શકે છે અને ચિત્તને પણ પોતાને વશ રાખી શકે છે. મનના જે પાર્થિવ વિચારો છે, તેના અસ્વીકાર કરીને મનને આવો જ માધુસ દળવું બનાવી શકે છે મનના જે અપાર્થિવ-પ્રાર્થામયિક વિચારો છે તેને તે ત્રોત્સાહન આપે છે અને ચિત્ત પાસે ચિંતન અર્થે મોકલે છે. આમ જેની બુદ્ધિ સમાહિત છે તે ચિત્ત આગળ રેવળ શુદ્ધ, સાર્થિક તત્ત્વનેજ મોકલે છે. ચિત્ત આગળ એવું સાર્થિક તત્ત્વજ નવું હોવાથી અને કચરો પાછો ટેલાર્ધ જતો હોવાથી ચિત્તશુદ્ધ બને છે અને મહિનતાના દર્શન સરખા પણ ચિત્તને થતા નથી.

આમ બુદ્ધિનો વિકાસ થતા થતા ક્રમે કરીને તે સપ્તર્ષ્યપણે એક વિકસિત પુખ્ત પેરે પ્રકુલિત બને છે. જેમ બિડાચેલી પુષ્પની ઢળી ધીમે ધીમે વિકાસ પામી એક દિવસ સપ્તર્ષ્યપણે પ્રકુલિત બને છે તેમ એ કુક્તિ બુદ્ધિ પણ એક દિવસ 'જાતભરા પ્રજા' ના સ્વરૂપમાં એટલે કે સત્ય સ્વરૂપમાં ભેટી, થાય છે ત્યારે જેમ પ્રકુલિત પુષ્પની સૌરભ ચોમેર પોતાની મેળેજ પ્રસરે છે તેમ એવી સપ્તર્ષ્યપણે વિકસિત બુદ્ધિ-પ્રજાજ આત્મ દર્શનનો માર્ગ મોકળો કરી આપે છે. આથી જ આત્મદર્શન માટે 'તત્ત્વ જ્ઞાનમરા પ્રજા' એ પ્રમાણે યોગદર્શનકારે કહ્યું છે.

✽

પ્રકરણ ૫

શુદ્ધિતાં આવરણ

શ્રી લગવાને અબ્હુન્ને ન્યારે સમત્વબુદ્ધિની વાત સમજાવી અને જેથી બુદ્ધિ સમત્વયુક્ત થાય છે ત્યારે, પ્રાપ અને, પ્રુષ્પને, ત્વજ દે છે, સમત્વબુદ્ધિયુક્ત યાનીઓ જન્મ મૃત્યુનાં બંધનથી મુક્ત થાય છે વગેરે વાતો કરીને ન્યારે—

યદા તે મોહકલિલે બુદ્ધિર્મ્યતિતરિષ્યતિ ।

તદા મન્તાસિ નિવેદં મોહવ્યસ્ય સ્તુતસ્ય ચ ॥

“જ્યારે તારી બુદ્ધિ મોહરૂપ મેલનો ત્યાગ કરશે ત્યારે તું સાક્ષ-
ત્વવા જેવાં અને સાક્ષગણા કમંદુલ તરફ વૈરાગ્યવાન બનશે.” એમ કહીને
બુદ્ધિના પ્રથમ આવરણને વ્યક્ત કર્યું.

મોહનું સ્વરૂપ અતિસરળ વિલક્ષણ છે “મને મોહ નથી” એમ
કહેનારો પણ મોહના વિષયમાં પાસમાં આકંઠ રૂબેલ હોય ॥ મોહ કેને
નથી ? મોહ શેનો નથી ? મોહ ન હોય તો સૃષ્ટિનું અસ્તિત્વજ ક્યા
છે ? શોક અને મોહ તો સંસારના પાયા છે. પાયા વિના જેમ મકાન
નથી તેમ શોક અને મોહ ન હોય તો સંસાર નથી પ્રત્યેક વ્યક્તિને
મોહ છે. મોહ વિનાના તો એક શ્રી ભગવાન જ છે. જેણે સર્જન કર્યું
જેણે સર્જનનો મોહ નથી, જે પાલન કરે છે છતાં પાલનમાં રતિ નથી,
અને સંહાર કરશે છતાં તેનો તેને શોક ન હશે ! આમ શોક મોહાતીત
છે તેજ પરમાત્મા છે ભગવાન વિનાનો નિર્મોહિ ભાગ્યે જ કોઈ
આત્મવૃત્ત અને આત્મામાંજ સદૃષ્ટ રહેનારો અવનિના પટ પર
જથ્થારો ! નથી એમ કહેવાનો આશય નથી પણ એવી વિશ્રુતિવિશેષ
આગળીને વેઠે ગણાય એટલી જ હોય ! એટલે તેના દર્શન સાગ્યેજ
થાય ! દર્શન માય તોયે તેને કેમ ઓળખવા ? એ પણ પ્રશ્ન જ રહે ?
મોહરહિત જીવન પાર્થિવ જીવન નથી. પરમાત્મા સાથે જેણે પ્રીતિ ભેટી
છે તેણે મોહ સાથે યત્નતા બાધી છે ! જ્યાં ભેરો ત્યાથી તે મોહનું
નિકટન કરશે ! મોહ અને પરમાત્મા સાથે રહી જ શકતા નથી આ
મોહના કારણેજ શુદ્ધ, સાત્વિક બુદ્ધિમાં આવે છે જડતા ! અને એ
જડતાના કારણે જ આત્મદર્શનમાં આવરણ બિંબુ થાય છે. મોહને
નિસ્તાર થાય તો બધાય વિદ્યેપનો પણ નિસ્તાર થાય. મોહ છે તે
કામના છે. કામના ॥ તો ફળની આશા છે. ફળની આશા એ ક્રોધ છે
અને ફળની સફળતા એ લોભ છે. શ્રી ભગવાને તેથી જ તો—

કામ ઇષ ક્રોધ ઇષ રજોગુણસમુદ્ભવ ।

મહાશનો મહાપાપ્યા વિદ્યર્થનમિદં વર્ણિતમ્ ॥ (ગીતા ૩-૩૭)

“આ હામ એજ ક્રોધ છે. આ રજેગુણથી ઉત્પન્ન થનારો ઘણું ખાનારો અને મહાપાપી છે; એને તું આ સંસારમાં વૈરી બંધી. એમ કહીને આગળ ચાલતા

ત્રિવિધ નરકસ્યેદ દ્વાર માંચનમામનઃ ।

કામઃ ક્રોધસ્તયા લોમસ્તગ્માદેતત્રયં ત્યજેત્ ॥

(ગી. ૧૬-૨૧)

“હામ, ક્રોધ અને લોભ એ આત્માનો નાશ કરનારો ત્રણ પ્રકારનો નરકના દાર છે માટે એ ત્રણેનો ત્યાગ કરવો.”

આમ હામ, ક્રોધ, લોભ આદિ તો મોઠવૃક્ષનાં અળખાંખડાં છે. મૂળ તો આપણે મોઢનો નાશ કરવાનો છે.

આમ શુદ્ધિ આડે આવું પ્રથમ આર્વરણ મોઠ છે. તમને શેતા મોઢ નથી? શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચે વિષયો પ્રત્યે તમને આકર્ષણ છે. તમને ત્રણે એવણાઓ પોતાના તરફ આકર્ષી રહી છે. તમને દારા જોઈએ, તમને વિત્ત જોઈએ, તમને કાર્તિ-સેલ્કિની પ્રશંસા જોઈએ; તમને શું ન જોઈએ? સુંદર મનોરંજક સ્વર શ્રવણ કરીને તમે તેના તરફ જોયાશો. નમણી નારને જોઈને તેના સ્પર્શ કરવાની તમને ઈચ્છા થશે! સુંદર નવયૌવનાને નિહાળી તેના રૂપને જોયે જોવાળ કરવા તમારી આંખો જોયાશે! મુખમાં પાણી છૂટે એવા મોહન પંદોંધો જોઈને તમને તેના ઉપભોગ કરવાનું આકર્ષણ થશે. અતર, પુષ્પ આદિની માદક પરિમલનો આસ્વાદ લઈને, તેનું સર્વાંગ મંદન કરવાની તમને ઈચ્છા થશે! આમ એ પાંચે વિષયો તમને તેની શ્રુંખલામાં જકડી રાખશે અને છતાં તમે કહેશો : “મને મોઢ નથી.” બહાનુ આપશો! તમે કીદને તમારી જાતને છેતરો છો!

એ બાળક લડતાં હશે, તમારા બાળકે બીજા બાળકને માર્યું હશે ત્યારે તમે કશુંજ નહીં બોલો. પણ બીજાના બાળકે તમારા બાળકે હાથ અડાડ્યો હશે તો તમે તુર્તજ લાલ પાળા ચઢી જશો! આ છે મોઢ

તમારી પાસે કાંઈ નાણાં માગતું હશે, તમે તેને આપી ચકતા નથી તે તમારી પાસે માગણી કરશે, તમે તેનું અપમાન કરશો! આ છે મોઢ

તમે કાંઈ પાસે નાણાં માગતા હશે, તે તમને આપી નહીં શકે તમે તેના ઉપર તગાદો કરશો અને તે તમને વિનમ્રભાવે વિનંતી કરશે પોતાની દીનતાના કારણે આજીજી કરશે, તેમ તેમ તમે તેના ઉપર વધા

કોઈ કરશે અને ન કહેવાના શબ્દો પણ તેને સભળાવશે. આ છે તમારા ધનનો મોહ! આમ પાર્થિવ પદાર્થમાનનો મોહ તમારી બુદ્ધિને દુષ્ટિત કરી રાખેલો. એ કાદવમાંથી તમે કંઠી પણ બહાર આવી ન શકો! તમે જમ જમ મોઢિના ગર્ભમાં છોડા અને છોડા ઉતરતા જગો તેમ તેમ આત્માનો પ્રકાશ તમારાથી દૂર અને અતિદૂર જતો જશે. તમે નર્કના અધકારમાં, અજ્ઞાનના નિબિડ વેરાનમાં મ્યાકથી મ્યાક અટવાતા ઠરો તેનો તમનેજ પત્તો ન લાગે! “કાર્ધપણુ પ્રત્યેનુ મમત્વપૂર્ણ આકર્ષણુ તેજ મોહ છે મમત્વ ન હોય તો પણ આકર્ષણુ થાય છે, એ આમ્મીયુ જ્યારે ધનિષ્ઠ થાય છે ત્યારેજ તે તમારા પારમાર્થિક માર્ગમાં અવરોધક બનીને જોડો રહે છે! મોહ એ માનવીના ૭ શત્રુઓ પૈકીનો એક છે ✓ જે મનુષ્ય શુદ્ધ સાત્ત્વિક પારમાર્થિક બુદ્ધિને શરણે જાય છે તેજ એ મોહરૂપી મહાન શત્રુને તરણાતોલ અને નિર્વીર્ય બનાવી દે છે

જ્યારે મી ભગવાને અર્જુનને આ પ્રભાણે સમત્વ બુદ્ધિનો મહિમા સમજાવ્યો અને તેના સયોગ અર્થે મોહ ત્યાગની વાત કરી ત્યારે શ્રી ભગવાને અર્જુનને—

स्थितप्रसव्य का माया समाप्तिस्थस्य केशव ।

स्थितधी किं प्रमायेत किमासीत ब्रजेत किम् ॥ (गीता ૨-૫૪)

હે કેશવ! સમાધિમાં રહેલા સ્થિતપ્રજ્ઞનું લક્ષણ શું છે! સ્થિતપ્રજ્ઞ શું ઓલે? કેમ બેસે? અને કેમ વર્તે?” એવા પ્રશ્નો કર્યા. તેના ઉત્તરમાં શ્રી ભગવાને પ્રયમજ કહ્યું :

‘ प्रब्रह्मति यदा कामान्सर्वान्पार्थ मनोगतान् ।

‘ आत्मन्येवात्मना तुष्ट स्थितप्रवृत्तदोष्यते ॥ (गीता ૨-૫૫)

“હે પાર્થ! જ્યારે મનમાં રહેલી સર્વ કામનાઓ ત્યજ દે છે અને આત્મા વડે આત્મામાં જ સંતોષ પામે છે ત્યારે સ્થિતપ્રજ્ઞ કહેવાય છે” એમ કહીને જેની બુદ્ધિ સ્થિર છે તેના લક્ષણ અને ઓલખ આપી બહી કામના-મનોગત કામનાનો ત્યાગજ મહત્વનો છે બુદ્ધિની આડે આવરણ હોય તો એ કામના છે

જમજ-માતરથી અત કરણ ઉપર જમી ગયેલા સરકારરૂપ થશે જ્યાં સુધી નિ શેષ જુસાર્થ ન જાય જ્યાંસુધી બુદ્ધિ કામનાની પૂર્તિઅર્થ સંહારિત વિચાર કરતી જ રહે છે ત્યાંસુધી તેના પરિણામે એક લક્ષણ પણ

પારમાર્થિક ઉત્પત્તિનો કે પ્રગતિનો વિચાર શુદ્ધિને મુજબ નથી. મનનો રજોગુણનું સર્જન છે એટલે પ્રવૃત્તિ એટલે તેનો ધર્મજ છે એટલે શુદ્ધિ આગળ મન ને વિચારો કે સકલ્પ-તરંગો મુકશે તે ખેંધાજ પ્રાપ્તિયક હશે. મન ને સત્વાનુભામી હોય અને સાસ્ત્રિક વિચાર-તરંગ શુદ્ધિ આગળ મુકે તો શુદ્ધિની દશા પસંદાય ! પણ તેટલો લાગ્યેજ બને ? શુદ્ધિની નિર્ણયાત્મક શક્તિમાં સમૂળ પરિવર્તન આણવાને પ્રથમ તો મનની સકલ્પવિકલ્પની કક્ષામાં ધરમૂળથી પરિવર્તન કરવાની જરૂર રહે છે. આમ મનભેગી શુદ્ધિ પણ સદાસર્વદા પાર્થિવ પદાર્થોનીજ કામના કરતી રહે છે. કેમ જાણે પાર્થિવ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ એજ જાણે જીવનસર્વસ્વ હોય તેમ જ્યારે શુદ્ધિ એ રાજસ્યેત્રથી બહાર આવી શકતી નથી ત્યારે ચિત્ત તો શુદ્ધિનું અનુભામી હોવાથી તે પારમાર્થિક વસ્તુનું ચિંતન તો થી રીતે જ કરી શકે ? આમ એકજ કામનાનું વિષયક મન, શુદ્ધિ અને ચિત્તને પોતાની જાણમાં ફેરવ્યા કરે છે. મનને કામના દેખાય છે, શુદ્ધિને કામના દેખાય છે, ચિત્ત કામનાનું જ ચિંતન કરે છે એટલે જ્યાં જુઓ ત્યાં કામનાજ છે. પરમાર્થ ક્યા ? કે શુદ્ધિ કામના અને પરમાર્થ વચ્ચે ઉત્તમ શું તેનો નિર્ણય કરીને ચિત્તને : ચિંતન અર્થે મોકલે આમ શુદ્ધિનું ખીજું આવરણ કામના છે. અને તેથી જ કઠોપનિષદકારે

યદા તર્કે પ્રસુષ્યન્તે કામાયેડ્વદિલ્ખિતઃ ।

અથમર્થોઽમૃતોમવાયજ વ્રક્ષસમન્નુતે ॥

“માનવીના હૃદયમાં ધર કરી રહેલી સંપૂર્ણ કામનાઓ છટી જાય છે તેજ સમયે આ અર્થ-અશુભમાં અમર થઈ જાય છે. અને આ શરીરથી જ બહારાવને પ્રાપ્ત થાય છે.” (કઠો. ૨-૧-૧૪)

અને એમ કહીને કામનાનેજ મહાન અંતરાય તરીકે લેખાવી છે; પરમાર્થ કે પ્રપંચ એનો નિર્ણય તો શુદ્ધિએજ કરવાનો છે, અને જ્યારે શુદ્ધિ પરમાર્થથી અક્ષરસઃ અનભિય હોય ત્યારે પરમાર્થની થી દશા ? થી ભગવાને ઉદ્ધવને પણ

‘

‘ ‘ કમીલાલ્લવિયો જુપન્તિ યત્ ।

તત્રૈરપેક્ષ્યં ન વિદુઃ । ગુપ્ત મય ॥

“કાઈ પણ પ્રકારની કામના જેની શુદ્ધિને સ્વચ્છ નથી કરતી તેને જે પરમાનંદ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે તેને બીજા કાઈ જાણી શકતા નથી કારણ કે તે પરમાનંદ તો કવળ નિરયેક્ષતાથી જ પ્રાપ્ત થાય છે”

, (ભા. ૧૧-૧૪-૧૭)

એ પ્રમાણે કહીને કામનાનેજ શુદ્ધિના આવરણ તરીકે લેખાવી છે આમ આપણે જોયું કે કામનો એ શુદ્ધિનું એક વજ્રકોર આવરણ છે તેમાથી શુદ્ધિ કેમે કરી મુક્ત થઈ શકતી નથી તો પછી આત્મદર્શનની તો વાતજ શી કરવી ?

મન શુદ્ધિને વિષયો તરફ લોભાવે છે ઈન્દ્રિયો વિષયોની પ્રાહ્લક હોવાથી મનના એ કાર્યોમા મનને સહાયક બની શુદ્ધિને વિષયોની રમણીયતા પ્રત્યે આકર્ષે છે અને શુદ્ધિ આમ ઈન્દ્રિયો અને મનને લોભાવી વિષયોમા લુપ્ત બને છે એટલે શુદ્ધિ વિગ્નાન-યુક્ત બની શકતી નથી અને સમભાવના અભાવે શુદ્ધિ ઉદ્ધારક બનવાને બદલે સહારક બને છે અને જીવ જન્મમરણના ચક્રમાથી મુક્ત થતો નથી

એ રીતે શ્રી ભગવાને બીતાના બીજા અધ્યાયમા શુદ્ધિના અતરાયોની ગણના કરાવી છે તે બધાજ અતરાયોનું નિવારણ થાય તો જે મોહરૂપી મલિનતાથી મલિન બનેલી શુદ્ધિ સ્વચ્છ બની પરમાત્મપરક બને અને તેજ તે સૂક્ષ્મ, તીક્ષ્ણ બનીને અતે અતલભરા બનીને આત્મતત્ત્વના દર્શન કરવામા સહાયક બને તાત્પર્ય એ છે કે વિષયો અને વિષયાનુગામી તર્કાત્મક વિકારો જે બધાજ પ્રાકૃત છે તે શુદ્ધિના આવરણ છે ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, રાગ, દ્રેષ, ઈર્ષ, અહંતા, મમતા આદિ વિકૃત ભાવોથી અતલ કરણ એવું ઘેરાયેલું છે કે તેની આસામાથી જો તે મોહજી થાય તોજ તે પારમાર્થિક પ્રગતિ સાધી શકે !

શુદ્ધિના એ આવરણ જેના દૂર થવા છે તેની જ પ્રયાશ સ્થિત છે, તેજ વિગ્નાનયુક્ત શુદ્ધિમાન છે અને તેજ આત્મદર્શનનો અધિકારી પણ છે.

આપણે આત્માદર્શન માટેની યોગ્યતાના માત્ર એકજ અગતી ચર્ચા કરી છે શુદ્ધિને અનાવરણ બનાવ્યા પછી પણ બીજા અતરાયો આડે આવેજ છે અને તેને પણ દૂર કરવા પુરુષાર્થ કરવાનોજ છે બીજા ક્યા ક્યા આવરણો છે તેનો પણ હવે આપણે વિચાર કરીએ.

પ્રકરણ ૬

ચોગ્યતાના વિદ્યોપક :—

આગળ આપણે ‘તત્ત્વરવરુપ’ના પ્રકરણમાં જોયું કે આત્મા અણ્ણી પશુ અણ્ણતર અને મહાનથી પશુ મહત્તર છે. એ તત્ત્વ નિષ્કામ પુરુષ ઇન્દ્રિયોના પ્રસાદથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

તત્ત્વજ્ઞઃ પશ્યતિ વીતષોભો

ધાતુપ્રસાદાન્મહિમાનમાત્મનઃ ॥ (કં. ૧-૨-૨૦)

“નિષ્કામ પુરુષ ચોતાની ઇન્દ્રિયોના પ્રસાદથી અથવા ઇન્દ્રિયોના દેવના પ્રસાદથી આત્માના એ મહિમાને જુએ છે, અનુભવે છે અને શોકરહિત બની જાય છે” તેને આત્મદર્શન લાધી શકે છે

આગળ આપણે એવણુ જોયું કે ત્યાં સુધી માનવી નિષ્કામ બનતો નથી ત્યાં સુધી તે આત્મદર્શન માટે ચોગ્ય બનતો નથી. એક તણુખલાની પશુ જેને કામના છે, તે પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રયત્નશીલ છે તે આત્મદર્શન માટે ચોગ્ય નથી. કામના તેના એ માર્ગમાં આવીને આડી જોવા શકે છે.

હિપનિષદ્દ્વારે ‘ધાતુપ્રસાદાત્’ એમ કહ્યું છે એટલે ઇન્દ્રિયોના પ્રસાદ અથવા ઇન્દ્રિયોના દેવના પ્રસાદ આત્મદર્શનમાં ફેટલે અંશે સહાયક બને છે તેનો પશુ આપણે ચોટે વિચાર કરીએ તો તે અરથાને નથી. કઠોપનિષદ્દ્વારે

પરાશ્વિજ્ઞાનિ વ્યવૃણસ્ત્વચમ્—

સત્ત્વમાત્મપરાઽ પશ્યતિનાન્તરાત્મન ॥

કઞ્ચિદ્દીરઃ પ્રત્યક્ષાત્માનમૈવી—

દાષ્ટવચ્ચુરમૃતત્વમિચ્છન્ ॥ (કં. ૧-૨-૧-૧)

“પરમાત્માએ ઇન્દ્રિયોને બહિર્બુધ્ધ કરીને બનાવી દીધી છે તે કારણે જીવ પાસ વિષયોનેજ જુએ છે. અંતરાત્માને જોતો નથી. અમર-ત્વની ઇચ્છા કરતા ચોતાની ઇન્દ્રિયોને ચક્રી લીધી છે તેવા કાઈ ધીર પુરુષ જ પ્રત્યક્ષાત્માને જોઈ શકે છે.”

એ પ્રમાણે કહીને ઇન્દ્રિયોને પણ આત્મદર્શનમાં વિશ્લેષ કરી
વર્ણવી છે.

ઇન્દ્રિયો વિષયાનુગામી છે. વિષયોનો ઉપભોગ કરવા માટે એક
રૂપણ સાધન જ છે. વાસ્તવિક રીતે જોતા તો ઇન્દ્રિયો જડ છે. એ
ઇન્દ્રિયો મનના કાળુમા હોવાથી સ્વતંત્ર રીતે વર્તન કરવાને શક્તિશાળી
નથી. મનનો સંકેત મળતાં જ એ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના કાર્યક્ષેત્રમાં
પહોંચી જઈ કાર્યક્ષમ બને છે. હા, પણ કેટલીક વખત એ ઇન્દ્રિયો પણ
નિર્બળ મનને વશ રહેતી નથી અને એકાબ્જ બનીને મનને પોતાને કહે
તે માર્ગે દોરી જાય છે. અને તેથી જ નીચેમગવાને—

इन्द्रियाणा हि चरता यन्मनोऽनुविधीयते ।

तदस्य हरति प्रज्ञा वायુर्नाविमिषाम्भसि ॥ (ગીતા ૨-૬૭)

“કારણ કે ભટકતી ઇન્દ્રિયોમાંથી જે ઇન્દ્રિયને મન અનુસરે છે, તે
ઇન્દ્રિય આ પુરુષની શુદ્ધિને, જેમ વાયુ જળમાં નાવને ખેંચી જાય, તેમ
ખેંચી જાય છે.”

એ પ્રમાણે કહીને ઇન્દ્રિયો પણ સ્વેચ્છાવિહાર કરતી લેખવી છે.
ક્રોધપનિવહકારે પણ “જે સર્વદા અવિવેકી અને અસચત ચિત્તવાળો છે
તેને આધિન ઇન્દ્રિયો રહેતી નથી જેમ તોફાની અંધો સારથિને વશ
રહેતા નથી અને એકાગ્ર બની જાય છે તેમ અવિવેકી પુરુષની ઇન્દ્રિયો
પણ સ્વતંત્ર રીતે મનકાબ્યુ વર્તન કરે છે” એ પ્રમાણે કહીને ઇન્દ્રિ-
યોને પણ સ્વેચ્છદી લેખાવી છે. તેવા સંયોગોમાં અવસ્ય ઇન્દ્રિયો
મનનો કાળુ ન સ્વીકારે અને મનસ્વી પણે વર્તે તો માનવીને આડેમાર્ગે
દોરવી અધોગતિના ગર્તમાં પહોંચે એમાં નવાઈ તથી. અને તેથી જ
અહીં ઇન્દ્રિયોના પ્રસાદથી આત્મદર્શન સુલભ બને છે એવો સંકેત
“કયો છે. શ્રી અવધૂતે પણ એક વખત સુખની વ્યાખ્યા કરતા,
જેની ઇન્દ્રિયો સુમાર્ગગામી હોય તો તે સુખી. જેની ઇન્દ્રિયો
કુમાર્ગે જતી હોય તે માનવી દુઃખી છે.” એમ કહેલું તે આજ
કારણે, જેની ઇન્દ્રિયો સ-માર્ગગામીની હોય તે સુખી જ છે કારણ કે
ઇન્દ્રિયોની તેના પર કૃપા હોવાથી તે આડે માર્ગે જઈ માનવી પાસે
અનીતિ કરાવતી નથી અને તેના મોક્ષમાર્ગ-આત્મદર્શનનો માર્ગ સરળ
બનાવી આપે છે. એથી વિપરીત જેની ઇન્દ્રિયો સ્વેચ્છદી બનીને માનવીને
અનીતિના માર્ગે ઘસડી જાય છે તે માનવીને સુખનાં સ્વાન સરખાવે

આવતાં નથી. આમ આત્મદર્શનમાં પ્રતિજ્ઞો પણ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

પાંચ સાંતોન્દ્રિયા, પાંચ ક્રમતન્દ્રિયા અને એક અમ આગુપારનાન્દ્રિ-
જ્ઞો છે. આંખ, કાન, નાક, ત્વચા અને રસનાં એ સાંતોન્દ્રિયો છે. હાથ,
પગ, શુદ્ધા, ઉપરચ અને વાહુએ કર્મેન્દ્રિયો છે. બધીય ઇન્દ્રિયોનો માસિક
મન છે. મન જે સંમયો જે ઇન્દ્રિયને આસા કરે તે આસા તે ઇન્દ્રિયે
હિંસાવાની હોય છે. અતેજેથી સામાન્ય રીતે મન જે પ્રકારતું હોય તે
પ્રકારનો આદેશ ઇન્દ્રિયોને મન આપે છે. અતે ઇન્દ્રિયો તદનુસાર વર્તે
છે. પ્રકૃતિ એટલે ત્રણ શુદ્ધોનો શંભુમેળો. જ્ઞાનવી એટલે પ્રકૃતિનો એક
અંશ અને તેથી જ્ઞાનવી પણ ત્રણ શુદ્ધોનેજ આધીન. જે જ્ઞાનવીનું મન
સત્વશુની આરામાં હોય તો તે મન ઇન્દ્રિયોને સન્માર્ગગામી બનવાનો
આદેશ આપે છે. જે તે રાજસની આરામાં હોય તો મન ઇન્દ્રિ-
યોને પ્રાપ્તિયુક્ત પ્રવૃત્તિમય વર્તન કરવાનો આદેશ આપે છે અને જે મન
તમસની આરામાં હોય એટલે જે તમસપ્રધાન હોય તો તે ઇન્દ્રિયોને
પ્રમાદ, આળસ આદિ તમો શુદ્ધના વિકારોને આધીન રહીને વર્તન
કરવાનો આદેશ આપે છે. સામાન્ય જીવનમાં તેવું જણાતું નથી. મુખ્ય-
ત્વે જ્ઞાનવી રજોશુદ્ધ અને તમોશુદ્ધના પ્રાધાન્યના કારણે એ શુદ્ધોની
આરામાં જ જીવન વ્યતિત કરતા હોવાથી તેની ઇન્દ્રિયો સન્માર્ગે—
આત્મોદ્ધારના સાત્વિકમાર્ગે જવાનો સંભવ નથી. પરિણામે એ ઇન્દ્રિયો
દ્વારા મન જે જે કર્મક્રિયાઓ કરાવે છે તે સન્માર્ગગામી હોવાનો સંભવ
નથી. પ્રપંચમાં રચીપચી રહેતો માનવસમુદાય બાહ્યેજ ઠાક શુભ ધડીએ
પ્રેરણને સંભારતો હશે. બાકી તો બી, પુત્ર, સત્તુ, મિત્ર બાદિનો જ તે
સતત વિચાર કરતો હોય છે. અને તેથી તે ઇન્દ્રિયો દ્વારા હમેશા
અવનતિના માર્ગે જ પ્રવાસ કરતો હોય છે. અહંતા અને મમત્વના
કારણે તેને પોતાનો એ પંચ અવનતિ તરફ દોરી જાય છે એમ સાગવું
નથી. ઠાક જ પૂર્વપૂર્ણના પ્રભાવે જન્મેલો એવો જ્ઞાનવી હોય કે સત્વ-
શુદ્ધની આરામાં રહીને ઇન્દ્રિયોને પણ પોતાને વશવર્તી બનાવીને એવી
અનુદેહ ઇન્દ્રિયોદ્વારા ઉર્ધ્વગામી વર્તન કરાવીને મુખ્યમય જીવન વ્યતિત
કરે અને એ રીતે ઇન્દ્રિયોનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત કરીને આત્મદર્શનના માર્ગે
અંતરિ કરે.

જ્ઞાનવરોને ચરવાને જેમ જાગ્યર હોય છે તેમ વિષયો એ ઇન્દ્રિયોને

રમીખાવાને-ચરવાને જોયર છે. વિષયો એજ ઇન્દ્રિયોનો આહાર છે અને તેના ભોગ માટે જ લગવાને ઇન્દ્રિયોને બહિર્મુખ બનાવી છે. એ ઇન્દ્રિયો વિષયો સિવાય બીજું કશું જ ભેઈ શકતી નથી. જેમ એક જાનવર જોડાણમાંથી નીકળે ત્યારથી જોડાણમાં પાછું આવે ત્યાં સુધી નીચું માથું ધાલી જમીન પર પડેલી ખાંચ, અખાંચ વસ્તુઓજ ખાધા કરે છે, તેમ ઇન્દ્રિયોની દૃષ્ટિ પણ પોતપોતાના વિષયો તરફજ મીટ માડી રહી હોય છે અને તેથી વિષયો સિવાય બીજાનો તે અનુભવ પણ કરી શકતી નથી. ઇન્દ્રિયો ભે અંતરમુખ બને અને આત્માના ઓજસને ઓળખે, તેની ઝોરામાં અંજલય તો એજ ઇન્દ્રિયો માનવીને માટે સુક્રિતાના દ્વાર મોકળા કરી આપે એમાં જરાય શંકા નથી. જ્યાં સુધી માનવી આત્માના ઓજસથી વિમુખ છે ત્યાં સુધી એ સુખી પણ નથી અને મુક્ત થવાનો સંભવ પણ નથી. જ્યાં સુધી મમત્વ છે ત્યાં સુધી જ બંધન છે અને એ મમત્વની મેડીઓ તુટી જાય અને માનવી નિર્મમ બની જાય તો પાજરામાં પૂરાયેલું પંખી જેમ દ્વાર મોકળા થતા ઊડીને આકાશમાં સ્વચ્છંદવિહાર કરી આનંદ અને સુખ માણે છે તેમ માનવી પણ નિર્મમ અને નિરહં બનીને સુખસ્વરૂપ આત્માના દર્શન કરી આનંદનો ઉપભોગ કરી સ્વતંત્રવિહાર કરે, સુખ અને આનંદસ્વરૂપ પોતે બને

પણ ઇન્દ્રિયોને એ ઉજવળમાર્ગ દાખવવાને મન એટલું ઉજળું હોવું જરૂરનું ■ પરાવલબી ઇન્દ્રિયો તો જેમ અધાને દોરનાર બીજો હોય છે તેમ મનની દોરવી દોરવાય છે વિષયો પર પ્રીતિ તો મનને જ છે, ઇન્દ્રિયો તો ચંત્રવત્ ભોગ ભોગવીને પણ અભોક્તા જ છે. વસ્તુતઃ તો અહંકાર અને મન બંને મળીનેજ ભોગ ભોગવે છે અને જીવને પોતાના એ ભોગ માટે એહું બનાવે છે જેમ કોણુમાં શેરડી પિલાય છે પણ તેના રસનું માધુર્ય કોણુના કાષ્ટ જાણતા નથી તેમ ઇન્દ્રિયો વિષયોને પ્રત્યક્ષ રીતે ભોગવે ■ પણ તેના રસારવાદથી અનલિપ્ત છે.

આ વિવેચનનું તાત્પર્ય એક જ છે. મન અને ઇન્દ્રિયો સત્વાતુ-ગામી હોય તો સ-માર્ગે જવાય અને અંતર્યુખ બની માનવીને માટે મોક્ષનો-માર્ગ-આત્મદર્શનનો માર્ગ મોકળો બનાવે. પણ એટલાથીજ આત્મદર્શન મળું નથી. એ તો એક પૂરક અને સહાયક સાધન માત્ર છે. હજી તો એવા બીજા ધણાય અંતરયો છે જે આત્મદર્શનને આડે આવે છે. તેનો પણ આપણે થોડો વિચાર કરીશું.

પ્રકરણ ૭

પરોક્ષનો પરિચય :—

ન ચક્ષુષા ગ્રસતે નાપિવાચા
નાન્યૈર્દેવેસ્તપ્સા કર્મણા વા ।

જ્ઞાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધસાવ

સ્તત્સુ તં પર્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ॥ (મુ. ૩-૧-૮)

“આ આત્મા નેત્રથી મહણુ થઈ શકતો નથી. વાણીથી કે બીજી કોઈ મન્દ્રિએથી પણ એ આત્મા મહણુ થઈ શકતો નથી. તપ અથવા કર્મ પણ તેને મહણુ કરવાને સમર્થ નથી. જ્ઞાનના પ્રસાદથી જ્યારે મનુષ્ય વિશુદ્ધિપાત્ર બની જાય છે ત્યારે જ તે ધ્યાન કરવાથી એ નિષ્કલ આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરે છે.”

પરમતત્ત્વ પરોક્ષ છે. જ્યાં સુધી તેનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી ત્યાં સુધી તે પરોક્ષજ રહે છે. એવા પરોક્ષતત્ત્વનો પરિચય શો આપવો? જોયું હોય કે જાણ્યું હોય તેનો પરિચય આપી શકાય. પણ જે જોયું નથી કે જાણ્યું નથી તેના સંબંધમાં તો કેવળ મૌન સેવવું એ જ દિતાવહ સેખાય! પણ એમ નિરાશ થવાની શી જરૂર છે? જોયું એ પરોક્ષ આત્મતત્ત્વનો અનુભવ કરીને અપરોક્ષ કર્યું છે” જોયું એને જાણ્યું છે, જોયું છે, તેણે બીજાઓ માટે સાકેતિક ભાષામાં એનો પરિચય આપ્યો છે. તે જોઈને, તે જે માર્ગે ગયા તે માર્ગે જઈને આપણે પણ એ પરમતત્ત્વનો અપરોક્ષ અનુભવ કરી શકીએ એ નિઃશંક છે. શરીર-
રૂપી નગરમાં શયન કરતા એ પુરુષને પ્રાપ્ત કરવા માટે આપણે પણ પુરુષાર્થ કરીએ તો શોકળગાયત્રી ગતિએ પણ આપણે એ પરમતત્ત્વના દર્શન કરી શકીએ એવા શંકા નથી. જોયું એનો અનુભવ કર્યો છે તે પણ હતા તો માનવી જ ને? અને આપણે પણ માનવી જ છીએ ને? તેપરિચોપનિષદકારે પણ મુંડકોપનિષદકારના સરમાં સર ભેળવીને—

યતો વાચો નિવર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સદ્ ।

આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન ન વિમેતિ કદાચ્ચનેતિ ॥ (તૈ-૨-૪-૧)

“મન સાથે વાણી જ્ઞાથી તેને પામ્યા વિના જ, પાછી ફરે છે તે જ્ઞાનદને જાણવાવાળો પુરુષ કદિપણ ભય પામતો નથી ”

તૈત્તિરિયોપનિષદકારે જુગ્મ અને વાડુછીના સવાદ રૂપે એક સુદર આખ્યાયિકાની યોજના કરી છે પરમતત્ત્વને પામવાની એ પ્રણાલિકા સાધકને સદાયક અને જે પરમતત્ત્વનો પરોક્ષ સ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવાને એ આખ્યાયિકા જાડી ઉપયુક્ત થશે

ભુગુવત્તીના પ્રથમ અનુવાકમાં એ આખ્યાયિકા આપવામાં આવી છે વરણનો સુપ્રસિદ્ધ પુત્ર જુગ્મ પોતાના પિતા પાસે આ યો બદાજલિ તેણે પિતાને—

અધીહિ મગવો વ્રહેતિ ।

“ભગવાન, મને જ્ઞાનો બોધ કરાવો ।” એવી પ્રાર્થના કરી અન્ન, પ્રાણ, નેત્ર, શ્રોત્ર, મનોવાચમિતિ । વરણે તેને કહ્યું અને આગળ ચલ્યો

યતો વા હમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે, યેન જાતાનિ
જીવન્તિ । યદ્વ્યયન્યસંનિશન્તિ । તદિન્દ્રિશ
સત્ત્વ તત્ વ્રહેતિ ॥ (ક ૩-૧-૧)

‘અન્ન, પ્રાણ નેત્ર, કાન, મન, વાચા’

જેનાથી આ બધા પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થઈને જેના આશ્રય વડે તે જીવિત રહે છે અને અતે મરણોન્મુખ બનીને જેમાં એ હીન થાય છે તેને વિશેષરૂપથી જાણવાની ઈચ્છા કરે, તેજ જ્ઞાન છે” આમ કરીને તેણે જુગ્મને જ્ઞાનની સૌકેતિક સૂચના આપી અને અન્ન આદિ વરણે જે કલા તે બધા એ જ્ઞાન ઉપલબ્ધિના સાધનરૂપ છે એમ પણ સૂચવ્યું

અન્ન એટલે અન્નમયકોશ—શરીર તેમાં રહેનારા પ્રાણ, ચક્ષુ શ્રોત, મન વાણી આદિદ્વારા જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ થઈ શકે છે એમ કરીને વરણે જુગ્મને માટે જ્ઞાનના વિષયમાં વિચારનું ક્ષેત્ર જીગ્મ્યુ એ જુમિકાને અનુલક્ષીને વિચાર કરવાથી પિતાનું એ કથન કેટલે અંશે યોગ્ય છે તે હવે જુગ્મએ અનુલવ સિદ્ધ કરવાનું રહ્યું

પ્રકૃતિનું સર્જન થાય છે, તેનો વિકાસ થાય છે અને અંતે તે
લીન થાય છે. પ્રકૃતિની એ ક્રિયા જેનાવડે થાય છે તે બ્રહ્મ છે એમ
કહીને બ્રહ્મના લક્ષણ તરીકે બ્રહ્મની, જાણખ આપતાં વસ્તુ : જગતની—
પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને સંહાર જણાવ્યાં એ ત્રણેનું ને અધિષ્ઠાન
છે તે બ્રહ્મ છે. અને તેને પ્રાપ્ત કરવાના સાધન તરીકે વર્ણવ્યાં તે અન્ન
આદિ દ્વારા એ બ્રહ્મને શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તે અર્થે ભુગુએ એ
અન્ન આદિને સંસ્કારકારના સાધન માની તપ કર્યું :—
સગવડાનું વેદવ્યાસે પણ બ્રહ્મસૂત્રમાં જન્માવસ્ય. એમ કહીને જન્મ,
સ્થિતિ અને અંત જેમાંથી થાય છે તે બ્રહ્મ છે એમ કહ્યું છે.

વરણના આ કથનને પુષ્ટ કરનાર

“પ્રાણસ્યપ્રાણમૃત ચક્ષુષઃશ્ચુક્તઃ । ઓક્ત્ય ઓત્ર મનસો વૈ મનો વિદુઃ
નિચિક્ષુઃ ॥ મહા પુરાણે મમયાર (ખ ૪-૪-૧૮)

બ્રહ્મ પ્રાણનો પ્રાણ, ચક્ષુનો ચક્ષુ, ઓત્રનો ઓત્ર અને મનનું
મન છે એ પ્રભાણે ને જાણે છે તે તે પુરાણનું અને જેઠ બ્રહ્મને સાક્ષાત્
જાણી શકે છે. ઉપરનું વાક્ય છે. વાક્યમાં પ્રાણ, ચક્ષુ, ઓત્ર અને
મનના મન તરીકે બ્રહ્મને વર્ણવ્યું છે તેથી એનો બ્રહ્મોલ્લેખના દ્વારા
તરીકે વરણે સંકેત કર્યો છે અને બ્રહ્મના લક્ષણ કહ્યાં છે.

ભુગુએ તપ કર્યું અને તપ કરીને—

અન્નં વ્યક્ષેતિ વ્યજાનાત્ ॥ અન્ન બ્રહ્મ છે એવું તેણે જાણ્યું. તપ
કર્યું એટલે શું કર્યું ?

મનસએન્દ્રિયાણાં ચહૌહાર્ય વર્મ તપઃ ।

“મન અને ઇન્દ્રિયાની એકાગ્રતા એજ પરમ તપ છે. અને
તરત્રાયઃ સર્વધર્મભયઃ સ પમઃ ।

તેજે સર્વ ધર્મથી ઉત્કૃષ્ટ છે અને તેજ પરમ ધર્મ કહેવાય છે.

આમ ભુગુએ મન અને ઇન્દ્રિયોને એકાગ્ર કરીને પિતાએ ને વા-
દરી દત્તી તેના ઉપર વિચાર કર્યો. વિચારને અંતે ‘અન્નં વ્યક્ષેતિ વ્યજાનાત્ ।
અન્ન બ્રહ્મ છે એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો.

તેણે વિચાર કરીને યાન અને શુદ્ધિદારા એવું નિશ્ચિત કયું ? અન્નથીજ આ સર્વ પ્રાપ્તિઓ ઉત્પન્ન થયા છે, ઉત્પન્ન થઈને અન્નથીજ જીવિત રહે છે અને પ્રયાણ કરતી વેળાએ અન્નમાજ સ્ત્રીન થાય છે.

અન્ન, પ્રાણ આદિ તો જાણની પ્રાપ્તિના સાધનો છે સાધનો સાધ્યને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી. પણ સાધકને સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે માર્ગની અનુકૂળતા કરી આપે છે. અન્ન એટલે જેનાવડે શરીરનું પોષણ થાય છે તે અથવા શરીરને સાધન બનાવીને સાધક સાધ્ય પ્રાપ્તિ અર્થે પુરુષાર્થ કરે છે તે જો શરીર ન હોય અથવા શરીરને સ્વચ્છતા રાખવાને માટે સાધનરૂપે જો અન્ન ન હોય તો સાધક સાધ્યપ્રાપ્તિ અર્થે પુરુષાર્થ કરી શકતો નથી.

અન્નનું મહત્વ વ્યક્ત કરતી એક આખ્યાયિકા હાલોગ્ય ઉપનિષદમાં છે એ પ્રસંગ છઠ્ઠા અધ્યાયના સાતમા ખંડમાં આપવામાં આવ્યો છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે અરણ્યે પિતાના પૌત્ર સ્વેતકેતુને કહ્યું, ‘પુરુષ સોળ કળાઓવાળો છે તું પદર દિવસ ભોજન ન કર, માત્ર યથેચ્છ જલપાન કર પ્રાણ જળમય છે તેથી પાણી પીધાથી તારો નાશ નહી થાય સ્વેતકેતુએ પિતાની આજ્ઞા અનુસાર પદર દિવસ ભોજન કયું નહીં. પછી તે અરણ્ય પાસે આવ્યો અને

“ ભગવાન ! શું બોલુ ? ” એ પ્રમાણે કહ્યું.

‘ હે સૌમ્ય ! ઝરૂ, યજ્ઞ, સામનો પાઠ કર ” પિતાએ આજ્ઞા કરી

“ મને એવું સ્ફુરણ નથી ” સ્વેતકેતુએ કહ્યું

‘ હવે તું ભોજન કરુ ” પિતાએ આજ્ઞા કરી અને સ્વેતકેતુએ યથેચ્છ ભોજન કયું અને પિતા પાસે આવ્યો અને તેણે જે કંઈ પ્રશ્ન કર્યા તેના ચઘાર્થ ઉત્તર આપ્યા ! ત્યારે અરણ્યે કહ્યું ‘ હે સૌમ્ય, તારી સોળ કળાઓ પૈકી માત્ર એક જ કલા અવશિષ્ટ રહી હતી તે અન્ન દ્વારા પ્રજ્વલિત કરવામાં આવી અને તેનાથીજ તું વેદોનો અનુભવ કરી રહ્યો છે ” એમ કહીને અન્નનો મહિમા વ્યક્ત કર્યો અસ્તુ

આમ અન્ન એટલે શરીર અથવા અજ અને શરીર એ ઉભયની સહાયતાથી સાધકે યાન પ્રાપ્ત કરીને આત્મદર્શનને પાત્ર બને છે

અંતકારણ ઉપર જન્મજન્મોના યીજ્યેલા મેલના થરાને ધોવા માટે એ જ્ઞાન પાણીની ગરજ સાર છે. અને જ્યારે મેલ સ્વચ્છ બની અંતઃકરણ શુદ્ધ થાય છે ત્યારે તે સ્વચ્છ અંતઃકરણમાં ધ્યાનમાર્ગે સાધકને બ્રહ્મ-દર્શન થાય છે. આ કારણે અન્ન આદિ સાધનોની મહત્તા છે.

જુઓ પિતાને કહું.

‘અથ જ્ઞેતિ વ્યજાનાદ્ !’ અન્ન બ્રહ્મ છે એવું જાણ્યું. અને તેના કારણે પણ પિતાને જુઓ કહ્યા. વરુણને સંતોષ ન થયો. સાધનનેજ જુઓ સાધ્ય માન્યું એમ જાણીને તે વિચારમગ્ન બન્યા, ત્યાં તો પિતાનું મનોગત જલ્લો કળીનેજ જુઓ

અહીંકે મનકો જ્ઞેતિ ! “ભગવાન ! અને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો !” એવી પુનઃ પ્રાર્થના કરી. વરુણને સંતોષ થયો. પુત્ર અન્નનેજ બ્રહ્મ જાણીને પરિતૃપ્ત થયો નથી, એ જાણી તેને આનંદ થયો હજી તેના મનમાં બ્રહ્મને જાણવાની જિજ્ઞાસા અવશિષ્ટ રહી છે જાણી તેમણે પુત્રની પ્રાર્થનાનો—

તપસા મહા વિનિષ્કાસસ્ય

તપો જ્ઞેતિ ।

“તપદ્વારા બ્રહ્મને જાણવાની ઈચ્છા કરો; તપ એજ બ્રહ્મ છે”

તપ એટલે વિચાર, તપ એટલે જ્ઞાન. વિચાર દ્વારા જે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે વડે બ્રહ્મને જાણવાની ઈચ્છા કરવાની પિતાની આજ્ઞા શિરોધાર્ય કરી જુઓ—

સ તપોઽસત્યત ।

તેણે તપ કર્યું એટલે પુનઃ વિચાર કરવો શરૂ કર્યો પિતાની બ્રહ્મ વિષયક જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે તેણે વિચારનો મેગ વધાર્યો એ વિચારના અંતે તેને જાણાયું કે અન્ન બ્રહ્મ નથી પણ અન્ન બ્રહ્મથી ઉત્પન્ન થયેલું છે. તે બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે પણ પ્રાણો જ્ઞેતિ વ્યજાનાદ્ । ‘પ્રાણ બ્રહ્મ છે’ એમ જાણ્યું.

પિતાજીએ બ્રહ્મના ઉપલક્ષણ તરીકે જેના વડે પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થઈને જીવિત રહે છે અને અવસ્યમે તેમાંજ સમાય

છે. તે બ્રહ્મ છે એવું કહ્યું હતું તેજ ધારણુ ધ્યાનમાં રાખીને તેણે વિચાર કરવો શરૂ કર્યો. વિચારના અંતે, તેને સૃષ્ટિના વ્યવહારમાં, પ્રાણીમાત્ર, માનવી પરુ પક્ષી આદિ સર્વ પ્રાણુ વડે જ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રાણુ વડે જ જીવિત રહે છે અને પ્રાણુમાંજ અંતે સમાય છે, એવું તેને જણાયું. અને તેથી પ્રાણુ એજ બ્રહ્મ છે એવો તેણે નિર્ણય કર્યો.

પ્રાણુની શ્રેષ્ઠતાનું પ્રતિપાદન કરતી એક નાનકડી આખ્યાયિકા હાદોગ્યોપનિષદના પાચમા અધ્યાયના પ્રથમ ખંડમાં આપવામાં આવી છે.

એક સમયે પ્રાણુ આદિ ઇન્દ્રિયો વચ્ચે પરસ્પર સંવાદ થયો. સંવાદનો વિષય હતો; ‘સર્વ ઇન્દ્રિયોમાં શ્રેષ્ઠ કોણું?’ ‘વાણીએ કહ્યું: ‘હું શ્રેષ્ઠ!’ અક્ષુએ પોતાની શ્રેષ્ઠતાનો હુકાર કર્યો. શ્રોત્રે પણ પોતે શ્રેષ્ઠ હોવાનો દાવો કર્યો. મનની પણ એજ મતિ થઈ. પરસ્પરના એ વિવાદમાં કોઈ ખીજથી કનિષ્ઠ છે એમ માનવાને તૈયાર ન હોવાથી અંતે એ બધા પિત પ્રજાપતિ પાસે ગયા અને મંમલ્કો નઃ શ્રેષ્ઠા.

“ભગવન! અમારામાં શ્રેષ્ઠ કોણું?” એમ પ્રશ્ન કર્યો.

यस्मिन्व उत्क्रान्ते शरीरं पाविष्ठतरंगिव
हरयत ॥ ૧ ॥ શ્રેષ્ઠ ઇતિ ।

“તમારામાંથી જેના નીકળી જવાથી, શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરી જવાથી શરીર અત્યંત પાવિષ્ઠ જેવું જણાવા લાગે તેજ તમારામાં શ્રેષ્ઠ છે.

એ પ્રમાણે પ્રજાપતિએ નિર્ણય કર્યો ૧ ૨

પ્રજાપતિના આ નિર્ણય અનુસાર વાદુ, અક્ષુ, શ્રોત્ર, મન આદિ ઇન્દ્રિયોએ ઉત્ક્રમણ કર્યું પણ તે કારણે શરીરનો નાશ ન થયો અને શરીર જીવિત રહ્યું. એટલે અંતે ઉત્ક્રમણ કરવાનો પ્રાણુનો વારો આપ્યો.

પ્રાણુ પક્ષી ઉત્ક્રમણ કર્યું. જે પ્રમાણે સારો થોડો પોતાના પગ બાધવાના ખીલાઓને ઉઘેડી નામે છે તેજ પ્રમાણે અન્ય પ્રાણુને અપાન, સમાન, વ્યાન, ઉદાનને ઉઘેડી નાખ્યા. શરીરથી બહાર કાઢી લીધા ત્યારે તે બધાએ તેની આગળ આવી,

પુત્ર એક એક કદમ આગળ વધતો જાય છે એ જાણીને પિતાને ઝોડો આનંદ થયો પણ ‘મન એજ બ્રહ્મ છે’ એવો તેનો નિશ્ચય સાચો નહોતો કારણ કે મનના સંકલ્પ દ્વારાજ સૃષ્ટિનું સર્જન થાય છે, મનના સંકલ્પ દ્વારાજ તેનું પોષણ થાય છે અને મનના સંકલ્પદ્વારા જ તેનો લય થાય છે. પરમતત્ત્વના એક નાનકડા સંકલ્પના પરિણામ રૂપેજ પ્રકૃતિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય થાય છે એ વાત સાચી સમત છે. બ્રહ્મના એ ઉપલક્ષણો મન સાથે જોડાયેલા આવે છે પણ ખરા, પણ બ્રહ્મ તો અજ-મા છે જ્યારે મન તો બ્રહ્મમાથી ઉત્પન્ન થયેલ બ્રહ્મનું જ સર્જન છે! જે ઉત્પન્ન થાય છે તેનો તો લય સર્જાયેલો જ છે! બ્રહ્મ ઉત્પન્ન થતું નથી, તે જીવીને વધતું પણ નથી કે ઘટતું પણ નથી અને તેનો અત પણ આવતો નથી. એવું વેદાંતવાક્ય છે. તેથી મન બ્રહ્મ નથી પણ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે મન તો ભગવાનની અષ્ટ પ્રકારની પ્રકૃતિભાતું એક છે અને તેથી જુગુએ જે નિશ્ચય કર્યો છે તે યોગ્ય નથી. આ કારણે વરુણના મુખ ઉપર થોડી ગલાની તરવરતી જુગુએ જોઈ. પિતાનું મનોમત તેણે પારખ્યું. ‘પિતાને મારો નિશ્ચય રૂઝ્યો નથી.’ એમ તેને લાગ્યું અને તેણે પુનઃ બ્રહ્મને જાણવાની જિજ્ઞાસાથી પિતાને પ્રશ્નિપાત કર્યા અને પરિપ્રજ્ઞ કરી—

અધીદિ મનવો વ્રજેતિ ।

“ભગવન્ ! મને બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરો !” એવી પ્રાર્થના કરી

પોતે મનનેજ બ્રહ્મ છે એવો નિશ્ચય કર્યો હોવા છતાં પુત્ર પોતાના જ નિશ્ચયથી તૃપ્ત થયો નથી એમ વરુણને પુત્રની આ પ્રાર્થનાથી લાગ્યું અને તેણે પણ પુનઃ પુત્રને—

તપસા વ્રજ વિજિસાવસ્વ । તપો વ્રજેતિ ।

“તુ તપદ્વારા બ્રહ્મને જાણવાની ઇચ્છા કર; તપ બ્રહ્મ છે” એ પ્રમાણે આજ્ઞા કરી જુગુએ પણ પિતાની આજ્ઞા સ્વીકારી આત્મોત્કર્ષની જિજ્ઞાસાવાળા પુત્રો હંમેશા પિતાની આજ્ઞાનેજ અનુસરે અને તેમાજ તેનું શ્રેય પણ છે. સ્વતઃ જુદિમાન માનીને જે પોતાનાથી શ્રેષ્ઠની આજ્ઞા અથવા માર્ગસૂચનની અવગણના કરે છે તે કદી પણ જીવેા આવતો નથી. નિરહંભાવે વર્તન કરનાર જ નરણાને પણ શ્રેષ્ઠ માની આત્મ-કલ્યાણ સાધી શકે છે.

ભગુએ પુનઃ તપ કર્યું. તપને અંતે—

‘વિજ્ઞાન’ વ્રજેતિ જ્યમાનાત ।

‘વિજ્ઞાન’ શબ્દ છે એવું જાણ્યું. અને પિતા પાસે આવીને પોતાનો જો નિર્ણય પિતા આગળ વ્યક્ત કર્યો. તપ અને જ્ઞાનદ્વારા પુત્ર ધ્યેયની નજીક નજીક આવતો જાય છે પણ કંઈ તેનો નિર્ણય અધૂરો છે એમ જાણી પુત્રને અંતિમ નિર્ણય પર આવવા માટે ઉદ્બુદ્ધ કરવાનું વિચાર્યું. ત્યાં તો ભગુએજ પિતાને પ્રાર્થના કરી.

અહીં મમલો વ્રજેતિ । “ભગવન્, હવે બહાનો ઉપદેશ આપો ।” અને પિતાએ પણ પુત્રના આત્મતિક કલ્યાણ અર્થે પુનઃ તેને તપ કરવા માટે—

તપસા વ્રજ વિજિજ્ઞાસસ્વં
તવો વ્રજેતિ ।

“તું તપદ્વારા બહાને જાણવાની જિજ્ઞાસ કર; તપ શબ્દ છે.” એમ આજ્ઞા કરી. ભગુએ પણ એવું કે પિતાજી વારંવાર તપ કરવાની આજ્ઞા કરે છે તેજ યોગ્ય છે કારણ કે મારું જ્ઞાન અધૂરું જ છે. જે સમ્યક્ જ્ઞાન છે તે ચલિત થતું નથી. ઘડી ઘડીમાં જે નિર્ણય ફેરવાય છે તે જ્ઞાન અધૂરું કહેવાય. જ્યારે મારું જ્ઞાન પૂર્ણ થશે ત્યારે પિતાજી મને આદેશ આપ્યા વિના ન રહે. આમ વિચારી ભગુએ પણ—

■ તવોડતવ્યત્ । તેણે તપ આદ્યું. અને તેણે તપ કરીને—

અનન્દો વ્રજેતિ જ્યમાનાત ।

‘આનંદ’ શબ્દ છે એવું જાણ્યું. અને પિતા પાસે આવી પોતાનો નિર્ણય વ્યક્ત કર્યો. પિતાને પણ આનંદ થયો. બહાના ઉપલક્ષણ તરીકે આનંદ પણ એક ઉપલક્ષણ છે. પણ એજ અંતિમ અવસ્થા નથી. આનંદ એક ઉચ્ચતમ અવસ્થા છે એ ખરું પણ એ પરિપૂર્ણ શાંતિ રિયતિ નથી કે આનંદ એજ શબ્દ નથી. આનંદ શબ્દ હોય તો એ બહાની પરિચિન્ન અવસ્થા બને છે. શબ્દ તો અમર્યાદ છે એટલે—

અનંદો વ્રજેતિ । એ અવસ્થાની પણ આગળ સાધકે જવાનું છે.

વિષયાનંદ કરતાં તો એ જ્ઞાનનંદ પરમોત્કૃષ્ટ છે જનાય તે એક પ્રકારનો વિકાર છે. જેમ આપણને આનંદ (પાર્થિવ) પ્રાપ્ત કરવાને વિષયો તરફ મીઠ માડવી પડે છે તેમ આ પરમોત્કૃષ્ટ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાને પણ જ્ઞાન તરફ મીઠ માડવી પડે છે. જેમ વિષયાનંદ પ્રાપ્ત કરવાને મહેનત કરવી પડે છે તેમ આ આનંદ પ્રાપ્ત કરવાને પણ તપ કરવું પડે છે. એ તપને અંતે જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. એક આનંદ અવનતિ તરફ ધસી જાય છે, જ્યારે આ આનંદ ઉર્ધ્વગતિ તરફ સર્પ જાય છે આપણે તો જ્ઞાન બનવું છે, જ્ઞાને જાણીને તેમાં સમાર્પ જવું છે અને તેને માટે તો એ જ્ઞાનનંદ પ્રાપ્ત કરીને પણ સતોષ માનવાનો નથી. અરતુ

આ આખ્યયિકા દ્વારા માનવ શરીરતરગત અન્નમય, પ્રાણમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશ તરફ ઉપનિષદકારે અંશુસિનિદેવ કહે છે. તાત્પર્ય એ છે કે અન્નમય કોશ કરતા પ્રાણમય, પ્રાણમય કરતા મનોમય, મનોમય કરતાં વિજ્ઞાનમય અને તેના કરતાં પણ શ્રેષ્ઠ આનંદમય કોશ છે. એ પ્રમાણે તપ દ્વારા એક કરતા ખીજી ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરીને સાધક અંતે જ્ઞાનની છેક જ નજીક આનંદમય કોશ સુધી આવે છે અને તેની પણ આગળ જ્યારે સાધક ચોતાના તપમા મંડ્યો રહે છે ત્યારે જ તે જ્ઞાપ્રાપ્તિ કરી શકે. જ્ઞાનના જે ઉપસક્ષણો છે તે જ્ઞાન નથી. એ ઉપસક્ષણો તો કેવળ જ્ઞાનની સક્તિનું સાધકને જ્ઞાન કરાવે છે, દા. ત. રાતો-ધોડો જેમ આપણે કહીએ તેથી 'રાતો' એ ધોડાનું વિશેષણ છે. તેમ જ્ઞાન કેવું? એવો કોઈ પ્રશ્ન કહે નો "જે આનંદ છે તે જ્ઞાન છે." જેમ કહીને આપણે જ્ઞાનની ઓળખ માટે એક વિશેષણને ઉપયોગ કરીએ છીએ. વરતુતઃ તો એ બધાય વિશેષણો-ઉપસક્ષણો-થી જ્ઞાન નિરાણું છે. ધોડાની ઓળખ માટે જેમ આપણે 'રાતો' શબ્દ વાપર્યો પણ તે વિશેષણ જેમ ધોડો નથી તેમ આનંદ એ જ્ઞાન નથી એ તો એ બધાય ઉપસક્ષણોથી પર પરમતત્ત્વ છે. માત્ર ઉપસક્ષણોનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને મોઢ પામતો સાધક અધવચ્ચે અટવાઈ જાય છે. બ્રહ્મ અને વરણનો આ સવાદ સાધકને તપની એક દિશા સૂચવે છે અને પરમતત્ત્વને પામવાનું સર્વોત્કૃષ્ટ સાધન કેવળ તપ-વિચાર-છે એનું સૂચક છે. અરતુ-આપણે આગળ ચાલીએ.

—સત, ચિત અને આનંદ, સત્ય જ્ઞાન અને અનન્ત એ બધાં જ જ્ઞાનના ઉપસક્ષણો છે. એ ઉપસક્ષણો જ્યાં જ્યાં જોવામાં આવે, જ્યાં

ન્યા એ ઉપલક્ષણોનો અનુલવ કરવાનો મને ત્યાં ત્યાં થઈતું પ્રભુત્વ એમ-માની શકાય, પણ સત્ છે કારણ કે તે એકની એક અવસ્થામાં સતત રહે છે. તેની એ અવસ્થામાં કોઈ પણ કાળે મીનમેખનો, પણ ફેર પડતો નથી. પ્રકૃતિ પળેપળે પલટાય છે ન્યારે સત એકની એક અવસ્થામાં રહે છે. એટલે સત અને અસતથી ભિન્ન છે એમ બતાવવાને એ ઉપલક્ષણની યોજના કરવામાં આવી છે. એજ ગીતે બ્રહ્મના બીજા ઉપલક્ષણોનો પણ આપણે વિચાર કરીશું તો બધાજ સાપેક્ષ જણાશે. ચિત્ત એટલે ચેતન્યસ્વરૂપ એ બ્રહ્મનું ઉપલક્ષણ છે, જગતમાં જોને ચેતન્યનો અનુભવ થાય છે તે બધું જ પરમતત્ત્વનું ચેતન્ય છે. કારણ કે પરમતત્ત્વ વિનાનું એક રજકણ પણ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી.

શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું.

મયા સતમિદં સર્વં જગદન્યતભૂતિના ।

“નહી” જણાતા અન્યકર્તા સ્વરૂપવાળા મારાવડે આ સર્વ વ્યાપ્ત છે.”

આ પ્રમાણે કહીને પોતાની સર્વત્ર વ્યાપ્તિ છે એવું બ્યક્ત કર્યું છે. સર્વં જલિવદં વ્રક્ષ । એ વેદવાક્યનો પણ એજ અર્થ છે. અહીં પણ આપણે પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ જોશું તો જડ છે; અદ્ય છે. એ જડ પ્રકૃતિ ચેતનવંતી જેના-પ્રદે છે તે બ્રહ્મ છે અને તેથી પ્રકૃતિ કરતાં બ્રહ્મ ભિન્ન છે એમ બતાવવાનેજ બ્રહ્મના ઉપલક્ષણ તરીકે ચિત્ત કહેવામાં આવ્યું છે. બ્રહ્મનું ત્રીજું ઉપલક્ષણ સુખ-આનંદ છે સુખ અને આનંદમાં કશો ફેર નથી. જેને સુખ છે તે સદા આનંદમાંજ રહે છે અને ન્યા આનંદ છે ત્યાં તે સુખનું જ પરિણામ છે. સુખ એ પરિતપ્તિનું પણ પરિણામ છે. પરમતત્ત્વ સુખરૂપ કે આનંદસ્વરૂપ છે એમ કહીને એથી વિપરીત જે ભાવનો આપણે અનુલવ કરીએ છીએ તે દુઃખ અને આનંદરહિત અવસ્થા. તે હિલચાલ બેદ બતાવી એક વિતમ છે અને બીજું કનિષ્ઠ છે એમ બતાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

પરમાત્મા સત્ છે. સત્યના-સત્તા લક્ષણો તો આપણે આગળ વળું વ્યા જ છે. જ્ઞાન પણ પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે. અજ્ઞાન એ પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ છે. તેનાથી પરમતત્ત્વ વિલક્ષણ છે એમ બતાવવાનેજ એ વાત કહેવામાં આવી છે. અનન્ત એ ત્રીજું ઉપલક્ષણ છે. પ્રકૃતિ અનન્તવાન

છે. પ્રકૃતિનું સર્જન થાય છે અને જે અનન્ત છે તેનું સર્જન થતું નથી તેથી પ્રાકૃત સર્જન અને પરમતત્ત્વની વિલક્ષણતા બતાવવાને જ પરમતત્ત્વને અનન્ત કહેવામાં આવ્યું છે અને તેથી—

શ્વર્ગ કામનનન્તમ્ વ્રજ । એવા ઉપલક્ષણો આપ્યા છે.

આત્માનો—પરોક્ષ આત્માનો—પરિચય તો કેવળ ઉપલક્ષણો દ્વારાજ કરી શકાય છે. કોઇપનિષદકારે પણ—

તૈશ્વાના ન મનસા પ્રાપ્તું શક્યો ન વક્ષુવા ।

અસ્તીતિ ક્વયતોઽન્યત્ર ક્વતદુપલબ્યતે ॥ (કોઠા ૨-૩-૧૨)

“આ આત્મા, વાણી, મન કે નેત્રથી પ્રાપ્ત કરી શકાતો નથી. તે ‘છે’ એમ કહેવાવાળા સોઠા સિવાય બીજાએ તે આત્માને શી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકે ?”

એમ કહીને આત્મા વાણીનો વિષય નથી, દર્શનનો કે મનનનો વિષય નથી, એવું વ્યક્ત કર્યું છે અહીંજ અદ્વાત્મ દ્વેત ઊધડે છે. આપણે તો ‘આત્મા છે’ એમ માનીને જ ચાલવાનું રહ્યું. જેમ જુમિતિમાં અમુક વસ્તુ આપીને બીજી વસ્તુ સિદ્ધ કરવાની રહે છે તેમ અહીં પણ ‘પ્રકૃતિ’ આપણી આગળ છે, સર્જન આપણી આગળ છે, તે સર્જનનો સર્જક પણ છે જેને વેદોએ આત્મા કહ્યો છે. તે આત્માને ‘તે છે’ એમ માનીનેજ આપણે શોધવા નીકળવાનું છે. એ તો સમુદ્ભાષી સોય શોધવાની છે ! પણ જે માનવી પ્રયત્નશીલ છે તે સમુદ્ભાષી છેક ઉઠાણમાં જઈને પણ સોય પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેમ ‘એ આત્મા છે’ એટલું અહિંત કરીને જે તેને શોધવા નીકળશે તેને તે અદ્વા અને અડગ વિશ્વાસથી પ્રાપ્ત કરી શકશે એમાં જરાપણ શંકા નથી. એજ કારણે પરમતત્ત્વના અસ્તિત્વમાં અદ્વા રાખવાની આવશ્યકતા ઉપર શાસ્ત્રોએ બાર મૂક્યો છે જેને અદ્વા નથી, જે શંકાશીલ છે, આત્મા છે કે નથી ? એમ જેની દિધાવૃત્તિ છે તે ધોબીના ફતરા જેવા એકે ધાટનો નથી.

આત્માનાં બીજાં લક્ષણોનું મજૂન કરતા—

અદ્વૈતમલ્લસામર્પ્યમન્યય

તથાર્થં નિત્યમગન્ધવચ્ચયત્ ।

અનાદ્યનન્તમહતઃ પરં દ્રુવ

નિવારય્ય તન્મૃત્યુમુક્તાત્મગુચ્યતે ॥

“અરાઢ, અરૂપર્શ, અરૂપ, અન્યય અને રસહીન નિત્ય અને ગન્ધરહિત છે જે અનાદિ છે, અનન્ત છે, મહત્તત્ત્વથી પણ પર અને દ્રુવ-નિશ્ચય છે-તે આત્માતત્ત્વને જાણીને પુરુષ મૃત્યુના મુખમાથી મુક્ત થાય છે.” આ પ્રમાણે કહ્યું છે.

શબ્દ, રૂપર્શ; રૂપ, રસ અને ગન્ધ એ પાંચ તત્ત્વમાત્રા છે. આકાશ, વાયુ, અગ્નિ, અપ અને પૃથ્વી એ પાંચ મહાભૂતો છે. એમાની એક તત્ત્વમાત્રા કે એકે વિષયનો આત્મામા લેશમાત્ર પણ અશ નથી, તે અન્યય એટલે જેનો વ્યય નથી થતો તેવો છે. જ્યારે પ્રકૃતિનો પણ વ્યય થાય છે. પ્રકૃતિની વૃદ્ધિ પણ છે, પરિવર્તન પણ છે અને અસ્ત પણ છે જ્યારે આત્માને એમાનું કશું જ નથી. તે નિત્ય છે જ્યારે પ્રકૃતિ અનિત્ય છે તે અનાદિ છે જ્યારે પ્રકૃતિનો આદિ છે અને અત પણ છે તે અનન્ત છે તે મહત્તત્ત્વથી પણ પર છે આત્મતત્ત્વ શબ્દાદિ વિષયોની પર હોવાથી તેનો વ્યય થતો નથી જે શબ્દાદિ વિષયોયુક્ત છે તેનો જ વ્યય થાય છે એટલે જ આત્મા અક્ષય છે આત્માનો આદિ પણ નથી અને અન્ત પણ નથી વજેરે કહીને આત્માના એ બધા ઉપલક્ષણો બતાવી આત્માની ઓળખ આપી છે. આત્મા પ્રકૃતિથી વિપરીત છે એમ બતાવવાનો જ આ પ્રયાસ છે આત્માના જે જે ધર્મ છે તે બધાજ ધર્મોથી પ્રકૃતિ વિમુખ છે અને તેથી જ પ્રકૃતિ-અજ્ઞાનનું સર્જન અર્પ કહેવામા આવ્યું છે જ્યારે આત્માને જુમા કહેવામાં આવી છે તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા પ્રકૃતિથી પર હોવાથી પ્રકૃતિના બધાજ ઉપલક્ષણો વિહોણું જે તત્ત્વ છે તે આત્મા છે. એવો ઉપનિષદ-કારોએ નિરધાર કર્યો છે

પરોક્ષ પરમતત્ત્વનો પરિચય કરાવવાને યમરાજનએ નચિકિતાને ક્ષોપનિષદમા જે વાતો કહી ॥ તે ખરેખર મનનનીય છે, યમરાજનએ નચિકિતાને કહ્યું—

યેન રૂપ રસ ગન્ધ શબ્દ સ્પર્શ ચ મૈયુનમ્

एतेनैव विजानति किमत्र परिशिष्यते ॥

एत द्वै तन् ॥ (ક ૨-૧-૩)

“જે આ આત્માદ્વારા મનુષ્ય રૂપ, રસ, ગન્ધ, શબ્દ, સ્પર્શ અને મૈયુનજન્ય સુખોને નિયમપૂર્વક જાણે છે તે આત્માથી આ લોકમાં ખીણુ શુ અવિજ્ઞેય રહી જાય છે ? તે તત્ત્વ નિશ્ચય તેજ છે ?”

મનુષ્ય દેહ તો જડ છે પણ તે જડ દેહદ્વારા મનુષ્ય વિષયોપભોગ માણે છે એ ભોગ માણવાનું જ્ઞાન અને ભોગને અતે માનવીને જે સુખ થાય છે, સુખની લાગણીનો અનુભવ થાય છે તે માનવી જાણી શકે છે, તે જે શક્તિ વડે જાણી શકાય છે તે બ્રહ્મ છે’ અમર બ્રહ્મની એ શક્તિ ન હોય તો માનવીનો દેહ અને વિષયો જે બધા જ જડ છે તે દ્વારા સુખ યા દુઃખની લાગણી થાય છે કે કેમ તે માનવી શી રીતે જાણી શકે ? હા, આત્મા એ ભોગ માણતો નથી, આત્મા એ ભોગનો દ્રવ્ય સાક્ષી છે, અહંકાર જ એ ભોગ માણે છે તેના સુખદુઃખ આદિનો ભોક્તાપણુ અહંકાર છે પણ એ અહંકારને જેના વડે ચેતન મળે છે, એ લાગણીઓનું જ્ઞાન થાય છે, તે બ્રહ્મ છે એ બ્રહ્મ સર્વશ હોવાથી તેનાથી વિશ્વમાં કશું જ અજાણ્ય નથી તાત્પર્ય એ છે કે પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃત સર્જનનું જે અધિષ્ઠાન છે, અને જેના વડે એ પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃત સર્જનનું જીવને જ્ઞાન અને જ્ઞાન થાય છે તે બ્રહ્મ છે આ એક પ્રકાર છે

स्वप्नान्त जागरितान्त चोभौ येनानुपश्यति ।

महान्त विभुमात्मान , मवापरीता न कोचति ॥

“જેના દ્વારા મનુષ્ય સ્વપ્નમાં પ્રતીત થાય છે તે તથા જાગૃત અવસ્થામાં પ્રતીત થાય છે તે એ ઉભય પ્રકારના પદાર્થોને મનુષ્ય જોઈ શકે છે તે મહાન વિશુ આત્મા છે તેને જાણીને શુદ્ધિમાન પુરુષ સોમ કરતો નથી”

પરોક્ષેના પરિચય આપવાનો આ ખીજો પ્રકાર છે જાગૃત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ મનની ત્રણ અવસ્થાઓ છે એ અવસ્થાઓમાં શરીરાન્તરગત અતરાત્માની ગતિનું વિજ્ઞાન માડકુયોપનિષદમાં આગલા પ્રકરણમાં આપવામાં આવ્યું છે તેમાં બ્રહ્મને ચતુષ્પાદ વર્ણવ્યો છે અને એ ચતુષ્પાદનું વિશદ વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

જાગતિસ્થાનોઃ સહિષ્ણુઃ સપ્તાગ એકોન-
વિંશતિમુલ. સ્થૂલમુગ્ધેશ્વાનરઃ પ્રયમ્પાદઃ ॥

જાગત અવસ્થા જેની અભિવ્યક્તિનું સ્થાન છે, જે બહિઃપ્રાણ છે, બાહ્ય વિષયોને પ્રકાશિત કરનાર છે તે સાત અંગો, ઓગણિસ મુખવાળો છે તે સ્થૂળ વિષયોનો ભોક્તા છે તેને વૈશ્વાનર કહેવામાં આવે છે. એ બ્રહ્મનું પ્રથમપાદ છે. (મા. આ. ૩)

સ્વપ્નસ્થાનોન્તરમ્. સપ્તાગ એકોનવિંશતિ
મુલ. પ્રવિચિક્તમુક્તૈર્જસો દ્વિતીયઃ પાદઃ ॥

“સ્વપ્ન જેનું સ્થાન છે, જે અંતઃપ્રાણ છે, સાત અંગો અને ઓગણિસ મુખવાળો છે, જે સૂક્ષ્મ વિષયોનો ભોક્તા છે તે તૈજસ, બ્રહ્મનો બીજો પાદ છે. (મા. આ. ૪)

આપણી જાણ માટે આ બેજ જરૂરના છે. જે જાગત અવસ્થામાં વૈશ્વાનર છે તેજ સ્વપ્નાવસ્થામાં તૈજસ છે, સ્વપ્નના મધ્યમાં અને અન્તમાં તેમજ જાગત અવસ્થામાં મધ્યમાં અને અંતમાં માનવી જે જે પદાર્થો જોઈ શકે છે, અનુભવી શકે છે તે જે શક્તિ-વડે બને છે તે આત્માની શક્તિ છે એ શક્તિ જેની છે તે બ્રહ્મ છે

“આ કર્મકૃણ ભોક્તા અને પ્રાણ આદિને ધારણ કરનારને તેના સમીપમાં રહીને જીત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનના શાસકરૂપે જાણે છે તે તેનું એવું વિજ્ઞાન અનુભવ થઈ ગયા પછી તે આત્માની રક્ષા કરવાની ઈચ્છા કરતો નથી. નિશ્ચય પૂર્વક તે કર્મકૃણ ભોક્તા અને પ્રાણ આદિને ધારણ કરનાર તથા જીત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનનો જે શાસક છે તેજ એ બ્રહ્મતત્ત્વ છે. (કઠ ૨-૧-૫)

જે મુમુક્ષુ જાગ આદિ જીતો કરતાં પહેલાં ઉત્પન્ન થયેલા હિરણ્ય ગર્ભને જીતો સહિત જુદિત્તપ ગુહામાં સ્થિત જુએ છે તે જ બ્રહ્મને જુએ છે, નિપાય તેજ બ્રહ્મ છે (કઠ ૨-૧-૬)

જે દેવતામય આદિનિ પ્રાણરૂપે પ્રગટ થાય છે અને જે જુદિત્તપ ગુહામાં પ્રવેશ કરીને રહેવાવાળી છે તથા અનેક જીતોની સાથે જ ઉત્પન્ન થઈ છે તેને જુએ, તેજ નિશ્ચય તે તત્ત્વ છે. (ક ૨-૧-૭)

જે દેવતામયથી અદિતિ પ્રાણરૂપે પ્રગટ થાય છે અને જે છુદ્ધિપ્રાપ્તિમાં પ્રવેશ કરીને રહેવાવાળી છે તથા અનેક જૂતોની સાથે જ ઉત્પન્ન થઈ છે તેને જૂઓ. તેજ નિશ્ચય તે તત્ત્વ છે. (ક. ૨-૧-૭)

— ગર્ભિણી સ્ત્રીઓ જેમ ગર્ભનું સારી રીતે પોષણ કરે છે તેમ જે જાતવેદા અગ્નિ બન્ને અરણીઓ વચ્ચે સ્થિત છે અને જે પ્રમાદશૂન્ય છે તેમજ હોમ સામગ્રીયુક્ત પુરુષો નિત્ય જેની સ્તુતિ કરે છે તે જાણવા યોગ્ય છે. તે તે બ્રહ્મ છે, (ક. ૩-૨-૧૮)

જ્યાંથી સૂર્યનો ઉદય થાય છે અને જ્યાં તેનો અસ્ત થાય છે તે પ્રાણાત્મામાં સર્વદેવતા અર્પિત છે તેનું કાંઈ પણ ઉલ્લંઘન કરી શકવું નથી, તે તે બ્રહ્મ છે. (ક. ૩-૨-૧-૬)

૧૨ અદ્વિગુપ્તમાત્રઃ પુરુષો, મધ્યે આત્માનિ સ્થિતિ ।

ઈદાનોઃ મૂતમવ્યસ્ય ન વતો વિજુગ્મ્પ્સવે ॥ ઇતદ્વેતન્ ॥

(ક. ૩-૨-૧-૧૨)

“જે અંશુબંધપરિમાણયુક્ત પુરુષ શરીરના મધ્યમાં સ્થિત છે તેને જૂત, બંધિય અને વર્તમાનનો શાસક જાણીને તે આત્માના એ જ્ઞાનને કારણે, પોતાના શરીરની રક્ષા કરવાની ઈચ્છા રાખતો નથી, તેજ રક્ષા છે.”

આ અંશુબંધમાત્ર પુરુષ ધૂમરહિત જ્યોતિ જેવો છે. તે જૂત બંધનો શાસક છે તેજ આજે વર્તમાનકાળમાં છે અને તેજ કાલે પણ વેપ્તકાળમાં પણ રહેશે, નિશ્ચયે તેજ એ બ્રહ્મ તત્ત્વ છે.

પુત્રેકાદશદ્વારમગ્ન્યામચેતસઃ ।

અનુષ્ઠાય ન શોચતિ વિમુક્તશ્ચ નિમુચ્યતે ॥ ઇતદ્વેતન્ ॥

(ક. ૩-૨-૧)

“તે નિત્ય વિજ્ઞાનમયસ્વરૂપ, અજન્મા આત્માનું પુર, અગિયરા રવાણું છે. તે આત્માનું ધ્વાન દગ્વાથી મનુષ્ય ગોઠ કરતો નથી તે ॥ શરીર હોવા છતાં પણ દર્મનધનથી યુક્ત થયેલો, યુક્ત થઈ બધા, નિશ્ચય તેજ બ્રહ્મ છે.”

“આ શરીરમાં રહેના અશરીરનો ભંડ થઈ જવાથી આ શરીરથી કત થવા પછી આ શરીરમાં શું રહે છે? કાંઈજ રહેવું નથી, તેજ તે બ્રહ્મ છે.” (ક. ૨-૨-૪)

“બ્રાહ્મણિ જ્યારે સુપુત્ર અવસ્થામાં હોય છે ત્યારે આ પુરુષ પોતાના ઈચ્છિત પદાર્થોની રચના કરતો યકો જાગ્રત રહે છે તેજ શુક-શુદ્ધ છે તે બ્રહ્મ છે. (આત્મા જાગ્રત, સ્વપ્ન, સુપુત્રિથી મુક્ત છે શુદ્ધ છે.) એનેજ અમૃત કહેવામાં આવે છે. તેમાંજ સંપૂર્ણ લોકો આગ્રિત છે. કાષ્ઠપણ તેનું ઉલ્લંઘન કરી શકતું નથી, નિશ્ચયતે બ્રહ્મ છે.”
(કે. ૨-૮-૮)

આ રીતે કોષોપનિષદકારે ખીજા ઘણાં દ્રષ્ટાંતો આપીને આત્માની ઓળખ આપી છે, અને સંકેત કયો છે. વાચક લાભે કોષોપનિષદને જોઈ પોતાની જિજ્ઞાસ તૃપ્ત કરે. અહીં સ્થળસંકોચને કારણે ટૂંકાં આપવું?

કોષોપનિષદકારે પણ પરમતત્ત્વની ઓળખના સંકેત અર્થે ટૂંકાંક દ્રષ્ટાંતો આપ્યાં છે તે પણ આ સ્થળે અસ્થાને નથી.

यदाचान्मुदित येन वागमुच्यते

तदेव ब्रह्म विद्धि नैदવदिदमुपासते ।

(કેતે. પ્રથમમંડ-૪)

“વાણીથી જે પ્રકાશિત થતું નથી પરંતુ જેનાવડે વાણી પ્રકાશિત થાય છે તે બ્રહ્મ છે, એવું તું જાણુ જે આ દેશકાલાવચ્છિન્ન વસ્તુની લોકો ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મ નથી.”

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनोमतम्

तदेव ब्रह्म विद्धि नैदवदिदमुपासते ॥

“જેવું મનથી મનન થઈ શકતું નથી પણ જેનાથી મન મનન કરી શકે છે એવું કહેવામાં આવે છે તે બ્રહ્મ છે. આ દેશકાલાવચ્છિન્ન જે વસ્તુની લોકો ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મ નથી.” (કેન. ૧-૫).

“તેજ રીતે જેને કોઈ નેત્રથી જોઈ શકતું નથી પરંતુ જેની સહાયતાથી નેત્ર પોતાના વિષયોને જુવે છે તેને તું બ્રહ્મ જાણુ-આ જે દેશકાલાવચ્છિન્ન વસ્તુની લોકો ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મ નથી.”

(કેન. ૧-૬)

“શ્રોત્રથી જે સાંભળતો નથી પણ જેના વડે શ્રોત્ર-કાન શ્રવણ કરી શકે છે તેને તું બ્રહ્મ જાણુ આ જે દેશકાલાવચ્છિન્ન વસ્તુની લોકો ઉપાસના કરે છે તે બ્રહ્મ નથી.” (કે. ૧-૭)

“નાસિકાદ્વારમાં રહેતા પ્રાણુદ્વારા પ્રાણુન યતું નથી પણ જોનાવડે પ્રાણુ પોતાના વિષયો તરફ જાય છે તેને તુ જલ્લ જલ્લ આ જો દેશકાલ વચ્ચેનન વસ્તુની લોકો ઉપાસના કરે છે તે જલ્લ નથી.” (કે. ૧-૮)

આમ કહીને કેનોપનિષદકારે એ આત્મા વાળીને, મનને, નેત્રને, શ્રોત્રને, પ્રાણને વિષય નથી પણ એ જલ્લ જોનાવડે ચેતનવાન બનીને પોતપોતાના વિષયોનું મહત્ત્વ કરી કાર્યક્ષમ બને છે તે જલ્લ છે એવું સ્પષ્ટ કહ્યું છે.

આમ આપણે જોયું છે કે પરોક્ષનો પરિચય આપવામાં આ ઉપનિષદકારોએ અને બીજા ઉપનિષદકારોએ પોતાનું ત્રીણવટ લખ્યું નિરીક્ષણ અને જ્ઞાન સાધકો માટે નિ સંકોચપણે વ્યક્ત કર્યું છે અને તેમ કરીને આત્મહિતવાદ જગત ઉપર પરમ ઉપકાર કર્યો છે. સાધકને આત્મતત્ત્વને ઓળખવાની જિજ્ઞાસા હોયતો આ દિશાસૂચન સાધકને પૂર્વ દિશામાં-જ્ઞાન પ્રકાશની દિશામાં લઈ જાય અને આત્મદર્શન કરાવમે અને આત્મદર્શન કરવામાં સહાયક પણ બનમે. ઉપનિષદકારોની આ બાબા સ્વાનુભવયુક્ત હોવાથી તે સચોટ છે અસ્તુ.

પ્રકરણ ૮

જે માર્ગ, જે દર્શન

(પદ્યગુણ)

અન્યથૈયોઽન્યદુતૈર પ્રેવ—

સ્તે ઉમે નાનાથે પુરુષ સિનીત. ।

તયો એવ માદદનામ્ય સાધુ

મગતિ હીયતેઽર્ષાંષ ઉ પ્રેયો જૂજીને ॥

(કા. ૧-૨-૧)

કોય-વિદ્યા એક છે અને પ્રેવ-અવિદ્યા એક છે. એ ઉભય વિભિન્ન પ્રયોજનવાળા હોવાથી જ પુરુષોને જકડે છે એ ઉભયમાંથી કોયનું મહત્ત્વ કરવાવાળાનું એવ થાય ॥ અને જે પ્રેવનું વળ કરે છે તે પુરુષાર્થથી પતિત થઈ જાય છે.”

શ્રેયશ્ચ પ્રેયશ્ચ મનુષ્યમેત—

સ્તૌ સમ્પરીત્ય વિવિનક્તિ ધીર ।

શ્રેયો હિ ધીરોઽમિપ્રેયસો વૃણીતે

પ્રેયો મન્દો યોગમેવાદ્ વૃણીતે ॥

(કં ૧-૨-૨)

“પ્રેય અને ક્રોધ જાણે એકબીજાની સાથે મળેલા છે એવી રીતે મનુષ્ય પાસે આવે છે એ બે પ્રકારના બુદ્ધિમાન પુરુષ સારીરીતે વિચાર કરે છે અને તેને જૂદા પાડે છે વિવેચી પુરુષ પ્રેયને છોડીને ક્રોધનું જ મહત્ત્વ કરે છે પરંતુ મૂઢ યોગક્ષેમના કારણે પ્રેયનું મહત્ત્વ કરે છે ”

કોપનિવહકારે નચિકિતાને સમોધી યચરાજના મુખમાથી આ શબ્દોન્યાર કરાવ્યો છે માનવદષ્ટિ સમક્ષ બે દ્રશ્યો—બે માર્ગો છે, એક પ્રેયમાર્ગ છે, બીજો શ્રેયમાર્ગ એ ઉભય માર્ગના લક્ષ્ય પણ ભિન્નભિન્ન છે એક માર્ગ માનવીને આત્મોદ્ધાર-ઉન્નતિને માર્ગે લઈ જાય છે બીજો માનવીને અધોગતિને માર્ગે લઈ જાય છે એક શાશ્વતની પ્રાપ્તિનું સાધન, બીજો છે જન્મમૃત્યુની પ્રાપ્તિનું સાધન એકજ મનુષ્ય ઉભય માર્ગે ગતિ કરી શકે તો નથી ક્યા તો તે ક્રોધમાર્ગે જઈને પૂર્વદિશામાં પ્રયાણ કરી શકે છે ક્યા તો તે પ્રેય માર્ગે જઈને પશ્ચિમદિશામાં પ્રયાણ કરી શકે છે એક છે જન્મમૃત્યુરહિત અન્ય છે જન્મમૃત્યુસહિત ! એક અદૃશ્ય છે બીજું દૃશ્ય છે ! એક છે ભૂમા, બીજું છે અલ્પ ! એક છે સુખમય, બીજું દુઃખમય છે એક છે શાશ્વત શાંતિનો બહાર, બીજું છે અશાંતિનો આગાર ! એક આત્મા છે, અન્ય અનાત્મા ! એક નિઃશબ્દ-ધ્રુવ, અન્ય છે ચલિત-અધ્રુવ ! આમ ઉભય માર્ગોમાં આકાશપાતાળ જોડેલો ફેર છે એક ઉત્તરધ્રુવ તરફ લઈ જાય છે બીજો દક્ષિણ ધ્રુવ તરફ ! માનવીમાં બુદ્ધિ છે, વિચાર કરવાની શક્તિ છે અને સાથે સારાસારનો વિચાર કરવાને પણ માનવી સમર્થ છે હસેલો દુઃખ અને પાણીનો બેદ કળા દુઃખ મહત્ત્વ કરે છે ! તેતો બુદ્ધિ કે વિવેકહીન પખા છે છતાં જ્યારે આટલો વિવેક કરી શકે છે તો શું માનવી તેથી ષણ્ણ ક્ષિતરતી કાઢીને છે ? ના ! તેનામાં વિચારપૂર્વક વિવેક કરવાની શક્તિ છે અને સારમાંથી બુદ્ધિ પણ માનવીમાં છેજ ! બે પક્ષો છે તેમાંથી ક્યા માર્ગે જવું, ક્યા

માર્ગનો સ્વીકાર કરવો અને કયા માર્ગે ન જવું, કયા માર્ગનો અસ્વીકાર કરવો એ માનવશુદ્ધિ ઉપર નિર્ભર છે પ્રભાસ એટલે ક્રોન, અન્ધકાર એટલે પ્રેમ !

માનવી શુદ્ધિશાળી છે એ નિર્વિવાદ છે પણ તેની શુદ્ધિ નિરાવરણ નથી અહુતા અને મમતા એ તેની શુદ્ધિના મહાન આવરણો છે તેથી બાહ્ય દષ્ટિએ રમણીય જણાતા પણ અતે દુષ્ક્રિયાગરસમા અપજ્ઞવી જણાતા પ્રેમમાર્ગ પ્રત્યે તેનું ચિત્ત ઢગે છે અને તેથી તે માયાના હિરણ્યમય-ચળકતા સ્વરૂપને વળગીને પ્રેમનો સ્વીકાર કરે છે એ ક્રોધ અને પ્રેમ પરસ્પર એવા મળેલા છે કે તેને જૂદા પાડવા મુશ્કેલ છે છતાં હસકીર ન્યાયે માનવીએ પોતાની વિવેકશુદ્ધિનો સદુપયોગ કરવો જરૂરનો છે

ધૂળના ઢગલામા બેળાયેલી સાકરની કણિકા તો કાઢીજ શોધી શકે ! પુષ્પોના ગર્ભમા રહેલું મધ તો મધમાખી જ ચૂસી શકે ! તેમ આત્મોદ્ધારક કથાણુમદ શુ અને આત્મઘાતક અકથાણુમદ શુ તેનો વિવેક તો બુદ્ધિમાન ધીર પુરુષ જ કરી શકે ! ઉપરથી ઉજળો દેખાતો ખગલો જેમ તક આવે તરાપ મારી માણસુ ચાચમા પકડી ગયી જવામા વિસળ કરતો નથી, તે જ રીતે જે વિવેકી નથી તે માત્ર ઔદિક્ષુષ તરફ લક્ષ રાખીને જે પ્રત્યક્ષ પ્રેમ છે તેનો જ સ્વીકાર કરે છે જે શુદ્ધિમાન છે તે એ આત્મહા પ્રેમમાર્ગનું વરણ કરતો નથી પણ આત્મોદ્ધારક પ્રેમ માર્ગ છે તેનો જ સ્વીકાર કરે છે

ક્રોધ માર્ગ એટલે અધ્યાત્મ-જ્ઞાન માર્ગ છે પ્રેમ એટલે કર્મમાર્ગ-અજ્ઞાનમાર્ગ છે, ક્રોધ માર્ગ જ્ઞાનસભર છે પ્રેમ અજ્ઞાનસભર છે પ્રેમમાર્ગમા ડગલે ને પગલે અનાત્મમા આત્મભાવનું ભાન થાય છે જ્યારે પ્રેમમાર્ગમા પ્રત્યેક ક્ષણે અનાત્મમા અનાત્મનું અને આત્મમા આત્મનું ભાન થાય છે તેથી ક્રોધમાર્ગ સમ્યક્જ્ઞાનનો માર્ગ છે જ્યારે પ્રેમમાર્ગ જ્ઞાન-વિપરીત જ્ઞાન એટલે અજ્ઞાનમૂનક માર્ગ છે આમ અપ્યણુને ક્રોધ અને પ્રેમનો આછો ખ્યાલ આવશે મૂળ તો એકજ એક પ્રેમ બલ જ હતું તેમાથી પ્રેમ પ્રકૃતિનું સર્જન થયું અને ત્યારે જ માનવી સમક્ષ બે દ્રશ્યો-પથયુગલ રજૂ થયા ક્રોન તત્ત્વજ્ઞાન પડદા પાછળ રહ્યું અને પ્રેમ-માયા-અજ્ઞાન મોખરે આ યુગ !

પરમતત્ત્વના સંકટપમાત્રથી જ પ્રકૃતિનું નિર્માણ થયું છે અથવા
પરમતત્ત્વ તપદ્વારા સ્થૂળતાને પામ્યું છે.

તપસા ચીયતે બ્રહ્મ તેનાઽન્નમભિજાયતે ।

અન્નાત્પ્રાપ્તે, 'નનઃ સત્ય' લોકા કમસુ ચામૃતમ્ ॥

(મુંડક ૧-૧-૮)

“જ્ઞાનરૂપ તપદ્વારા બ્રહ્મ અંશતઃ સ્થૂળતાને પામે છે, તેનાથી અન્ન
ઉત્પન્ન થાય છે, પછી અન્નથી ક્રમશઃ પ્રાણ, મન, સત્યલોક કર્મ અને
કર્મથી અમૃત કર્મરૂપ ઉત્પન્ન થાય છે.

જેમ ખીજ જમીનમાં વાગ્યા પછી અંકુરિત થાય તે પહેલાં સ્થૂ-
ળતા પ્રાપ્ત કરે છે તેમ, જગતને ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છા કરતાં, બ્રહ્મ
અંશતઃ સ્થૂળ થાય છે—ભારી થાય છે, અને તે પછી તેમાંથી ક્રમશઃ
અન્નાદિની ઉત્પત્તિ થાય છે. અથવા ખીજ દ્રષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો
સંકલ્પસિદ્ધપરમતત્ત્વે સ્વયં પરિવર્તન પામીને પોતાના મૂળ અપરિ-
વર્તનશીલ તત્ત્વ સ્વરૂપને મીનમેખ પશુ બાધ ન આવે એ રીતે પ્રકૃતિનું
સ્વરૂપ ધારણ કર્યું.”

પરિવર્તિત પરમતત્ત્વમાં અથવા પોતાના સંકલ્પથી પ્રગટેલી
પ્રકૃતિમાં પછી પરમતત્ત્વે પ્રવેશ કર્યો—પ્રકૃતિને સક્રિયથી સંપ્રાદિત
કરી દિયાશીલ બનાવી.

સ તપસ્તપ્ત્વા ઇદં સર્વમસૃજત્ યદિદં કિંચ ।

તપસ્યત્વા તદેવાનુપ્રાવિશત્ । તદનુપ્રવિશ્ય સઘં ત્યદ્વામવત્ ॥ ૧

સંસ્કૃત-સંસ્કૃત (તેતિ-૨-૬-૧)

“તેણે પરમતત્ત્વે તપુ કરીને આ જે કાંઈ છે તે જગતની રચના
કરી. એને રચીને તે એમાં જ અનુપ્રવિષ્ટ થયું. તેમાં અનુપ્રવેશ કરીને
તે સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માએ મૂર્તિ-અમૂર્ત દેશકાલાદિ પરિચિન્ન રૂપથી
કહેવાય એવા અને ન કહેવાય એવાં, આશય અનાશય, એતન અએતન
તેમજ વ્યાવહારિક સત્ય અસત્યરૂપ બની ગયું. આ જે કાંઈ છે તેને
બ્રહ્મવેત્તાએ ‘સત્ય’ એ નામથી પુકારે છે.”

આ રીતે એ પ્રકૃતિ સચેત બની. ઉપનિષદની એ દ્રષ્ટિ લક્ષમાં રાખીને જો આપણે પ્રકૃતિદર્શન કરીશું તો પ્રકૃતિના પ્રાકૃત સ્વરૂપમાં તત્ત્વરૂપે એ પ્રકૃતિમાં જ છુપાયેલા પરમતત્ત્વનાં આપણને અનાયાસ જ દર્શન થશે. એજ તત્ત્વદ્રષ્ટિ લક્ષમાં રાખીને શ્રી અવધૂતે પ્રકૃતિમાં પરમતત્ત્વના દર્શન કર્યાં અને પોતાના આત્માનુભવનું વર્ણન કર્યું.

પ્રકૃતિમાં ઢોળે ઢોળે પરમતત્ત્વ સભર છે એવો આવા પ્રાકૃત દર્શનથી અનુભવ થશે. શેરડીનાં સાંડામાં જેમ પ્રત્યેક કણમાં ગળપણુ 'ભરેલું' છે, દૂધના પ્રત્યેક કણમાં જેમ ઘી ભરેલું છે, પુષ્પની પ્રત્યેક પાંખડીમાં જેમ સુગંધ ભરેલી છે, કાષ્ટમાં જેમ અગ્નિ ભરેલો છે, તેમ પ્રકૃતિમાં પુરુષ તત્ત્વ સભર ભરેલું છે એ વાતનો પ્રકૃતિ દર્શનનું દર્શન કરતાં આપણને ખ્યાલ રહેશે તો આપણું પ્રકૃતિ દર્શન સફળ લેખાશે. આજ કારણે શ્રી ભગવાને સર્વમાં પોતાને અને પોતાતામાં સર્વને જોઈને તેવો અનુભવ કરવાનો આદેશ કર્યો છે. અન્તુનને વિશ્વરૂપ દર્શન કરાવીને શ્રી ભગવાને એજ વાતની પ્રતીતિ કરાવી છે. આપણને જ્યાં 'ગધેકું' જોણાય ત્યાં શ્રી એકનાથને સગુણ સાકાર ભગવાનના દર્શન થાય ભગવત્ તત્ત્વનો અનુભવ થાય. આપણને જ્યાં જ્ઞાન જોણાય ત્યાં શ્રીનામદેવને ભગવાન શ્રી પાર્શુરામ જોણાય અને રોટલાની ચોડ ઉપાડી જતા એ જ્ઞાન ભગવાનની પાછળ તે ઘીની કટારી લઈને દોડે! આપણી દ્રષ્ટિએ તો એ એક પ્રકારની યેલજા જ ગણાય પણ તત્ત્વદર્શીઓના તત્ત્વદર્શનને આ એક અનુભવ છે! એટલે જ મહાન સતોના જીવનમાંથી આપણને જે જાણવાનું મળે છે તે એ છે કે આપણી પ્રાકૃતદ્રષ્ટિનું જ આપણે પરિવર્તન કરીએ, દ્રષ્ટિનો દ્રષ્ટિકાણ બદલી દ્રષ્ટિને પારમાર્થિક બનાવવાનો પુરુષાર્થ કરીએ તો આત્મસાક્ષાત્કાર જરૂર મુશ્કેલ નથી. પણ એ ક્રૂતામલકષ્ણ છે. જો દોષ છે તો દ્રષ્ટિનો દોષ છે પણ જ્યાં સુધી ચત્ત શુદ્ધ નથી ત્યાં સુધી એ દ્રષ્ટિ પરિવર્તન સંભવિત નથી.

દ્વિતમા અદ્વૈત દ્રષ્ટિ સતેજ કરવાને-એમાં અભેદદ્રષ્ટિ કેળવવાને પ્રકૃતિદર્શન પરમ આવશ્યક છે.

આત્મદર્શન અર્થે પુરુષાર્થ કરનાર સાધકે પોતાની પ્રગતિ સાધવા માટે પણ પ્રકૃતિદર્શન કરવું આવશ્યક છે. યદુ અવધૂતના સવાદરૂપે ભગવાને ઉદ્ધવને જે જ્ઞાન આપ્યું તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ આત્મદર્શન પદે સુદ્ધિની તિથિ અને સૂક્ષ્મતા વધારવા માટે પણ કરી શકાય!

પ્રકૃતિના પ્રત્યેક સર્જનમાં, તે તે સર્જનના તે તે પ્રાણી અથવા પદાર્થના સ્વાભાવિક ગુણો રહેલા છે. માનવી નિરીક્ષણ કરી પોતાની માલક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે તો એ સ્વાભાવિક ગુણોને પોતાના જીવનમાં ઉતારીને અનુશીલન કરે તો માનવી પોતે પણ એ અવધૂતના જેવું નિષ્કલંક જીવન જીવીને આત્મદર્શનનો ભાગી બની શકે । પરોક્ષનો પરિચય કરવા માટે પણ પ્રકૃતિદર્શન કરવું આવશ્યક છે. પ્રકૃતિનું ઉગમસ્થાન ક્યાં ? એવો એક પ્રશ્ન પોતે જ પોતાને પૂછી તેના સમાધાન અર્થે પોતે જ પ્રયાસ કરે તો પ્રકૃતિના અંગ પ્રત્યંગોનું નિરીક્ષણ કરી એ પ્રાકૃત સર્જન માનવકૃત નથી એવા નિર્ણય પર આવી શકે. જો માનવકૃત નથી તો એનો કાકે કર્તા તો છે જ ! એ કર્તા કોણ ? એવો બીજો પ્રશ્ન પોતેજ પોતાની જાતને પૂછી પોતાના જ વિચારોને આગળ લાંબાવે તો અંતે તે નિરૂત્તર થઈ જાય. એ નિરૂત્તર દશા એજ આત્મતત્ત્વના દર્શનની સંધી છે; એજ આત્મદર્શન છે. કારણ કે આત્મદર્શી પોતે શું અનુભવ કર્યો તે કહી શકતો નથી કારણ કે આત્મતત્ત્વ એ વાણીનો વિષય નથી; સંતોના સહવાસે સંતોના જીવનમાંથી તરી આવતી સંતની દ્રષ્ટિ પણ સાધકને પોતાના માર્ગમાં પ્રગતિ કરવામાં સહાયક બને છે અને તેથી સ્વસંગતું મહત્ત્વ શ્રીભગવાને પણ ગાયું છે. સંતો-તત્ત્વદર્શી સંતો જે માર્ગના ભોમિયા છે તે માર્ગ સાધકના અધિકાર અનુસાર બતાવી સાધકને સીધા તત્ત્વદર્શન કરાવે છે. શ્રી રંગ અવધૂતે બધેજ પ્રજુદ્દિ કેમ કરી શકાય તેનો બોધ આપતાં એક ગીત ગાયું છે.

ભયું જ્યા ત્યા પ્રજુ તાર અનુપમ રૂપ હે અવધૂત !
 નિરાકારી નિજેમજાએ બન્યો સાકાર તું અવધૂત ! !
 ખૂતીના ખંજરામાં તુ પ્રિયાના ચુંબનોમાં તું;
 હરે ! હરિગર્જનામાં તું, રહ્યો પિકકૂજને અવધૂત ! ભયું.
 શુભાખી માલમાં હસતો, ક્ષીયાના હાડમાં વસતો;
 બધે નિર્દેહ તું રમતો નિજનદે અહા અવધૂત ! ભયું.
 વને ચોગી થઈ વસતો, જગે ભોગી સમો ભમતો;
 કદી ચોગીસમો રડતો, અગમ લીલા કરી અવધૂત ! ભયું.
 સદા પાસે છતાં આથે અભાગીને અરે દિસતો;
 સદૃ રંગે અરંગી તું, લહે તુજ રંગ કે અવધૂત ! ભયું.

ખીન એક ગીતમા પણ વિશ્વમથને ઉદ્દેશવાની ચાવી આપીને સાધકને મુદર સ્વાનુભવયુક્ત માર્ગદર્શન આપી એક પથદર્શકનો ભાગ ભજવ્યો છે એ ઉભય ગીતોમાથી સાધકને સાચો માર્ગ મળી રહેશે એટલું જ નહીં પણ સમ્યક્ પ્રકૃતિદર્શન પણ થતો.

વાય વાય વિશ્વમથ વાયવા ને ચાહના !
વાયુ ન અન્ય ગદે મિટે સમૂળ વાહના !
સૂગ સૂણ ગેખી ગાન, સૂવા ને દિલ ચહે
બ્યોમમાજ તારલા એ ગૂણ આત્મમા રહે ! વાય

ધૂ ધૂ ધુધવે પયોધિ, નિર્જરા અરણ્યના
વાત પછી વનતણા ને ગાય ગીત ધીસના ! ! વાય

દિવ્ય સ્પર્શ દિ ય ગધ, દિ ય રૂપ અતરે
દિવ્ય નાદ, રસમુદિ ય, આખતા ન મન ચમે ! વાય

મોરનૃત્ય મત્તચિત્ત મોદથી કરત હા !
વેલી-તણુ છવ-શિવ, લિંગને ભગે અહા ! વાય

દદિ દેરવી વિલોમ રગ એહ અવનવા !
મેઘધનુષ સમમૂળ એક રૂપ જજવા વાય

પ્રકૃતિદર્શન તો માન પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરવાના, પરમતત્ત્વનો અનુભવ કરવાના હેતુથીજ આપો કરીએ તો સાર્થક લેખાયા ! યદુઅવધૂત સવાદમા જેમ અવધૂતે પ્રકૃતિદર્શન કરીને જ્યાં જ્યાં ને મહણ કરવા યોગ્ય લાગ્યું તે તે મહણ કરીને તેતે પ્રાકૃત પ્રાણી પદાર્થને ગુરુસ્થાન આપ્યું તેજ રીતે આપણે પણ પ્રકૃતિનું નિરીક્ષણ કરીએ અનેક ઉપનિષદો દ્વારા પરમતત્ત્વના જે જે લક્ષણો આપણને જણાવાના મળ્યા તે તે લક્ષણોને દદિ સન્મુખ રાખી આપણે જે એ પ્રકૃતિનું દર્શન કરીશું તો પરમતત્ત્વના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનો આપણને પરિચય થશે એ નિશ્ચય છે ગીતાના વિભૂતિયોગમા અર્જુને ‘આપ ને વિશ્વતિઓ વડે આ લોકમા વ્યાપી રહ્યા છો તે પોતાની દિવ્ય વિભૂતિઓ અને સપૂર્ણપણે કહેવાને આપ યોગ્ય છો હે યોગિન ! સદા આપનું ચિત્તન મરતો હું આપને કઈ રીતે જાણું ? હે ભગવાન ! કયા કયા પદાર્થોમા આપનું હું ચિત્તન કરું ?

વિસ્તરેણાત્મનો યોગ વિભૂતિં ચ જનાર્દન ।

ભૂય કથય તૃપ્તિર્હિ શુભવતો નાસ્તિમેઽમૃતમ્ ॥

(ગી. ૧૦-૧૬-૧૭-૧૮)

“હે જનાર્દન ! પોતાનો યોગ અને વિભૂતિ ફરી આપ વિસ્તારથી કહો । કેમકે આપનું વચનામૃત શ્રવણ કરવાથી મને તૃપ્તિ થતી નથી.”

એ પ્રમાણે શ્રી ભગવાનને પ્રાર્થના કરી. પરિણામે ભક્તાવત્સલ ભગવાને પોતાના લાડીલા ભક્ત અર્જુનને પોતાની વિભૂતિઓનું વર્ણન સંભળાવ્યું, તેમા શ્રી ભગવાને તત્ત્વદષ્ટિએ પ્રકૃતિમાં પોતાનું સ્થાન ક્યા ક્યા અને કેવી રીતે છે તે વ્યક્ત કરીને અતે.

અથવા बहुनैतेन किं शतेन तवार्जुन ।

विष्टम्याहमिदं कृस्नमेकाशेन स्थितो जगत् ॥

(ગીતા ૧૦-૪૨)

“અથવા હે અર્જુન ! આ બહુ બળવાળી તને શું ફળ છે ? હું મારા એક અંશ વડે આ સમગ્ર જગતને ધારણ કરી રહ્યો છું ”

એમ કહીને અર્જુન આગળ વિભૂતિધોગના વર્ણનની સમાપ્તિ કરી. ગીતાના સાતમા અધ્યાયમા પણ શ્રી ભગવાને એજ પ્રમાણે તત્ત્વરૂપે પ્રકૃતિમા પોતાનું સ્થાન ક્યા ક્યા છે તે નક્કી કર્યું છે. એ બધાયને બ્યાસ રાખીને આપણે પ્રકૃતિદર્શન કરીશું તો આપણો એ પુરુષાર્થ વાંઝીયો નહીં નિવડે એ નિશ્ચય છે । એ રીતે આપણી દષ્ટિને સૂક્ષ્મ અને સારગ્રાહી અને તીક્ષ્ણ પણ બનાવી શકાય । શ્રી ભગવાને કહ્યું

रसोऽहमस्मि कौतेय ।

“હે કુન્તિપુત્ર ! જળમા રસ હું છું ” આટલું વાક્ય વાચીને આપણે એના ઉપરજ વિચાર કરીએ તો સૂક્ષ્મદષ્ટિ-પૂર્વક જળમા ‘રસ’ શું વસ્તુ છે તેના નિર્ણય આપણે આણી શકીએ. જળમા જે જીવનતત્ત્વ છે તે એ રસ છે. અને એ રસ પરમતત્ત્વનું ચૈતન્ય હોવાથી પ્રાણી માન પાણીવડે જીવી શકે છે, વનસ્પતિ પાણીવડે પોતાનું જીવન મેળવી શકે છે અને એ રીતે કેવળ ‘રસ’-જીવનતત્ત્વ જે જળમા રહેલું છે તેજ જગતને જીવન આપે છે અને તેથીજ જળને ક્યાક ‘જીવન’ પણ

કહ્યું છે આ રીતે ભગવાનના એ વિભૂતિયોગનો આપણે વિચાર કરીએ તો તત્ત્વરૂપે પરમાત્મા સર્જનમાનના ગહેલા છે એવો અનુભવ પણ કરી શકીએ અને તેથીજ પ્રકૃતિદર્શન એ આત્મદર્શન અર્થે એક મહત્વનું માર્ગસૂચન છે પ્રકૃતિ મહાન ગુરુ છે. વૈજ્ઞાનિક જેમ પ્રત્યેક વસ્તુમાથી આત્મતત્ત્વના દર્શન કરવાને સૂક્ષ્મતાથી તેનું નિરીક્ષણ કરે છે તેજ સૂક્ષ્મદષ્ટિ આપણી પણ હોવી જોઈએ. માત્ર પોરા વિલુપાની વૃત્તિ કે દ્રષ્ટિથી પ્રકૃતિદર્શન કરશો અને ચાર્વાક જેવા મિદ્ધાત ધ્યાનમા રાખી પ્રકૃતિ દર્શન કરશો તો પ્રયાસ વ્યર્થ જરો 'આત્મા છે' અને 'તે સર્વ ન છે' એ વાતને પ્રકૃતાપૂર્વક વળગી રહીને આગળ ચાલે તેનો અનુભવ હોયો.

પુરુષ પ્રકૃતિમા છુપાયેલો છે એટલે પ્રકૃતિ પુરુષનું આવરણ છે

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યત્વાપિહિતં મુતઃ ।

એ શ્રુતિવાક્ય એ વાતનું સમર્થન કરે છે. આપણે નાનામોટા મકાનમા કિંવા (આલીશાન) મહાલયમા રહીએ છીએ ત્યારે તે મકાન અથવા મહાલય આપણું આવરણ રહી શકાય બહારથી બેનાર એ મકાન અથવા મહાલયને જ જોઈ શકે તેમા રહેનારને તે જેમ જોઈ શકતો નથી તેમ પ્રકૃતિમા છુપાયેલા પુરુષને આપણે જોઈશકતા નથી આપણી સમક્ષતો માત્ર પ્રકૃતિ જ છે એ મકાનરૂપી આવરણનો ત્યાગ કરીને આપણે બહાર નીકળીએ તો આપણે સ્વતંત્ર જ છીએ એજ રીતે આપણે જો પ્રકૃતિના આવરણને ઊખલિત કરીને જોઈએ તો પુરુષના દર્શન કરી શકીએ એ નિશ્ચય છે પણ મોઢના પડળને કારણે આપણે પ્રકૃતિથી બહાર નીકળી શકતા નથી પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ એટલું રમણીય છે, એટલું મોઢક છે અને એટલું સર્વાંગ સુદર છે કે તેનું આવરણ આપણું બાન બૂલાવે છે અને તેથી આપણે કેવળ પ્રકૃતિને જ જોઈને ગાડા-યેલા થઈ જઈએ છીએ ! એક સુદર સ્ત્રીને જોઈને જેમ કોઈ દામી પુરુષ સારાસારનો વિચાર કે વિવેક ક્યાં વિના તેની પાછળ પડે છે તેમ આપણે પણ પુરુષથી અનલિપ્ત રહીને જન્મમરણના વિષયચક્રમા ભટક્યા કરીએ ડીએ પ્રકૃતિ તે પુરુષના પડછાયા જેવી છે જેન આપો ગાનપ્રસાદથી એક વાર જાણી જઈએ તો એ પ્રકૃતિ પરાવલંબી છે, પુરુષની વડી છે તો આપો પ્રકૃતિનો સગ છોડી પુરુષનો સગ કરવા પ્રેરાઈએ એ નિર્વિવાદ છે બુદ્ધિને એ માગ નજરે પડે. એક નિઃસ્રાગ બોજનથી ભર્યો થાગ અને

અને ખીજે સુદાર્ણા રોટલાથી લયો. બૂખ્યો મિષ્ટાન્નનોજ ધાળ સ્વીકારશે. તેજ રીતે જ્યારે આપણને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય જ્યારે આપણે પ્રકૃતિની નશ્વરતાનો અને પુરુષની શાશ્વત અવસ્થાનો ખ્યાલ કરીએ ત્યારે અવશ્ય આપણે જે શાશ્વત છે તેનોજ સ્વીકાર કરીશું. પણ જ્યાં સુધી અજ્ઞાન છે, જ્યાં સુધી અધકાર છે ત્યાં સુધી આપણે એ પ્રકાશ-આત્માનો અવર્ણનીય ઓજસ પામી શકતા નથી અને તેથીજ પ્રકૃતિ જે મિથ્યા છે, છતાં સત્ય જેવી જણાય છે. તેને છિન્નસિન્ન કરી પુરુષના-પરમતત્ત્વના દિવ્ય પ્રકાશમાં આવો ! એ પુરુષ જિજ્ઞે છે તમને આલિંગન કરવા જે હાથે પ્રસારી; એના એ ત્રેમાળ બ્રહ્મપાશમાં બધાવાની થોડી શી એટ્ટા કરો અને એ એના વિશ્વવિસ્તૃત બ્રહ્મપાશમાં તમને તરત જ બાધી લેશે; થઈ પ્રકૃતિનો વિપ્રમુખ પાંખે તમારો સ્પર્શ પણ નહીં કરી શકે ! આ છે પ્રકૃતિદર્શનનું પ્રયોજન ! તત્ત્વ વેદના મંથોમાં નથી, તત્ત્વ હિપનિષદોના જ્ઞાનમાંજ મૂલ્યવાનું નથી, તત્ત્વ પંડિતોની પંડિતાર્થમાં નથી, તત્ત્વ તો જ્યાં જુવો ત્યાં વ્યવહારમાં અને પરમાર્થમાં સદ્યજેજ સહર ભરેલું છે ! એ અવ્યક્તને વ્યક્ત કરવા માટેજ પ્રકૃતિ દર્શન આવશ્યક છે. પ્રકૃતિ પાગરે છે, ફાલેફાલે છે તે શેનાં વડે ? એ પ્રશ્નનોજ વિચાર કરશો તો એ પુરુષ તમને કહેશે,

અહનામા ગુહાવેદ્ય સર્વભૂતાશયસ્થિતઃ ।

અને વસ્તીમાંથી, વેરાનમાંથી, પહાડ અને પાપાણુમાંથી ગિરિ-કંઠરામાંથી, નદી અને સમુદ્રોમાંથી, વૃક્ષ અને વેણીમાંની આકાશ અને તારલિયામાંથી; સમસ્ત જગત્તમાથી એ પુરુષનો પડરો તમારા કાને અથડાશે ! વેદ અને હિપનિષદોને લખ્યા વિનાજ જે તમારી પ્રાકૃતિક દૃષ્ટિનું પરિવર્તન થશે, તમારી વિશ્વદૃષ્ટિ થશે તો તમે તમારામાં, તમારી બહારથી અને પ્રકૃતિ સમસ્તમાં અને પ્રકૃતિથી પર પણ એ પુરુષના દર્શન કરી તત્ત્વદર્શી બની શકશો અને ત્યારે જ તમારી સમદૃષ્ટિ થશે, ત્યારેજ તમને ગાય, કૂતરુ, હાથી, બાલણુ, ચાડાલ આદિમાં સર્વન એ હરિનાજ દર્શન થશે. આત્મદર્શન વિદ્યા-પુસ્તકિયા લણતરનો વિષય નથી, આત્મ-દર્શન કેવળ જીવિતોજ વિષય નથી અથવા બહુજીવ અવાથીજ તત્ત્વદર્શન થતું નથી. આત્મદર્શન તો આત્મકૃપા સાધ્ય છે, આત્માનીજ કૃપા થાય તો તે તમને પોતાના દર્શન અચૂક કરાવે ! પણ તેની કૃપા ક્યારે થાય ? પ્રશ્નના ઉત્તર અર્થેજ આ વિવેચન છે. અને ક્રીય માર્ગનું પરિણામ પણ એજ છે.

આપણે ગીતાના વિભૂતિયોગ અને સપ્તમ અધ્યાયના વર્ણન ઉપરથી એટલું તો નક્કી કરી શક્યા કે શ્રી ભગવાન સર્વવ્યાપક છે, સમસ્ત પ્રકૃતિમાં જ્યાં જ્યાં જે જે સારરૂપ છે તે તત્ત્વ છે. સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદકારે પણ

સર્વાનનશિરોગ્રીવઃ સર્વભૂતગુહાશયઃ ।

સર્વવ્યાપી સ ભગવાસ્તસ્માત્સર્વગતઃ શિવઃ ॥
(સ્વે. ૩૦૧૧)

“એ ભગવાન સમસ્ત યુગોવાળો, સમસ્ત શિરોવાળો, અને સમસ્ત ગ્રીવોવાળો છે. તે સંપૂર્ણ જીવોના અતઃકરણમાં સ્થિર છે, સર્વવ્યાપી છે તેથી તે સર્વગત અને મંગળ સ્વરૂપ છે.

સહસ્રશીર્ષાં પુણ્યઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપદ્ ।

સ ભૂમિ વિશ્વતૌ વૃત્ત્યાત્યતિષ્ઠદશાઙ્ગુલમ્ ॥

“તે સહસ્ર શિર, સહસ્ર નેત્ર, સહસ્ર ચરણોવાળો તથા પૂર્ણ છે. ને ભૂમિને સર્વ તરફથી વ્યાપ્ત કરીને અનન્ત રૂપથી તેનું અતિક્રમણ કરીને રહેલો છે”

સર્વત પાણિપદ તત્સર્વતોઽક્ષિશિરોમુખમ્ ।

સર્વત શ્રુતિમજ્જોકે સર્વમાતૃત્ય તિષ્ઠતિ ॥ ✓

સર્વેન્દ્રિયગુણાભાસ સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ ।

સર્વસ્ય પ્રમુમીશાન સર્વસ્ય શરણં વૃહત્ ॥ *

(સ્વે. ૩-૧૬, ૧૭)

“જે કાંઈ ભૂત કે ભવિષ્ય છે અને જે અનન્દકારી વૃદ્ધિ પ્રાપ્ત છે તે બધું જ પુરૂષ છે, તે જ અમૃતતત્ત્વનો પણ પ્રભુ છે.”

“તેના બધીજ બાજુએ હાથ પગ છે, બધીજ બાજુએ આખ, શિર અને મુખ છે અને તે સર્વત્ર કાનોવાળો છે. તે લોકોમાં સર્વને વ્યાપ્ત કરીને રહેલો છે.”

“એ સમસ્ત ઈન્દ્રિયોની શક્તિઓના રૂપમાં આવસાસિત થનો દોવા છતાં સમસ્ત ઇન્દ્રિયોથી રહિત છે તે સર્વનો પ્રભુ, શાસક અને સર્વનો આશ્રય અને કારણ છે.”

આ વર્ણનથી પણ આપણે પરમતત્ત્વ સર્વવ્યાપક છે એમ જાણી લીધું. વેદ ઉપનિષદ આદિ ગ્રંથોના અનુભવસિદ્ધ શબ્દોમાં સાધકે સદા શ્રદ્ધા રાખવી ઘટે. અશ્રદ્ધાવાનને કશું જ ફળ મળતું નથી. હા! પણ એ શબ્દોમાં રહેલું રહેલું બુદ્ધિગમ્ય કરવાને સાધકે વિચાર કરવો જરૂરનો છે અને તેજ વિચાર દ્વારા સિદ્ધ થયું કે એ તત્ત્વજ્ઞાન સાધકને સિદ્ધિનો સરળ માર્ગ આપે છે. આપણે આમ 'પરમેતત્ત્વને પરમાર્થ-દ્રષ્ટિએ જોયું, તે પ્રકૃતિમાંના નામ, રૂપ, અને આકારકારી પ્રાણી પદાર્થોમાંથી, તત્ત્વને સીધી કાઢવાનો આપણો પુરુષાર્થ વાંઝાયો નહીં નીવડે !

આપણી જમણે જે હસ્ત છે, જે હાથ છે અને, જે પંથ છે! એક દ્રષ્ટિ પારમાર્થિક છે અને બીજી પ્રાપ્તિયિક, વ્યવહારદ્રષ્ટિ છે. એક કોય માર્ગ છે બીજો પ્રય માર્ગ છે. પારમાર્થિક દ્રષ્ટિને ચીલે ચાલના પરમાર્થ દ્રષ્ટિનો આશ્રય, જેના પરમાર્થ-પરમતત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકે અને પ્રપચ દ્રષ્ટિને ચીલે જ્ઞાનનાર પ્રપચને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એકમાં ઉદ્ધાર છે બીજામાં અધઃપતન. પ્રપચ પારમાર્થિક પંથે પ્રગતિ કરતા, પારમાર્થિક દ્રષ્ટિએ આગળ ચાલતાં, ઉદ્ધાર છે એમ જાણવા છતાં આપણે પ્રકૃતિને પ્રાપ્તિયિક દ્રષ્ટિએ જોઈએ છીએ. આપણે વ્યવહાર પણ પરમાર્થને વેગળા મૂકીને જ ફસીએ છીએ અને તેથી જ કરેલા કર્મોંની શાલા કરતાં કરતાં અંતકાળે આપણે બીજો જન્મે પ્રારબ્ધ ભોગવવા પ્રયાણ કરીએ છીએ.

જે કે પ્રકૃતિ અને પરમતત્ત્વ સંયુક્ત છે. એક બીજામાં એકત્રીયતા છે પણ

સયુક્તમેશ્વરમય" ચ

હ્યત્તજ્જ્વલ ભરતે તિવ્યમીશ્વર ।

અનીશ્વરમા વસ્યતે મોક્ષદુર્ભાવા-

ન્નાત્વા દે મુચ્ચતે સર્વપાત્રો.

(સ્ત્રો: ૧-૮)

"આ ક્ષર અને અક્ષર પરસ્પર મળેલા છે અથવા અકલ અને અન્યક્લ રૂપ વિશ્વનું પરમાત્મા પ્રોપણ કરે છે. માયાધીન જીવ બોક્ષત્ત્વ-ભાવને, કારણે તેમાં અધાય છે અને પરમાત્માનું જ્ઞાન યવાધી સમસ્ત પાત્રોથી યુક્ત થાય છે."

એવું કહીને અહીં પણ આત્મદર્શનની ચાહી બતાવી છે અને તે
 'ઉ' કર્મના ફળમા અનાસક્તિ'

અહીં પણ આપણે જોયું કે શ્રી ભગવાને

દ્વાવિમો પુરુષો લોકે ક્ષરઅક્ષર एव च ।

ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ શૂન્યોઽક્ષર ઉચ્યતે ॥

(ગી ૧૫-૧૦)

“સ સારમા 'ક્ષર' અને 'અક્ષર' - એ બેજ પુરુષો છે, સર્વ
 'ભૂતો ક્ષરં' (નાથવત) અને કૃતસ્ય (જીવ) અક્ષર (અવિનાશી) કહેવાય છે”

એ પ્રમાણે અર્જુનને કહ્યું તે ન્યાયે પ્રકૃતિ નાથવત છે અને પુરુષ
 અક્ષર છે પણ એ ઉભય પરસ્પર એવાં મંગલ છે કે એક જીમથી જુદા
 પાડવા એ ભગીરથ પ્રયત્ન મોઝે છે અને તેનું એકજ કારણ છે જન્મ
 જન્મભાતરનો એ પ્રકૃતિ/સાથેનો અહતા અને મમતાનો વેશમી ગાડે
 બધાયેલો એ સબમજાએ/સબધ છૂટી શકતો મધી આપ-બધાયતો
 પોપકે તો પરમાત્મા જ છે આ ક્ષર અને અક્ષરથી પણ પર પરમાત્મા
 છે તેજ પુરુષોત્તમ છે, તેનેજ આપણે પ્રાપ્ત કરવાનો છે નાથવત પ્રકૃતિનો
 મોહ ત્યજીને, શાશ્વત પુરપનો નેહ લાગે ત્યારેજ એ અવિનાશી અક્ષર
 પરમતત્વ આપણે પ્રાપ્ત કરી શકીએ અવિવેચ પુરુષોને જોવી, પ્રકૃતિ
 ઉપર પ્રીતિ છે તેવીજ પ્રીતિ જો પરમતત્વ ઉપર થાય તો
 પરમતત્વ ક્યા હર છે? માયાના અજ્ઞાનના તેજમા અબધેલુ
 ક્ષર જગત બ્યાગ્રધી એ તેજને-તેની આલાને પાર કરીને
 આગળ ન વધે ત્યા સુધી તત્વદર્શન કેમ થાય? અને તેથીજ

। उत्तिष्ठ जाग्रत प्राप्य वदन्निबोधत ।

શુરશ્વધાય નિશિતા દુરયયા ।

દુર્ગપથસ્તત્કવયો વદન્તિ ॥

(ક ૧-૨-૧૪)

“હોડો ! અજ્ઞાનનિદ્રામાંથી જાગો ! અને ક્રોધ પુરુષો પાસે જઈને જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો ! જે પ્રમાણે છરાની ધાર વીક્ષણ અને દુસ્તર હોય છે તે પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાનનો માર્ગ પણ એવો દુર્ગમ છે એમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ કહે છે.” ✓

કડોપનિષદનો આ બોધ શ્રવણ કરીને માયાનો પડદો ચીરીને બહાર નીકળવાથી જ વિશાળ આત્માના દર્શન થશે ! જ્યાં સુધી મહેલની વચ્ચે તમે રૂંધાઈ રહેજો ત્યાં સુધી તમે વિશ્વ અને વિશ્વાત્માને મહી જોઈ શકો ! વિશ્વાત્માને નિહાળવા માટે તો મહેલની દિવાલો તોડીને મેદાનમાં જઈને જ ઉભા રહો ! આ છે પારમાર્થિક દષ્ટિ. મહેલમાં રૂંધાઈ રહેનાર પ્રાપચિક દષ્ટિએ જીવન પાળે છે, ‘કસ્તરૂતિ’ એ માયાને કોણ તરી શકે ? ‘શ્રી ભગવાને કહ્યું :

દૈવી હોષા ગુણમયી મમ માયા દુરત્યયા ।

મામેવ ચ પ્રપચન્તે માયામેતા તરન્તિ તે ॥

(ગીતા ૭-૧૪)

“ક્રમિક આ મારી ગુણમયી દૈવી માયા જોળંગવી મુશ્કેલ છે; જેઓ મારેજ શરણે આવે છે, તેઓ આ માયાને જોળગે છે.”

શ્રી ભગવાનના આ શબ્દો અનુસાર અહીંજ દાર બિઘડે છે ક્રોધમાર્ગના ! ‘મામેવ ચ પ્રપચન્તે !’ આ છે ક્રોધ આધારનો રાજમાર્ગ—શરણાગતિ ! જેને પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરવાની જ એકમેવ તમન્ના છે તેને માટે તો કેવળ ક્રોધમાર્ગ જ એકમેવ માર્ગ છે. ક્રોધ અને ગ્રેય ભલે ભેગાં જણાય પણ પ્રેયમાં પણ ક્રોધને જ જોવાની જેની પારમાર્થિક દષ્ટિ છે તેને માટે તો એ ઉભયમાર્ગ એકજ છે. જ્ઞાન અને કર્મમાં ભેદ છે અજ્ઞાનીને ! જેનામાં વિવેક શુદ્ધિ છે તે તેનો ઉપયોગ કરીને મોહને છાત મારીને જો આગળ ચાલે તો તે પુણ્યાચ્છાદિત જણાતા પણ નીચે ઠાટાથી ભરેલા એ ગ્રેયમાર્ગનો ત્યાગ કરી ઠાટાળા બચાવતા છતાં પુરુષથી ભરેલા એ ગ્રેય માર્ગે જ પગલાં માડશે. વિવેક શુદ્ધિ એ ભગવાનહીધી

જે સમસ્ત જુતોની અદર છે, જેને સમસ્ત જુતો નથી જાણતા, સમસ્ત જુતોનું નિયમન કરે છે તે તમારો આત્મા અતર્યામી છે, આ છે અધિજૂત દર્શન હવે અધ્યાત્મ દર્શન કહે છે.

“જે પ્રાણુમા રહેવાવાળો પ્રાણુની અદર છે, જેને પ્રાણુ જાણતો નથી, પ્રાણુ જેનું શરીર છે, અને જે અદર રહીને પ્રાણુનું નિયમન કરે છે તે તમારો આત્મા અતર્યામી અમૃત છે.

અને એજ રીતે યાજ્ઞવલ્કયે આગળ કહેતા વાળી, નેન, ઐત્ર, મન, સ્વયા, વિજ્ઞાન, વિર્મા રહેલો છે, જેને એ બધા જાણતા નથી, એ બધાજ જેના શરીરો છે અને જે અદર રહીને એ બધાનું નિયમન કરે છે તે તમારો આત્મા અતર્યામી અમૃત છે.

તે અદ્રશ્ય છે પણ જોવાવાળો છે, તે શ્રવણ થઈ શકતો નથી પણ અવાજ રવાવાળો છે. તે મનનનો વિષય નથી પણ મનન કરવાવાળો છે અને વિચારપટ્ટી જાણવાવાળો છે તે આત્મા અતર્યામી અમૃત છે.

આ પ્રમાણે પ્રાકૃત સર્જનના અધિદેવત, અધિજૂત અને અધ્યાત્મ, સ્વરૂપનું વર્ણન કરીને યાજ્ઞવલ્કયે એનું પ્રતિપાદન કર્યું કે સમસ્ત સર્જનનો આત્મા—પરમતત્ત્વ છે તેજ અતર્યામી રૂપે સમસ્ત સર્જનમા રહીને પ્રકૃતિનું નિયમન કરે છે.

અને ગૌતમને સતોષ થયો એટલે તેણે પ્રશ્ન કરવાનું બંધ કર્યું.
(મૃ ૩-૭-૩ થી ૨૩ મ ત્રો)

બ્રહ્મર્ષિ યાજ્ઞવલ્કય અને ઉદાલકના આ સવાલથી આપણને સ્વાભાવિક રીતે જ પરમતત્ત્વનું પ્રકૃતિમા ક્યા સ્થાન છે અને તે શું કરે છે તેનો ખાસ આવશ્ય, અને તે ગીતે જો આપણે પ્રકૃતિદર્શન કરીશું તો અવશ્ય આપણે બીજી રીતે યોગ્ય હોઈશું તો આત્મદર્શન કરી શકીશું.

આપણે બે દષ્ટિનો વિચાર કર્યો. હવે થોડો વિચાર બે દર્યોનો પણ કરીશું.

માણકયોપનિષદનો એક પ્રસંગ આ સ્થળે સુક્તિસંગત લેખાગ્રે. એક છે ઉદ્ધારક દ્રશ્ય અને બીજું છે? સહાગક ઉદ્ધારક દ્રશ્ય તે શું

અને એ સદારક દ્રશ્ય તે શુ, એ ક્રોધ શુ અને એ પ્રેમ શુ, તેનો ખ્યાલ એનાથી મળી આવશે !

પ્રસંગ એવો છે કે સોમક નામક મહાપ્રસિદ્ધ મહારથ અગિરા ઋષિ પાસે વિધિપૂર્વક આત્મા અને પૃથ્વુ “લગવન । શુ જાણી લેવાથી આ બધુ જ જાણી લેવાય છે ?”

અગિરા ઋષીએ કહ્યું • “એ વિદ્યાઓ જાણવા યોગ્ય છે. એક ‘પરા’ અને બીજી ‘અપરા’ એવું એ બ્રહ્મવેતાઓ કહ્યું છે ‘પરા’ એટલે પરમાર્થ-પરમાત્મ વિદ્યા અને અપરા એટલે ધર્મ અધર્મના સાધન અને તેના રૂપ સાથે સબધ ધરાવતી વિદ્યા.

અપરાવિદ્યામા ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ, અથર્વવેદ, શિક્ષા, કલ્પ વ્યાકરણ, નિરૂક્ત, છન્દ અને જ્યોતિષનો સમાવેશ થાય છે જેના વડે તે અક્ષર પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે તે પરા વિદ્યા છે. એમ પરા અને અપરા વિદ્યાના બેદ સમજાવી જેમ અપરાવિદ્યાનું વર્ણન કયું તેમ અગિરા ઋષિ પરાવિદ્યા સબધ સંકેત કરે છે.

“જે તે અદ્વય, અમાલ્ય, અગોત્ર, અવર્ણ અને અક્ષુ શ્રોત્રાદિહીન છે, જે એ પ્રમાણે અપાણિપાદ, નિત્ય, વિશુ, સર્વગત અત્યન્ત સુક્ષ્મ અને અબ્યય છે તેમજ જે સર્વર્થ જૂતાનું કારણ છે તેને વિવેકી લેખિા બધી તરફ જૂએ છે આ પરમતત્ત્વ એ પરાવિદ્યાનો વિષય છે

આ ઉલ્લેખ વિદ્યાઓમા પરાવિદ્યાનું શરણુ લેનાર અમૃતત્વને પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે અપરાવિદ્યાનું શરણુ લેનાર કર્મ કરીને, કર્મના ફળાદિમા આસક્તિ રાખીને જન્મજન્માતરના ફેરા ભોગવીને ચોર્યાસી લક્ષ યોનીમા અટવાય છે

આપણે આગળ જે શ્રેય અને પ્રેયની વાતો કરી તેનો હેતુ પણ આજ છે શ્રેય એટલે બ્રહ્મભાવ પ્રેય એટલે માયાભાવ શ્રેય એટલે પ્રકાશ પ્રેય એટલે અધકાર શ્રેય એટલે અક્ષરધામ પ્રાપ્તિ, પ્રેય એટલે પુનરાવર્તન શ્રેય એટલે પરાવિદ્યા અને પ્રેય એટલે અપરાવિદ્યા. બ્રહ્મધામનો માર્ગ દાખવે તે બ્રહ્મ-પરાવિદ્યા અને ફલાસક્તિ યુક્ત કર્મમાર્ગ દાખવે તે

અપરાધિયા. પરાધિયા યાન છે, અપરાધિયા અયાન ! પ્રકાશ યાનનું લક્ષણ છે અંધકાર છે અયાનનું લક્ષણ ! યાનનું લક્ષણ છે નિષ્કામભાવ. અયાનનું લક્ષણ છે સકામભાવ. નિષ્કામતા ફળની વાસના કરતી નથી તેથી નિષ્કામભાવે કર્મ કરનાર કર્મ કરવા છતાં અકર્તા છે એટલે જ કર્મનાં બંધનથી તે મુક્ત છે. સકામભાવ ફલાશ્રક્તિયુક્ત છે અને તેથી જ ફળપ્રાપ્તિ કરવાની આશાએ કર્મ કરતો હોવાથી માનવી બંધનથી જકડાય છે. નિષ્કામભાવ મુક્તિકાતા છે, સકામ ભાવ પ્રપંચની બેડીએ જકડે છે. ફળની વાસનાના અભાવે બંધન નથી, ફળની વાસના એજ બંધન છે !

પ્રગતિ ઉલ્લખમાં છે. અહાધિયા પરક પ્રગતિ અક્ષરધામની પ્રાપ્તિ કરાવે છે જ્યારે અપરાધિયાની કર્મપ્રગતિ સ્વર્ગ ફળ આપે છે અને પુણ્ય ક્ષય થતાં અતે મૃત્યુ લોકમાં પુનરાગમનમાં પરિણામ પામે છે.

ક્ષીणे પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશન્તિ ।

શ્રી ભગવાને પણ એ પ્રમાણે અપરાધિયાના રરિણામને ઉદ્દેશ્ય કર્યો અને

ત્રૈવિદ્યા યા સોમયાઃ પૂતયા યચ્છેરિદ્ધા સ્વર્ગતિ પ્રાર્થયન્તે ।
તે પુણ્યમાસાદ્ય મુરેન્દ્રલોકશ્રન્તિ દિવ્યાન્દિવિ દેવભોગાન્ ॥
તે ત્ મુક્તવા સ્વર્ગલોક વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોક વિશન્તિ ।
અય જ્ઞવીર્ધર્મમનુષ્યપન્ના ગતાગત કામકામા સમન્તે ॥

(મી. ૬-૨૦-૨૧)

“ત્રણ વેદ જાણનારા તથા સોમ (રસ) પીનારા મનુષ્યો નિષ્પાપ થઈ યડો વડે મને પૂજી સ્વર્ગપ્રાપ્તિ ઈચ્છે છે. તેઓ પુણ્યના ફળરૂપ ઇન્દ્રલોક પામી સ્વર્ગમાં દેવતાઓના દિવ્ય ભોગ ભોગવે છે.”

“તે વિશાળ સ્વર્ગલોકને ભોગવી પુણ્ય ખૂટે છે, ત્યારે તેઓ મનુષ્યલોક પામે છે. એમ (સકામ) વેદધર્મનો આશ્રય કરનારા અને વિષયોને ઈચ્છતા (મનુષ્યો) અવરજવર પામે છે.”

આ છે સ્નામશ્રાવે લગવાનને લગવાનું પરિણામ અને એ છે અપરાધિનું દાર્પણેત્ર । શ્રી લગવાને પત્રી યાન્તિમણાગ્નિનોડપિમામ્ । "અને મને પૂજનાગ મને પામે છે" એમ કહીને પરાવિદ્યાનું પરિણામ વ્યક્ત કર્યું છે

આમ હિલચવિદ્યાના દ્રશ્યોના લક્ષણો છે ક્રોધની પ્રાપ્તિ જ્ઞાતવિદ્યા દ્વારા જ થઈ શકે છે લગવાનને ખાતર જ લગવાનને લગવાયા લગવાન ભક્તને પોતાનામા સમાવી લે છે સ્વર્ગને ખાતર લગવાનને ભગવાનને સ્વર્ગ આપી લગવાન ભક્તના ઋણમાથી મુક્ત થાય છે પ્રેમ માટે અપરાધિ છે, વાસ્તવિકે તો છે ક્રોધમાર્ગજ અને તેથી જ્ઞાતવિદ્યાને શરણે જવું એજ આવશ્યક છે ઉદ્ધારક પશુ તેજ છે પશુ વાસનાવનમા અટવાતા જીવો અનેક પ્રકારની ઈન્છાઓ કામનાઓના દાસ બનીને તે તે કામનાઓની પૂર્તિઅર્થે અપરાધિનું સેવન કરે છે, અજ્ઞાનનું એજ પરિણામ છે જ્યાં સુધી જ્ઞાનનો પ્રકાશ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી તો એ ભોગવે જ કુટુંબને ! અને તેથી જ જ્ઞાનપ્રસાદની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રભુને પ્રાર્થના કરવી થટે । , ,

તેથી જ યમરાજે નચિકેતાને એ બે વિદ્યા-માર્ગનું દર્શન કરાવીને ધીર પુરો ક્રોધ માર્ગે પરવરે છે એમ કહીને નચિકેતાને પશુ તેજ માર્ગનું અનુશીલન કરવાનો પરાક્ષ રીતે બોધ આપ્યો ।

તમે 'શુ લેશો મં ક્રોધ' કું પ્રદ ?

પ્રકરણ ૯

જ્ઞાતવિદ્યાસા

જ્ઞાતવિદ્યાનું વાખ્યા કે વાસ્તવિકે વર્ણન તો કોઈ કરી શક્યું નથી અને કરી શકે એમ પશુ નથી માત્ર ઉપલક્ષણોદ્વારા સાકેતિ- /લાપામા જ્ઞાનો સંકેત કરવાનો શ્રુતિ, સ્મૃતિ ! અને અન્ય ત્રણેયે પ્રસાસ કર્યો છે

૧, તૈત્તિરીય ઉપનિષદમા એ જ્ઞાનના ઉપલક્ષણો વ્યક્ત કરતા બૃહ વારુણી સવાદ પ્રસંગે, વરુણ ક્ષાત્રે,

યતો વાહમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે
 યેન જ્ઞાતાનિ વીગન્તિ ।
 યત્પ્રવન્ત્યભિસન્નિશન્તિ
 તદ્વિજ્ઞાસમ્યા તન્મ્રણેતિ ॥

“તેના વડે નિશ્ચય આ બધા પ્રાણીઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ઉત્પન્ન થઈને તેના આશ્રય વડે તે જીવિત ગઢે છે અને અતમા મરણોન્મુખ તેનામા લીન થાય છે તેને વિરોધપે જાણવાની જિજ્ઞાસા કર, તેજ બ્રહ્મ છે”
 (તૈ-૩-૪-૧)

એ પ્રમાણે કહીને સર્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું અધિક્ષાન ને છે તે બ્રહ્મ છે એવું નિશ્ચય કહ્યું છે. આ મંત્રનું વિવેચન આપણે આગળ કહ્યું, જ છે પણ અહીં વિષયપ્રવેશ અર્થે મુનરાવર્તન કહ્યું છે તે ન્તવ્ય ! .

અર્જુને શ્રી ભગવાનને પ્રશ્ન કર્યો

કિં તદ્વક્ષ । “તે બ્રહ્મ શું છે ?” અને તેના ઉત્તરમા શ્રીભગવાને અક્ષર વ્રક્ષ પરમમ્ ।

“નાશરહિત ક્રોધતત્ત્વ બ્રહ્મ છે” એ પ્રમાણે ઉત્તર આપીને ને તત્ત્વ અક્ષર છે તે બ્રહ્મ છે એમ પોતાનો નિશ્ચય વ્યક્ત કર્યા છે. શ્રી ગાનેશ્વર મહારાજે અક્ષર વ્રક્ષ પરમમ્ । એ પદ ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો છે તે અહીં અસ્થાને નહીં લેખાય. શ્રી ગાનેશ્વર મહારાજે કહ્યું : સહિઃ દેહમા ને એતપ્રેત ભરેલું છે, તેનાથી તે હાથપણ કાળે વિનસિત થતું નથી, તેની વ્યભિ એટલી પૂર્ણ છે કે, સૂચ્ય પણ તેના વિનાનું નથી. તે ગગનરૂપી ચાદરમાથી પણ ગળી જાય એટલું સૂક્ષ્મ છે. તે આટલું સૂક્ષ્મ છે તો પણ વિજ્ઞાનની ચાદરમા ગાળવા જતા વિજ્ઞાનની કસોટીએ ચઢાવાતા (વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિએ તેનો વિચાર કરતા) તેનું એકપણ બિંદુ ખદાર ન પડે તેજ પરબ્રહ્મ ।”

‘અક્ષર’ એટલે ને સ્થિતિમા છે તેજ સ્થિતિમા સદાસર્વદા કોઈપણ પ્રકારના અજ્ઞ માત્ર પણ પરિવર્તન વિના રહેનારું તત્ત્વ । એ વધતું પણ નથી અને ઘટતું પણ નથી. એની ઉત્પત્તિ પણ નથી અને વિનાશ

પણ નથી. એ અક્ષર તત્ત્વ છે. આપણે ઉપનિષદોક્ત વતો વા દમાનિ
મૂળાનિ કાવન્તે । એ વાક્યનો વિચાર કરીએ ત્યારે જે તત્ત્વમાં અથવા
જે તત્ત્વની સત્તાથી સર્વજનું ઉત્પન્ન થાય છે તે જાણ છે એમ આપણે
સમજીએ । એ સમજાવતે પુદ કરવાને શ્રી ભગવાને

મયાભ્યગે પ્રાપ્તિઃ સૂચયે સંગતચરમ્ ॥ ✓

“દે કૃતીયુઃ ! અધ્યક્ષ એવા મારા કીધે પ્રાપ્તિ જડએતન સહિત
જડતને ઉત્પન્ન કરે છે.” (ગી. ૬-૧૦)

એ પ્રમાણે કહીને

સર્ગભૂતાનિ કૌતેય પ્રાપ્તિ યાન્તિ મામિકામ્ ॥

એમ કહીને કહ્યને અતિ દે કૌતેય, મારી પ્રાપ્તિમાં લાય પામે છે.
(ગી. ૬-૭) એમ કહીને

યત્પ્રયત્નવમિષેવિશન્તિ । એ ઉપનિષદોક્તને પુદ કરી છે અને અતે
મયાતતમિદં સર્ગં જગદભ્યક્ત મૂર્તિઃ । (ગી. ૬-૪) એમ કહીને
અધ્યક્તમૂર્તિઃ જહ્નથીજ આ સમસ્ત સર્જન વ્યાપ્ત છે અને
જનમાત્ર તેમાંજ રહેલાં છે એમ કહીને

યથાક્રાશિયતો નિરયં વાયુઃ સર્ગજો મહાન્ ।

તથા સર્વાણિ ભૂતાનિ મરથાનીત્યુપધારય ॥

(ગી. ૬-૬)

“જેમ જાણે ગતિ કરતો મહાન વાયુ આદાશમાં હમેશ રહેલો છે,
તેમ અર્થે જુતો મારામાં રહેલા છે, એમ તું જાણુ.” એવું સ્પષ્ટ વિધાન
કરીને, જહ્નમાંથી ઉત્પન્ન થઈને જહ્ન વડેજ સર્વજનું પાવન, પોષણ,
વર્ધન વગેરે થાય છે એવું નિર્દિષ્ટ કર્યું છે. આમ ઉપનિષદોક્ત સૂત્રને
શ્રી ભગવાને પણ અનુમોદન આપ્યું છે. આ જહ્નનું ઉપલક્ષણ છે.
દેવાત્મશક્તિનું આ પ્રદર્શન છે

એવા ઉપદેશલુપ્ત અહીં જાણવાની જિજ્ઞાસા સામાન્ય રીતે થતી નથી. કારણ કે અહીં અવ્યક્ત છે જ્યારે પ્રકૃતિ કિંવા માયા વ્યક્ત છે. અહીં ઈન્દ્રિયોનો વિષય નથી જ્યારે પ્રકૃતિ વિષયોનો સંબંધો હોવાથી ઈન્દ્રિયોનો વિષય છે. એ પ્રકૃતિને ઢાંકણે ઢંકાયેલા અહીં પ્રકટ કરવા માટે

હિરણ્મયેન પાત્રેણ સત્યસ્વાપિહિત મુલમ્ ।

તત્ત્વ પુરુષનપાત્રણુ સત્યધર્માય દષ્ટવે ॥ (૯-૧૫)

“આદિત્ય મંડળસ્થ અહીં મુખ જ્યોતિર્ભય ઢાંકણથી ઢંકાયેલું છે. ૯ મત્યધર્મા ૧૩, એ આત્માનિ ઉપવર્જિત અર્થે તું એને ઉઘાડી દે ”

એ પ્રમાણે અહીં જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળો સત્યધર્મા એટલે સત્યાચરણ એજ જેનો ધર્મ છે અથવા સત્યત્વ સ્વરૂપ જાણવાની એકમેવ જેની ઈચ્છા છે તે પુરુષ-સ્વીને પ્રાર્થના કરે છે !

ઈશાવાસ્થોપનિષદોક્ત આ મંત્ર પણ પરમતત્ત્વ અવ્યક્ત છે. અને તેને માયાએ ઢાંકી દીધું છે એવું વ્યક્ત કરે છે. વ્યક્તને આધીન સરજન અવ્યક્તને જાણવા માટે ભાગ્યેજ આકર્ષાય પણ જ્યારે એવા અવ્યક્ત અહીં જાણવાનું આકર્ષણ થાય છે ત્યારે તેને માનાના વિકારો પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય છે. વૈરાગ્ય એટલે અણુગમો. પહેલા જેમા તે રાયતો હતો તેજ હવે તેને અણુગમતું બની જાય છે. જેમ એક રોગી જ્યાં સુધી રોગના પન્થમા સપડાયેલો હોય છે ત્યાં સુધી તેને રુચીકર ભોજન પણ ભાવતા નથી. તેજ રીતે જેને અહીં જાણવાની વૃત્તિ જાગી હોય છે તેને પોતાને રુચીકર માયાના પ્રસાદનો જરાય રચતા નથી. જ્યાં સુધી માનવીનું મન વિષયોના વિચારથી આવૃત્ત છે ત્યાં સુધી તેના મનમા અહીંના વિચારો આવવાનો સંભવ નથી એટલું જ નહીં પણ આવતા જ નથી. કારણ કે જ્યાં જ્યાં તેની નજર પડે છે ત્યાં ત્યાં તેને કેવળ વિષયોનું જ દર્શન થાય છે. અહીં વિષયક વિચારો કદાચ આવે તો પણ ઝાઝળના મોતી જેમ સૂર્યનો તડકો ભાગતા હોય જાય છે તેમ આવે એવાજ હોય જાય છે ! અને તેથી જ અહીં વિષયક વિચારો આવે-અહીં જાણવાની જિજ્ઞાસા જાગત થાય તેને માટે પણ પૂર્વતૈયારી કરવાની જરૂર છે. શ્રી વેદવ્યાસજીએ એજ કારણે

સ્મરણમા રાખતુ તેમાને તેમા જ તદાકાર બની ગ્હે છે અને એવામા સ્પર્શ ને ડોકિયુ કયે તો મન એ , શબ્દને તત્પુગ્તુ બુલી જરો અને શબ્દની જગ્યાએ સ્પર્શ આવીને મનનો કબજો લેશે અથવા મન સ્પર્શને પોતાનો વિષય બનાવશે શીતળ વાયુ કિવા કોઈ ગમણીય ત્વના રતિસમી નારનો સ્પર્શ થતા જ એ મન દ્વારા એ સ્પર્શને ઉપભોગ કરતુ થઈ જશે એ સ્પર્શ તેને પ્રિય લાગશે તે એ સ્પર્શમા પોતાના સ્વરૂપનુ બલિદાન આપશે અને જાણે જ વિશ્વમા સ્પર્શ સિવાય બીજુ કશુ જ નથી એમ માની દત્તચિત્ત બનીને તેમા જ અતુરત રહેશે એ સ્પર્શ સંયોગાનુસાર વિયુક્ત થાય તો પણ મન તેના સંસ્કારોનુ સ્મરણ કરતુ જ રહેશે અને જ્યાં સુધી ‘૩૫’ એ સ્મરણોમા અતરાયરૂપ ન બને ત્યાં સુધી એ મન સ્પર્શના જ , સ્મરણોના ક્યાં કરશે પણ ને ‘૩૫’ એવામા ડોકિયુ કરશે તો એ મન તુરત જ સ્પર્શને વિસરી રૂપની પાછળ પડશે અને નેત્રમા જઈને અહીં જમાવશે , એ રૂપમાજન આકૃતિમા મન તંત્રીનું બની જશે, આખો કરશે એ સૌ દર્શનવાં રૂપરૂપના અમાર સમી કોઈ પદ્મિની નુપુર અથવા એવા જ બીજા કોઈ આકર્ષક સ્વરૂપ ઉપર । મન એને જોતુ તૃપ્ત જ નહીં થાય અને જોયા જ કરશે જાણે જગતમા બીજુ કંઈ જોવાનું જ નહીં હોય તેમ । પણ એ રૂપ તો સ્થિર ક્યા છે ? એ તો સરદના વાદળા જેવુ આવ્યુ તેવુ જતું રહેશે । અને એ જતા રૂપની પાછળ મન પણ જરો જ્યાં સુધી દ્રષ્ટિ પડે એ ત્યાં સુધી અને અતે દ્રષ્ટિમાત્રા સુધી જઈને અદ્રશ્ય તરફ મીટ માડી અતે એના સંસ્કારો લઈને પાછુ ફરશે સંસ્કારોનુ સ્મરણ કરતુ એ મન એ રૂપને વિસરે તો કેમ જ ! એની આગળ બીજુ કશુ જોઈએ ને ? અતે ‘૨૬’ કરશે પ્રવેશ । જોતા જ મનમા એને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા જાગત થાય એવા કોઈ ખાધ પદાર્થને જોઈને અથવા માંદ પેવ પદાર્થને જોઈ મન રસના પર જઈને વસવા રસના એજ રસગ્રાહક જ્ઞાનેન્દ્રિય કહી છે ને । અને એના મોમા પાખી વધારશે , કાઢને દરતા જ્ઞેરો , કાઢને પાણી અથવા પેયનુ પાન કરતા જોરો તો તમાગ મોમા મણુ પાણી આવશે ઘણી વખત જાળગ રમતમો એવુ કરે છે એક જાળક આમલી અથવા કેરીનો કટકો લઈને ચુસતો જાય અને બીજા હોકરાના મોમા પાણી વહુટવુ જાય અને અતે પેસો હોકરો એકાદ કટકો આપીને તેની જિયાસા તૃપ્ત કરે ! આ છે રસવાવસા । મનને એ લાલસા થાય છે કારણ તેની

આગળ બીજું કશું જ નથી, કેવળ રસલાજન પદાર્થ જ છે પણ તે એવામાં 'પરિમલ' પમરે તો મન એ પરિમલનો ભોગ માણુવા રસનાતો નુર્ત જ ત્યાગ કરી દોડી જતો. નાસિકા ઈન્દ્રિયમાં ધ્રાણેન્દ્રિય છે 'ગંધ' સેવાનું સાધન ! એ પરિમલ મન ધ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા ભોગવશે પણ પરિ- તપ્ત નહીં થાય ! અને આમ એ મન યાચે વિષયોના ભોગમાં જ સદાસર્વદા રત-આસક્ત રહેશે અને ભોગ માણતું જ રહેશે.

મનની ક્રિષ્ટિ આગળથી વિષયોને દૂર કરીને વિષયોને બદલે ત્યાં બહારને ગોઠવી દેવું જોઈએ. તોજ મન વિષયોથી અળગું થશે. વિષયો વ્યક્ત છે એટલે મન લિન્ન લિન્ન રાનેન્દ્રિયો દ્વારા તેનો ભોગ માણીને તત્પુરેતો તૃપ્તિનો ઓડકાર પણ લે છે પણ બહુ તો અબ્યક્ત છે એટલે વ્યક્તની જગ્યાએ અબ્યક્તને કેમ ગોઠવી શકાય ? એવો સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થાય. વિષયો જે સ્પૂળ છે તેનો સ્પૂળ ભોગ તો ઇન્દ્રિયો કરે છે. પણ અહંકારમુક્ત મન સૂક્ષ્મ રીતે તે પોતે ભોગવે છે એવો અહંભાવના કારણે ભાવ દરે છે તેથી ભોક્તૃત્વનો જે સૂક્ષ્મ લાવ છે તે લાવની દિશાનું જ પરિવર્તન કરવાની જરૂર છે. એ એનો ઉત્તર છે.

મનોવૃત્તિના દિશાપલટા મારે શાસ્ત્રોએ અનેક રસ્તાઓ બતાવ્યા છે, સાધનો વર્ણવ્યાં છે; તેમાં વૈરાગ્ય-સૌ પ્રથમ છે. વૈરાગ્ય એટલે શા અવધૂતના શાસ્ત્રોમાં કહીએ તો 'An art of detachment'. જે જે વિષયો પ્રત્યે મોહયુક્ત બનીને મન તેના પ્રત્યે આકર્ષાય છે તે તે પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ પ્રબળ બનતી જાય છે; એ છે વિષયો પ્રત્યેનો મોહ ! આકર્ષણને આગળ વધતું અટકાવી દેવું એટલું જ નહીં પણ ધીમે ધીમે તે વિષયોની અનિષ્ટતાનું મનને જ્ઞાન કરાવવું અને મનને વિષયો તરફ જતું અટકાવવું એ વૈરાગ્યનું એક પાસું છે. મનોજ્ઞની દિશામાં એ એક પગલું છે. વિષયાસક્ત મનને જ્યારે આપણે એ રીતે સમજાવવુંક પરિતૃપ્ત કરવામાં સફળ બનીએ ત્યારે આપણે અંશતઃ વૈરાગ્યની દિશામાં આગેકૂચ કરી એમ કહી શકાય. વૈરાગ્યવૃત્તિ સ્થિર અને દૃઢ કરવી એ કપરું છે પણ એક વખત પ્રયત્નને અંતે વિષયાસક્તિ નિર્મૂળ બની જાય એટલે મન વિષયો તરફ જોશે પણ નહીં. પછીએ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધના આકર્ષણના અભાવે તે એ વિષયો પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્નશીલ પણ નહીં બને. અને એ રીતે મન વિષયાસક્તિથી મોહળું બની જશે.

જ્યારે વિષયાસક્ત મન આમ મોકળું બનશે અને તેને વિષયો પ્રત્યે અણુગમે થશે ત્યારે એવા વિષયાસક્તિમુક્ત મનને દશાકના અવલંબનની આવશ્યકતા જણાશે કારણ કે મન સ્વભાવે ચંચળ છે. વાંદરો જેમ એક જગ્યાએ દરીને બેસી શકતો નથી તેમ મન પણ એક જગ્યાએ દરીને બેસતું નથી. એક પુષ્પની પરાગ લઈ બીજ પુષ્પે જાય, ત્યાંથી મધુરચતુ પાન કરી ત્રીજે પુષ્પે. એમ મન જુદાં જુદાં પુષ્પોમાં ભ્રમણ કરતા ભ્રમર પેરે એ મન પણ વિષયભોગી હોવાથી જ્યારે વિષયોની અપ્રીતિ થાય ત્યારે તેના સ્વભાવ અનુસાર કાંઈક ઉલ્લોભ તો અળવેજ નેઈએ અને ત્યારે કશેક વળગાડવાની જરૂર રહે છે. મન નિરાલંબ રહી શકતું નથી. તેથી જ્યારે મન આલંબન માટે કંઈક મારતું હોય ત્યારે વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્યવૃત્તિ થઈ હોય ત્યારેજ તે ભટકતા મનને આમન્યેવ વશ નયેત્ । “આત્મા મંજ વશ કરવું”-કેન્દ્રિત કરવું. અર્જુનને શ્રી ભગવાને કહ્યું:

यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरम् ।

ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥

“ચંચળ અને અસ્થિર મન જે જે કારણથી બહાર નીકળી જાય તે તે કારણથી તેને રાહીને આત્મામાંજ વશ કરવું.” એ પ્રમાણે કહીને મનને વશ કરવાની એક બીજી મુક્તિ અર્જુનના હાથમાં આપી છે.

આત્મા તો અસંગ છે, અનાસક્ત અને નિર્વિકારી છે. સર્વ વિષયાતીત છે અને તેથી આત્માને વિષયો સાથે કશું જ લેપન નથી. આત્મા વિષયોનો ભોક્તા છે એમ માતવું અથવા કહેવું એ અગત્યની પરાઠાખટા છે. વિષયો આત્માને આકર્ષી શકતા નથી પણ એજ આત્માનું પ્રતિબિંબ અંતઃકરણ, મન, જીવિ અને અહંકાર પૈકી મુખ્યત્વે જીવિ ઉપર પડે છે. જેમ જળાશયમાં સૂર્યનું પ્રતિબિંબ પડે છે ત્યારે સૂર્ય નિશ્ચળ હોવા છતાં જળાશયના પાણીની ક્રિયાના કારણે એજ પ્રતિબિંબ હાલતું, સ્થિર વગેરે ક્રિયાઓ કરતું જણાય છે તેમ આત્મા નિશ્ચળ હોવા છતાં તેનું પ્રતિબિંબ પણ અંતઃકરણની ક્રિયાથી મુક્ત બની તેના જ જેવી ક્રિયાઓ કરતું હોય એમ જણાય છે, એ અંતઃકરણ આત્માનું ચેતન પ્રાપ્ત દરીને ચેતનાત્મક અને છે અને તે ચેતનના બળથી અંતઃકરણની-મુક્ત શરીરની અને બધી ઈન્દ્રિયોની ક્રિયાઓ થાય છે. એ

બધી જ ક્રિયાઓ જાગે, એ પ્રતિબિંબ કરવું હોવાની તેને, પ્રતિતી થાય છે, મન વિવાધાધ્યાસયુક્ત- દોષાથી અહંભાવયુક્ત બનીને વિવચેનો હુપબોગ કરે છે 'પણ માયાવિશિષ્ટ આત્મા' એટલે આત્માનું અંતઃકરણ હપર પડેલું પ્રતિબિંબ મનની એ ક્રિયાને પોતાની ક્રિયા માની લે છે. મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર સાથે સમગ્ર સૂક્ષ્મ શરીર જાગે પોતે જ હોય તેમ, માનીને જીવ સંગા પ્રાપ્ત કરેલ એ માયાવિશિષ્ટ આત્મા આમ નિર્લેપ હોવા છતાં સૂક્ષ્મશરીરની ક્રિયાઓને પોતાની જ ક્રિયા માનીને તેના દુઃખથી દુઃખી થાય છે અને તેના સુખથી સુખી થાય છે. વિવચેનો પણ પોતે જ હુપબોગ કરીને તે બોગનાં બોક્તા તરીકે પોતાને માને છે. પ્રતિબિંબના એ કર્મથી આત્મા દુઃખી પણ થઈ નથી કે સુખી પણ થતો નથી. જેમ પ્રતિબિંબના ઉલનચલનથી સૂર્ય ઉલનચલનશીલ બનતો નથી તેમ પ્રતિબિંબની કાંઈપણ માની લીધેલી ક્રિયાની કે સંસ્કારની અસર આત્મા પર થતી નથી. 'પણ તેનું પ્રતિબિંબનું સુખી કેવા દુઃખી થાય છે. એ પ્રતિબિંબ જ્યાં સુધી પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્વતંત્ર એમ માને છે ત્યાં સુધી જ એ માયાવિશિષ્ટ અવસ્થાથી મુક્ત થતો નથી. પણ જ્યારે એ પ્રતિબિંબ પોતાના બિંબ આત્મા તરફ દૃષ્ટિ ફેરવે છે, જ્યારે પોતાનું બિંબ પ્રતિબિંબની નજરે પડે છે ત્યારે તે પોતાના સ્વતંત્ર વ્યક્તિત્વનો સ્વ- એ પ કરે છે અને પોતાના મૂલ સ્વરૂપને- આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે. જીવભાવ નષ્ટ થતાં જ શિવભાવ પ્રાપ્ત થાય છે. અધકાર જાગે એટલે જ પ્રકાશ દૃષ્ટિગોચર થાય છે, આત્માને પ્રાપ્ત કરે છે એમ કહેવું પણ યોગ્ય નથી. જ્યાં સુધી સ્ત્રીનો પ્રકાશ ત્યાં સુધી જ મૂર્તિનું પ્રતિબિંબ ગોચર છે. મૂર્તિસ્ત થતાં જ એ પ્રતિબિંબનો લોપ થાય છે. પ્રતિબિંબ બિંબમાં જળી જાય છે અથવા કહો કે પ્રતિબિંબનું અંગાનંગનક અસ્તિત્વ જાનદૃષ્ટિ થતાં ટળી જાય છે. જ્યારે પ્રતિબિંબને પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે જ તે મૂળસ્વરૂપને મળી જાય છે. તે જ રીતે જ્યારે જીવને પોતાના શિવસ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે શિવથી ભિન્ન રહી શકતો નથી. જેમ પ્રતિબિંબનો વિલય બિંબમાં થાય છે તેમ જીવભાવ જતાં જીવોત્તરૈવના પતઃ । એ ન્યાયે એ જીવ સ્વયં બ્રહ્મ જ છે. અસ્તુ.

અત્મતત્ત્વ વિષયક વિચારોની મનમાં સ્ફુરણા થાય એ હેતુએ મનની વિશુદ્ધતા આવશ્યક છે. મન વિશુદ્ધ બને એ હેતુએ અન્ન વિશુદ્ધ હોવું જરૂરનું છે. મનુષ્ય જે અન્નનો આહાર કરે છે તેજ અન્નનો અતિમૂલ્ય અંશ જ મન બને છે અને તેથી ‘અન્ન તેવો ઓડકાર’ એમ દર્શવાય છે.

અન્નમશિતં શ્રેષ્ઠાવિધીચિતો તસ્ય યઃ સ્યવિદ્યો ઘાતુષ્ઠપુરીયં મવતિ ।

યોમધ્યસ્તન્મ સયોઽગ્નિઘ્નસ્તન્મનઃ ॥

(૭ાં-૬-૫-૧)

જેવા વિચારોને કાઢી નાખી, જેમ ફોતરા કાઢી નાખી આપણે ચોખ્ખાને સમઢ કરીએ છીએ તેમ બુદ્ધિ પણ અશુદ્ધ વિચારોનો નિર્જીવ કરીને અસ્વીકાર કરી શુદ્ધ વિચારોને જ ચિત્તે પાસે ચિત્તન અર્થે મોક્ષશે એટલે ચિત્તને અશુદ્ધ રાજસતામસયુક્ત વિચારોનું ચિત્તન કરવાનો સલાવ જ રહેશે નહીં. જો મન વિશુદ્ધ હશે તો અહંકાર પણ હશે તો ખરો પણ તે સાર્વિક હશે એટલે રાજસ કે તામસ અહંકારની અસર ચિત્ત કે બુદ્ધિ ઉપર થવાનો સલાવ નથી. આ ગીતે મનની શુદ્ધિ સાથે જ અતઃકર્ષ સમગ્ર વિશુદ્ધ બની જશે અને તેથી જ આહાર શુદ્ધ હશે તો સત્વશુદ્ધિ આપોઆપ જ થશે એવું આગળ કહ્યું છે.

પશુ કેવળુ અન્ન વિશુદ્ધ હોય એટલે જ મન વિશુદ્ધ થવું નથી નિશુદ્ધ અન્ન આવશ્યક તો જ પશુ તેની સાથે વિષયાનુરાગી ઈન્દ્રિયોને પણ થાળે પાડવાની જરૂર છે. કારણકે પ્રમાથી ઈન્દ્રિયો—મનને પોતાના પ્રવાહમાં ખેંચી જાય છે. શ્રી ભગવાને પણ —

યત્તો દ્વાપિ કૌતેય પુરુષસ્ય વિપશ્વિત ।
ઇન્દ્રિયાણિ પ્રમાથીનિ હરન્તિ પ્રસર્ભ મન ॥

(ગી. ૨-૬૦)

“ હે કૌતેય ! અત્યંત આવનારી ઈન્દ્રિયો પ્રયત્ન કરતા વિદ્વાન પુરુષના મનને પણ બળાત્કારે વિષયો તરફ ખેંચે છે ”

તાનિ સર્વાણિ સંયમ્ય શુક્ત આસીત મારવ ।
વરો હિ યસ્યેદિયાણિ તસ્ય પ્રશા પ્રતિષ્ઠિતા ॥

(ગી. ૨-૬૧)

“ તે સર્વ ઈન્દ્રિયોને વશ કરી શોગયુક્ત થઈને મારા પરાયણ રહેવું, કેમકે જેની ઈન્દ્રિયો વશ હોય છે, તેની બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે ”

‘ યાત્રપ્રસાદામ્મહિમાનમાત્મન ।

“ ઈન્દ્રિયોના પ્રસાદથી આત્માના આ મહિમાને જુએ છે ” અને તેથી બુદ્ધિની પ્રતિષ્ઠા—સ્થિરતા અર્થે પણ ઈન્દ્રિયોને વશ ગણવાની જરૂર છે. એમ શ્રી ભગવાને સૂચ્યું છે ।

ઇન્દ્રિયાણા હિ ચરતા યમ્નોનુવિષીયતે ।

તદસ્ય હરતિ પ્રશા વાયુર્નાવિમિવામ્મસિ ॥ (ગી. ૨-૬૭)

■ કારણ કે ભટકતી ઇન્દ્રિયોમાની જે ઇન્દ્રિયને મન અનુસરે છે, તે ઇન્દ્રિય આ પુરુષની બુદ્ધિને, જેમ વાયુ જળમા નાવને ખેંચી લેવ, તેમ ખેંચી લેવ છે”

આ અને ઉપરના બંને શ્લોકોનું તાર્કિક એટલું જ છે કે જેનું મન ઇન્દ્રિયોને આધીન છે તે અચ્યુત છે જે મન ઇન્દ્રિયોને પોતાના કાબૂમા રાખે છે તે યુક્ત છે અને તેથી ઇન્દ્રિયોને સર્વ પ્રકાર મનના કાબૂમા રાખવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ કારણ તેની જ બુદ્ધિ સ્થિર થાય છે જ્યારે મન અને ઇન્દ્રિયોનો સુમેળ સધાય છે ત્યારેજ બુદ્ધિ પણ શુદ્ધ બને છે અને ત્યારેજ બ્રહ્મ-વિષયક વિચારો કરવાના અશત ચોખ્ખા પ્રાપ્ત થાય છે, દૂઝમા મનને વિશુદ્ધ બનાવવું જોઈએ” અને ઇન્દ્રિયો જે વિન્યાસગામી છે તેને પણ વિષયો તરફ ઘસડાતો ‘અવરોધી’ જોઈએ એટલું કરશે તો વિષયો તરફ અનુરગી બનેલા મનની દિશા પલટાશે, અને વિન્યાસનુરગી ઇન્દ્રિયો પણ પોતાનો માર્ગ બદલશે. એ ઉભય કેવળ સમય દ્વારા સાધ્ય કરી શકાશે અને તેથીજ સમ દમનું મહત્ત્વ સાચોએ વર્ણવ્યું છે, મનનું સમન કરવું જોઈએ અને ઇન્દ્રિયાનું દમન કરવું એ એટલા જ માટે પરમાર્થ પથમા આવશ્યક છે મન અને ઇન્દ્રિયો પોતાનો માર્ગ બદલશે તો બુદ્ધિની મલિનતા પણ કપાશે, વજ્ર સ્વભાવે સ્વેત અને સ્વચ્છ છે પણ મેલને લીધે તે મલિન દેખાય છે તે મેલ દાઢા માટે સાણુની જરૂર છે જેમ જેમ સાણુ અને પાણીનો સ્પર્શ થતો જશે તેમતેમ કપડું સ્વચ્છ બનતું જશે, વજ્ર તો સ્વચ્છ જ છે પણ તેનો એ મેલ કપાઈને તેની મલિનતા દૂર થશે એટલે તે પુનઃ સ્વચ્છ જણાશે તેમ સમ, દમ, વૈરાગ્ય દ્વારા જ્યારે મન અને ઇન્દ્રિયોના પિકારો કપાશે ત્યારે તે મન અને ઇન્દ્રિયો સ-માર્ગગામી બનશે અને પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ વ્યક્ત કરશે

જ્યાંસુધી મન રાજસ અને તામસ ગુણની ઓરામા અબળવું છે ત્યાં સુધી તેને નિર્વિઘ્ન બનેવાને અવકાશ મળી પશુ-જેજી-મન જ્યારે સત્-ગુણની ઓરામા આવશે ત્યારે તે રાજસ અને તામસ ગુણની ઓરામાથી સ્વભાવિક રીતેજ યુક્ત બનશે અને ત્યારે સત્યપ્રકાશમાં તેને પરમાત્મપ્રગટ વિચારો આપશે એ નિર્વિવાદ છે રાજસ બળવાન બનશે તો તામસ નિર્મળ મનશે અને સત્ય બળવાન બનશે તો રાજસ અને તામસ ઉભય નિ સત્ય બનશે તેથી આત્મકોન અર્થે સાધકે રાજસ તામસને

નિઃસત્ય ઠરી સત્વને સખળ બનાવવા માટે તનતોડ જહેમત ઉઠાવવી જોઈએ. અને ત્યારેજ યાનમાર્ગના દ્વાર તેને માટે મોકળાં થશે અને ત્યારેજ જીવ બ્રહ્મપરક વિચારો કરવાને મોકળો બનશે. અસ્તુ.

—(૦)—

અકરણ ૧૦

શુક્લની પદ્મ

સત્ત્વેરજસ્ટામ્ इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः ।

निवर्तन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥

“હે મહાબાહો ! પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા સત્ત્વ, રજસ અને તમસ એ શુદ્ધિ અવ્યય જીવાત્માને દેહમાં બાંધે છે.” (ગીતા ૧૪-૫)

બ્રહ્મતત્ત્વના વિચારની જિજ્ઞાસા થાય એ હેતુએ વિશુદ્ધ મનની આવશ્યકતા ઉપર શાસ્ત્રકારોએ અને અનુભવી મહાત્માઓએ બાર મૂક્યો છે. કારણ કે સર્વ અનર્થના મૂળરૂપે એ મન જવાબદાર છે; મોક્ષ માટે પણ એજ મન જવાબદાર છે. મન વિશુદ્ધ બને એ હેતુએ અન્નવિશુદ્ધ હોવું જરૂરનું છે વિગેરે વાતોનો આપણે આગળ વિચાર કર્યો. કેવળ વિશુદ્ધ અન્નથીજ મન વિશુદ્ધ બનતું નથી પણ જો વિશુદ્ધ સ્વરૂપે તૈયાર થાય છે તે મનની વિશુદ્ધતા જળવી રાખવાને ખીજ પૌષ્ટિક તત્ત્વોની પણ આવશ્યકતા છે.

પ્રાણ અને શરીરનો જેવો નિકટનો સંબંધ છે તેવાજ મન અને ઈન્દ્રિયોનો પણ નિકટનો સંબંધ છે. મનના સંકેત વિના ઈન્દ્રિયો કાર્યક્ષમ બનતી નથી, અને ઈન્દ્રિયોની ક્રિયા વિના વિષયોનો ભોગ મન લઈ શકતું નથી. પ્રાણ ન હોય તો શરીર નિષ્ક્રિય બની જાય છે અને શરીર ન હોય તો પ્રાણનો પરિચય થઈ શકતો નથી. શરીરને સ્પર્શ કરતો સ્થૂળ વાયુ એ પ્રાણ નથી. પણ એ વાયુમાં જે જીવનતત્ત્વ છે તે પ્રાણ છે; જે તત્ત્વવડે શરીરની પ્રાણનક્રિયા થાય છે તે પ્રાણ છે. એજ રીતે મન ન હોય તો ઈન્દ્રિયો નિષ્ક્રિય ક્રિયાહીન બની જાય છે. કારણ

ઈન્દ્રિયોનો નિવામક-ઈન્દ્રિયોને આગા દેનાર તો મન છે. ઈન્દ્રિયો જડ છે. મનના સંકેત ગ્રીલી તદ્દનુસાર કામ કરે? રાજા તો માત્ર આગાજ કરે, એ આગાનો અમલ તો અધિકારીઓ. રાજાની આગાતુ સાર પાલન કરી કરે છે તેમ ઈન્દ્રિયો મનની દાસી છે પણ પ્રસંગવશાત્ એ દાસીઓ પણ મનને પરાણે વિષયો તરફ ધસડી જાય છે અને પોતાની મુરાદ જર આણે છે. અર્જુનના

चञ्चल हि मनः कृष्ण प्रमाथी बलवद् द्रुमम् ।

तस्याह निग्रहमन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥ (ગી-૬-૩૪)

“હે ભગવાન ! આ મન ચંચળ, પ્રમાથી, બલવાન અને દ્રઢ છે. જેમ વાયુને નિગ્રહ કરવો દુષ્કર છે તેમ એ મનને નિગ્રહ કરવો પણ દુષ્કર છે; એમ હું માનું છું.” આ પ્રમાણેના વિધાનને શ્રી ભગવાને પણ પુષ્ટિ આપી અત્યંત મહાગદ્દો મનો દુનિગ્રહચલમ્ । “મન ચંચળ અને વસ કરવું મુશ્કેલ છે” એ (ગી. ૬-૩૫) પ્રમાણે કયું છે અને મનની મહત્તા વધારી છે. તેજ મનને હિન્દ્રિયાણિ પ્રમાયોતિ હરન્નિપ્રસભ મનઃ । એ પ્રમાણે કહીને પ્રમાથી ઈન્દ્રિયો વિવેકી પુરુષના મનને બળાત્કારે પણ વિષયો તરફ એવી જાય છે એમ કહીને, મન સંયોગવશાત્ ઈન્દ્રિયો આગળ નિર્જાળ બની જાન છે એવો સંકેત કર્યો છે. એટલે આગળ આપણે કહ્યું તેમ કેવળ મનનેજ વિશુદ્ધ બનાવવાથી કામ સરતું નથી. અસંખ્ય વિશુદ્ધ મન એકાએક ઈન્દ્રિયોની પકડમાં ન આવે એ સંભવિત છે. પણ પ્રસંગવશાત્ ઈન્દ્રિયો પણ મનને પોતાની પકડમાં જકડી લે તો નવાઈ નથી તેથી મનની સાથે સાથે ઈન્દ્રિયોને પણ વિષયોના મોડથી મુક્ત કરવાની જરૂર છે અને તે કારણે પુરુષાર્થ કરવો જરૂરનો છે અને તેથીજ શ્રી ભગવાને તાનિ સર્વાણિ સયમ્ય । એવો આદેશ દઈને, ઈન્દ્રિયોનો સયમ સાધવાની આગા કરી છે. બે ઈન્દ્રિયો સંયમિત હશે તો મનની ચંચળતા, મનનું પ્રમાથીપણું, મનનું બળ, મનની દ્રઢતા એ કશુંજ કામ ભાગવાનું નથી મન તો નિરાકાર છે, તેનાથી વિષયોનો સ્થળ ભોગ લઈ શકતો નથી ઈન્દ્રિયો દ્વારાજ વિષયોનો સ્થળ ભોગ લઈને મન વિષયોપભોગની તૃપ્તિનો ઝોડકાર લે છે. તાત્પર્ય એ છે કે આપણે મનની વિશુદ્ધતા ઉપર જોટલો ભાર મૂક્યો છે તેટલો ભાર ઈન્દ્રિયોના મયમ ઉપર પણ મૂકવો જરૂરનો છે. મન વિશુદ્ધ હશે તો તેને વિષયો પ્રતિ આકર્ષણ નહીં થાય. પ્રસંગવશાત્ આકર્ષણ થાય તો

પણ ને ઇન્દ્રિયો મયમિત હશે તો મનનું એ આકર્ષણ નિષ્ક્રિય બની જશે અને તેથી મન અને ઇન્દ્રિયોનો સુમેળ સધાશે ત્યારે જ વૃત્તિઓ પણ સાત્ત્વિક બનશે ગ્સસીલુપ રચનાને મિષ્ટાન્નનો સ્વાદ સેવાની ઇચ્છા થશે મન હાથને આગા આપશે પણ હાથ મનની એ આગને ન અનુસરે અને મિષ્ટાન્નથી ભરેલો એ યાજ એમનો એમ પડ્યો રહે ! આ છે ઇન્દ્રિયનિમ્મલનું પરિણામ ! આ કારણે જ ઇન્દ્રિયોનું દમન કરવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે

સામાન્ય રીતે માનવી રાજસ અને તામસ ગુણની ઓરામાં અળગેલો રહે છે પ્રકૃતિનો આ બધો વૈભવજ સત્ત્વ, રાજસ અને તમો ગુણ ઉપર નિર્ભર છે રાજસ ગુણના પરિણામે પ્રવૃત્તિમય જીવન બને છે પણ એ પ્રવૃત્તિ પરમાર્થપરક ટોતી નથી, કેવળ પ્રાપચિક પ્રવૃત્તિમાજ માનવી રમ્યો પડ્યો રહે છે તામસાદિકના પરિણામે જીવન પ્રમાદિ અને આળસુ બની જાય છે એ ઉભય ગુણની ઓરામાંથી મુક્ત થવાને માનવીએ પોતાના સ્વભાવનું પરિવર્તન કરવાનો પ્રયાસ કરવો જરૂરનો છે અત્યેક મનુષ્યમાં સત્ત્વગુણ રમેગુણ અને તમોગુણ છેજ કારણ કે શ્રી ભગવાનના ભાષ્યાનુસાર

સત્ત્વરજસ્તમદ્વિતિ ગુણા પ્રકૃતિસમવા ॥ (ગી ૧૪-૫) એ ગુણો પ્રકૃતિના છે અને મનુષ્ય પ્રકૃતિથી પર નથી એ ગુણોનું પ્રમાણ અત્યેક વ્યક્તિમાં વધતું ઓછું હોય છે બન્ના સુધી દેહ છે ત્યાં સુધી એ ગુણોને વશ એ દેહ છેજ એ નય ગુણો પૈકી જેના સ્વભાવમાં જે ગુણ પ્રાધાન્ય ભોગવતો હોય તે ગુણના લક્ષણો તેનામાં તરી આવે છે જેના સ્વભાવમાં સાત્ત્વિક ગુણ પ્રધાન હોય તે સ્વાભાવિક રીતે ૪ ધર્મભાવથી સભર હોવાથી વિશુદ્ધ મનનેજ અનુભવ કરતો હોય છે અને તેની ઇન્દ્રિયો પણ તેને વશ હોય ॥ અને તેથી બીજા બે ગુણોને પ્રાધાન્ય ભોગવતા અટકાવી સત્ત્વગુણને જ પ્રબળ બનાવવાનો મનુષ્યે પ્રયત્ન કરવો જરૂરનો છે શ્રી ભગવાને એ ગુણોના સળધમાં—

રજસ્તમશ્ચામિભૂય સત્ત્વ મનતિ માત્સૃકા

રજ સત્ત્વ તમશ્ચૈવ તમ સત્ત્વ રજસ્તયા ॥ (ગી ૧૪-૧૦)

“હે ભરતવશી, રમેગુણ તથા તમેગુણને દબાવી સત્ત્વગુણ મોખરે આવે છે સત્ત્વગુણ તથા રમેગુણને દબાવી તમેગુણ પ્રબળ બને છે” એ

પ્રમાણે કહીને આપણને સત્વગુણને મોખરે લાવવાની અને બીજા ગુણોને દબાવી દેવાની યુક્તિ બતાવી છે. સત્વગુણ જ્યારે બળવાન બનશે ત્યારે ચિત્ત ઉપરના રજસ અને તમોગુણના મળ કપાર્ધ જશે અને સાત્વિક વિગારો અને સાત્વિક પ્રવૃત્તિમાજ અત કરણ પુરોવાયેલુ રહેશે ત્યારે બ્રહ્મવિપનક વિચારો કરવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થશે એ તે તો એ સત્વગુણને પણ તિલાંજલિ જ આપવાની છે અને ત્રણે ગુણથી મુક્ત ગુણાતીત થવાનું છે શ્રી ભગવાને અર્જુનને પણ નિઃસ્વેગુણ્યો મનાઈને ॥ એ પ્રમાણે જ બોધ આપ્યો છે અને એમ કહીને આત્મન્યેતાત્મના તુષ્ટિ ધર્મને જ પરમ પદ પ્રાપ્ત કરવાનું છે જેમ સર્વોદય પૂર્વે ઉપાના દર્શન થાય છે તેમ

મદાચિત્ત પ્રસીદેત્ત ઇન્દ્રિયાણા ચ નિર્મુતિ ।

દેહેડમય મનોડસમ તત્ સત્ત્વ વિદ્ધિમત્પદમ્ ॥

(શા ૧૧-૨૫-૧૬)

‘ચિત્ત પ્રસન્ન થાય, ઈન્દ્રિયો શાંત હોય, શરીર નિર્ભય હોય અને મનમા આસક્તિ ન હોય ત્યારે સત્વગુણની વૃદ્ધિ થઈ છે એમ સમજવું જોઈએ સત્વગુણ મારી પ્રાપ્તિનું સાધન છે’ એમ શ્રી ભગવાને કહ્યું છે સાધકે સત્વની ઉપાના આ ચિહ્નોનું પોતાનામાં નિગીક્ષણ કરવું જોઈએ અને એ લક્ષણો પ્રાપ્ત કરવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ શ્રી ભગવાને ભાગવતના એમદશ સ્કંધમાં ૨૫મા અધ્યાયમાં અને ગીતાના ૧૪મા અધ્યાયમાં ત્રણ ગુણના મળધમાં વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે તે આ પ્રસંગે વાચકને સંદાયક બનશે

આપણે દૂકમાં વિચાર કરીએ તો જ્યારે સાધક શમદ્વારા મનની વૃત્તિઓને અકુશિત કરે ક્રમશઃ ઈન્દ્રિયોનું દમન કરે તપદ્વારા શરીરને કષ્ટ આપે અને તિતિક્ષા દ્વારા જે સમયે જે દુઃખ આવી પડે તે દુઃખ ઘોઈ પણ પ્રકારનો પ્રતિકાર કર્યા વિના સહન કરતો થાય-સહન શક્તિ વૃદ્ધિ થાય ત્યારે જ તેની આધ્યાત્મિક પ્રવૃત્તિને વેગ મળે છે અને ત્યારે તે બ્રહ્મચરક વિચાર કરવાને અધિકારી બને છે

આમ જ્યારે સાધક બ્રહ્મજિજ્ઞાસાવાન બને છે ત્યારે તેને કોણમ્ હુ દેહ્યુ ? એવો વિચાર પ્રથમ આવે છે અને એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રાપ્ત કરવા માટે તે મનોમથન કરે છે

પ્રકરણ ૧૧ :

વિચાર વટાળ

નૃદેહમાર્ગ સુલભં સુદુર્લભં

પ્લવ સુફલ્યં શુરુકર્ણધારમ્ ।

મયાનુકૂલેન નમસ્વતેરિત

શૂમાન્ મવાચ્ચિં ન તરેત્ સ આત્મહા ॥

(ભા. ૧૧-૨૦-૧૭)

“આ માનવશરીર સમસ્ત શુભકર્મોની પ્રાપ્તિનું મૂળ છે અને અત્યંત દુર્લભ છે, છતાં પણ અનાયાસ સુલભ બની ગયું છે. આ સ સારસાગર તરવાને એ એક સુદૃઢ નીકા છે. શરણ્યુગ્રહણ માત્રથી જ શરૂદેવ તેના ક્ષેત્ર બનીને નીકાનું સંચાલન કરવાનું શરૂ કરે છે. અને હું પણ સ્મરણુમાનથી જ અનુકૂળ વાણના રૂપમાં એને લક્ષ્ય તરફ ધપાવવા લાગું છું. આટલી બધી સુવિધા હોવા છતાં પણ જે આ શરીરદ્વારા આ સંસાર સાગરને તરી જતો નથી તે પોતાના હાથે જ પોતાના આત્માનું હનન કરે છે; અધઃપતન કરે છે.”

જન્મજન્મમાર્તરના શુભ સંસ્કારો ત્યારે ફક્ત-મુખ બને છે ત્યારે જ પોતાનું પરમકલ્યાણ સાધવાની મનુષ્યને વૃત્તિ થાય છે અને તે દિશામાં તે વિચાર કરતો થાય છે. વાસ્તવિક રીતે પોતે કોણ છે ? કોણનું તે જાણવાની વૃત્તિ જન્મત થાય છે. જાણ કેવું છે ? કિં તદ્વન્ય તે જાણવાની વૃત્તિ થાય છે. પોતાનો અને એ જાણનો શો સંબંધ છે ? જગત કેવું છે ? જગતનો અને પોતાનો શો સંબંધ છે ? જાણ અને જગતનો શો સંબંધ છે ? વગેરે પ્રશ્નપરંપરા તેના ચિત્તને ઘેરી વળે છે, મુલિત બનાવે છે અને ત્યારે જ તેને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની અભિલાષા જન્મત થાય છે. એને જ શાસ્ત્રોમાં ‘જ્ઞાનજિજ્ઞાસા’ કહી છે.

એ જ્ઞાનજિજ્ઞાસા જન્મત થાય છે, ત્યારે તે ઈચ્છા પરિવૃત્ત કરવાને તે આમતેજ શક્તિ મારે છે.

જ્યા સુધી અંતરમા જિજ્ઞાસા જાગત થતી નથી ત્યા સુધી મનુષ્ય તે દિશામા ઉલોચી બનતો નથી જ્યા સુધી મનુષ્ય કુધાતુર થતો નથી ત્યા સુધી તે અજ માટે દાદા મારતો નથી ઈચ્છા એજ પ્રગતિનું મૂળ કારણ છે. નિરીક્ષ માનવી નિવૃત્તિપરક જ હોય છે ઈચ્છા વિના પ્રગતિ ડધાઈ જાય છે મનમા જ્યારે ક્યાક જવાની ઈચ્છા થાય છે ત્યારે જ માનવી ગન્ત ય સ્થાને પહોચવા માટે પ્રવૃત્તિ આદરે છે અને પ્રગતિ કરીને જ ગન્તવ્ય સ્થાન પર પહોચી રહે છે ! જિજ્ઞાસા હોવા છતા પ્રવૃત્તિના અભાવે પ્રગતિ થઈ શકતી નથી તેથી પ્રથમ જિજ્ઞાસા, પછી પ્રવૃત્તિ અને પછી જ પ્રગતિ એવો ક્રમ જણાય છે મુળઈ જવાની ઈચ્છા થાય પણ તે અંગે પ્રવૃત્તિ ન કરીએ અને ઘર આગણે જ “મારે મુળઈ જવું છે” એવો વિચાર કરતા બેસી રહીએ તો મુળઈ પહોચી શકાતું નથી આજના વિજ્ઞાનના જમાનામા વૈજ્ઞાનિકો ચંદ્રસોકમા પહોચવાની વાતો કરે છે, તે જિજ્ઞાસાને વેગવાન બનાવવાને તેઓ પ્રવૃત્તિ પણ કરે છે અને તેટલે અતો પ્રગતિ પણ સાધી શક્યા છે હાથ જોડીને બેસી રહેશો તો મો આગળ મિષ્ટાન્નનો થાળ ભર્યો હશે તો પણ જૂખ નહી ભાગે ! હાથ હલાવશો તોજ એ મિષ્ટાન્નનો કાનિયો મોઝા આવશે અને જૂખ ભાગશે ! તેમ હાથ જોડી બેસી રહેશો એ કેમ ચાલશે ! માનવજીવન મળ્યું છે, તે કેવળ કાગડા કૂતરા પેરે પોટ ભરવા જ નથી મળ્યું ! એ શરીર મળ્યું છે તે તમારું ‘સત્ય સ્વરૂપ’ જાણવા માટે મળ્યું છે તે જાણો અને સસારસામર પાર કરી તત્ત્વમા તત્ત્વરૂપે સમાઈ જવું !

જિજ્ઞાસા વિનાના માનવીનું અસ્તિત્વ જ નથી જિજ્ઞાસા વિનાનો માનવી કના તો મૃદ છે કે ક્યા તો પારદર્શી અભસ્વરૂપ છે જિજ્ઞાસા એજ સસારનું મૂળ છે શ્રી ભગવાને પણ એકમાયી અને ધવાની જિજ્ઞાસા કરી અને

સોઝામયત મહુ સ્યા પ્રજાયેવેતિ । (તી-૬-૧)

“તે પરમાત્માએ કામના કરી હું અનેક યઈ જાઉં અર્થાત ઉત્પન્ન થાઉં” અને પોતાની એ જિજ્ઞાસાને વેગ આપવાને સોડતપોતપ્પત ! તેણે તપ કયું અને

- પ્ત્વા દર્શન્મયજત મદિદ કિં ચ ।

“તેજે તપ કરીને આ જે કાર્ય છે તેજાધારની રચના કરી.” આમ જિગ્ઞાસા પછી પ્રવૃત્તિ અને પછી જ પ્રગતિ સાર્થી થકાય છે

“મને જાણવાની જિગ્ઞાસા થઈ એમ કહેનારો અને જે જાણવાતુ છે, જે જાણવાની જિગ્ઞાસા થઈ છે તેનાથી જૂદો છે જેને જાણવાની ઈચ્છા થઈ છે તે ‘હ’ અહકાર છે એ અહકાર મિથ્યા છે, અગ્નિ છે એ અહકારમસ્ત જીવનો ‘અહમ્’ જ્યાં સુધી ટળતો નથી ત્યાં સુધી તેને સમ્યક્દર્શન થતુ નથી અને તેથી જ જિગ્ઞાસા જામત થાય એ અર્થે પણ આપણે આગળ જોયું તેમ વિશુદ્ધ મન, સાત્ત્વિક બુદ્ધિ અને તીવ્ર આવેગની આવશ્યકતા છે ‘અહ’ના નાશ વિના મન શુદ્ધ બની શકતુ નથી અને મન અશુદ્ધ હોય ત્યાં સુધી સાત્ત્વિક ભાવ જામત થતો નથી સમ્યક્દર્શન અર્થે એતો પ્રાથમિક ભૂમિકા છે

અહકાર એજ અગ્નિમૂલક છે અહકારથી જ તો આ સરજનની ઉત્પત્તિ છે, અહકારમાથી જ તો મારે તારુ વગેરે મમતવપૂર્ણ બેદ-બુદ્ધિનો જન્મ છે અહકારમાથી જ તો જગતના વેરઝેર, રાગદ્વેષ, સારુ નગમ્મ વગેરે છે અને અહકાર છે ત્યાં સુધી જ આ જગતનું ચક્ર પણ ચાલવાતુ છે જ્યારે અહ જરો ત્યારે જગત અદ્રશ્ય થશે. તાત્પર્ય કે જ્યારે જ્ઞાન થશે ત્યારે જેમ દિપક થતા અધકારનો આપોઆપ જ દોષ થાય છે, અધકારને દાળવા માટે ખીજો પ્રયાસ કરવો પડતો નથી તેમ જ્યારે જ્ઞાન થશે ત્યારે અહકાર-અગ્નિજનિત અહનો નાશ થશે જે છે તે જોયું ને તેવું જ જ્યાં ને ત્યાંજ રહેવા છતાં તે નથી એવો અનુભવ થશે અહકાર એ અગ્નિનું જ એક સ્વરૂપ છે અને જ્યાં સુધી અગ્નિનો નિરોધ ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી અહકારનો ક્ષય થવાનો નથી અગ્નિ જશે તો અહકાર જીવવાનો નથી એ પણ એટલું જ સાચું છે પ્રકાશ થશે તો અધકારનું નિવારણ કરવાનું જ નરહે અધકારના નિવારણ અર્થે અવગ પ્રયાસ કરવાનો નથી જ્યાં સુધી અહકાર છે ત્યાં સુધીજ જીવ જગત અને બ્રહ્મ એવા બેદો છે તે રહેવાનાજ છે કારણ કે બુદ્ધિ એ અહકારનું જ કાર્ય છે દ્રશ્ય એ દ્રષ્ટાના અહકારનું જ પરિણામ છે આધ્યાત્મિક દ્રશ્ય જોયું કશું ખરું ? એટલે કારણનો અત આણુતા સ્વયં કાર્યનો અત આવી નય છે કાર્યનો નિરોધ કરતા કરતા કારણ સુધી પહોંચ્યા પછી કારણનું કારણ શોધવાનું રહેતું નથી કારણ કે કારણનું કારણ જ નથી જેમ વૃક્ષ એ

ખીજનું કારણ છે. ખીજને જમીનમાં વાવ્યા પછી તેમાંથી અકુર ફટશે, ડાળપાખડા આવશે અને વિસ્તાર થશે, અતે એજ વૃક્ષની પરિપૂર્ણતા થશે. જ્યારે વૃક્ષને ફળ આવી ફળની પરિપક્વ અવસ્થાને પરિણામે તેમાં પરિપક્વ ખીજ થશે. ખીજ પડી શું ? ઉત્તર નથી, અને એ નિવૃત્તર અવસ્થા એજ તત્ત્વદર્શન-તત્ત્વ પ્રાપ્તિ છે.

યતૌતાયૌ નિર્વર્તન્તે અપ્રાપ્ય મનસા સહ ।

જ્યાં સુધી કાર્ય છે ત્યાં સુધી તત્ત્વપ્રાપ્તિ નથી. આત્માનું સંધાન દિવા સર્વજ્ઞ બ્રહ્મશાવ-બ્રહ્મદૃષ્ટિ એકી વખતે ચલી નથી. પણ ક્રમસઃ થાય છે. કાર્ય છે તોજ કારણની જોજ કરી કારણ શોધી શકાય છે, જગત છે, પ્રકૃતિ છે તોજ જગત-પ્રકૃતિના કારણને શોધવાનું દિશાસૂચન થાય છે.

જેમ ખીજનો વિકાસ એજ વૃક્ષ છે અને તેજ વૃક્ષમાંથી ખીજની પ્રાપ્તિ થાય છે ત્યાં પડી તે ખીજનો આગળ વિભાસ નથી. તેમ પ્રકૃતિ એ કાર્ય છે એ કાર્યનો વિકાસ પ્રકૃતિના કાળધૃત્ય પરમતત્ત્વ સુધી પહોંચીને ત્યાં જ થતી જાય છે જેમ સરિતા સાગરમાં મળ્યા પછી પુનઃ વળતી નથી તેમ એ પ્રકૃતિ પણ પરમ તત્ત્વમાં ભળી જાય છે પડી તેનું પુનરુત્થાન થતું નથી. સરિતાએ સાગર સુધી જ જવાનું છે પ્રકૃતિએ પરમતત્ત્વ સુધી જ પહોંચવાનું છે. આમ કારણનો અત આવતા કાર્યનો સ્વયં અત આવી જાય છે. કાર્યનો સોપ યતા જેમ કારણને શોધવાનું રહેતું નથી તેમ કાર્યના અત સાથે જ કારણનો અત છે. પુત્ર મરતા બાપ મરે છે તે જાણો છો ? પરમતત્ત્વ તો નિર્બોધ છે, અનન્ત છે, પણ જ્યાં સુધી એ પ્રકૃતિના અત સારે સાપેક્ષરીતે કારણ તરીકે રહે છે ત્યાં સુધીજ કાર્ય કારણમાં બળીને, સરિતા સાગર બની જાય છે તેમ કારણ સ્વયં જની જાય છે.

રાત્રે સ્વપ્નાવસ્થામાં એક મનુષ્ય પોતાને રાજા જુએ છે અને રાજાના વૈભવ માણે છે. જાગ્રત યતા જ ક્યા જાય છે એ સ્વપ્ન, રાત્રીના વૈભવ અને રાજપદ ? એવો પડ્યો છે પથારીમાં પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં ! જાગ્રતે તે પોતાની જાગ્રત અને સ્વપ્ન એ બે અવસ્થાઓની સરખામણી કરે છે. ત્યારે સ્વપ્નાવસ્થાની પોતાની જાગ્રત અવસ્થાની સ્થિતિ જ તેને સાચી જણાય છે. પોતાની સ્વપ્નાવસ્થાની સ્થિતિ મિથ્યા લાગે છે.

ત્યારે તે મુક્ત કંઠે અદ્ધાસ્ય કરે છે. એજ રીતે મનુષ્ય જ્યાં સુધી અગ્નિમંત્રસ્ત છે ત્યાં સુધી જ જીવ, જગત અને બ્રહ્મને જુદા જુદા છે પણ અગ્નિ જતા ગાનદીપક પ્રગટશે ત્યારે જીવ, જગત અને બ્રહ્મનો ભેદ ભાગવાની જરૂર ન રહે. એતો આપોઆપ જ ટળી જશે અને એકત્વમનુસ્યતિ । એકત્વના જ દર્શન કરશે. વાસ્તવિક રીતે તો જીવ જગત કે બ્રહ્મ જેવું કશું જ નથી. જીવ એ પણ બ્રહ્મ છે. જીવો પ્રજ્ઞૈવ ના પર । જગત એ પણ બ્રહ્મ જ છે તે બ્રહ્મ જીવ બને છે

મમૈવાશો જીવલોકે જીવભૂત સનાતનઃ ॥

“જીવલોકમાં મારોજ સનાતન અશ જીવ બને છે”

(ગી ૧૬-૭)

અને તે બ્રહ્મ જ જગત પણ બને છે. કારણ કે જગત બન્યું છે જગદીશના સ્વરૂપથી અને તેથી તે સ્વરૂપ જ જગત

ભૂતં પ્રસિદ્ધં ચ પરેણ યદ્યત્ તદેવ તત્ સ્યાદિતિ મે મનીષા ।

(ભા ૧૧-૨૮-૨૧)

“એતો નિશ્ચિત સત્ય છે કે જે પદાર્થ જેનાવડે બને છે તે અને જેના દ્વારા પ્રકાશિત થાય છે તેજ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, તેજ તેની પરમાર્થ સત્તા છે એ મારો દ્રઢ નિશ્ચય છે”

અને તેથી જગતની પારમાર્થિક સત્તા કિંવા પારમાર્થિક સ્વરૂપ બ્રહ્મ છે એક જ ઘડિમાથી અનેક જાતની વાનગીઓ બનાવી શકાય છે અને તેનેજ આપણે પુરી, રોટલી, ફલીતગ, ખાખ આદિ નામે આપીએ છીએ તે પદાર્થના આકારો પણ સિન્ન સિન્ન છે એ નામ, રૂપ અતઃ આકારો જેઈને આપણે મૂળ વસ્તુને જૂલી જઈએ છીએ પણ તેજ અગ્નિનું કારણ છે ‘દુર્લભદેનારો આત્મા છે, અદ્ધ છે, દદ્ધ છે, તે દ્રશ્યને જુદા છે, દ્રશ્યને જેઈને, બ્રહ્મને પોતાને જુદી જાત ॥ તેનું કારણ છે અદ્ધકાર સાથેનું તેનું તાદાત્મ્ય પરિપામે તે દદ્ધ દોવા ઊર્તા દ્રશ્યરૂપ બની જાય છે આત્મા જ્યાં સુધી દદ્ધ બનીનેજ જગતને જુદા છે ત્યાં સુધી તેની દદ્ધિ વિકૃત નથી પણ ત્યારે આત્મા જગત સારે તાદાત્મ્ય સાથે છે ત્યારે તે જગતરૂપ બની જાય છે અને ‘જીવ’ સગા પ્રાપ્ત કરી જગતના સુખદુઃખનો તે પોતાને ભોક્તા માને છે શ્રી ભગવાને ઉદ્ધવને

દેહેન્દ્રિયપ્રાણમનોઽભિમાનો

જીવોઽન્તરાત્મા ગુણકર્મમૂર્તિઃ ।

સૂત્ર મહાનિત્યુરુષેવ ગીતઃ

સસાર આધાવતિ કાલ્પતંત્રઃ ॥ (ભા. ૧૧-૨૮-૧૬)

“દેહ, ઇન્દ્રિય, પ્રાણ અને મનમા રહેલો આત્મા જ ન્યારે તેનું અભિમાન ધારણ કરે છે ત્યારે અને તેનેજ પોતાનું ‘સ્વરૂપ’ માની લે છે ત્યારે તેનું નામ ‘જીવ’ કહેવાય છે. તે સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ આત્માની મૂર્તિ છે. ગુણ અને કર્મનું બનેલું સિંગશરીર તેનેજ ક્યાક સજાતમક કહેવામાં આવે છે. તેના ખીજાં પણ ધણાં નામો છે. તેજ કાળરૂપ પરમેશ્વરને આધીન થઈને જન્મમૃત્યુરૂપ સસારમા ઈતસ્તાતઃ બટકતો દરે છે.”

એ પ્રમાણે કહીને આત્મા અને જીવ વાસ્તવિક દૂરીતે એકજ છે એમ સમજાવ્યું છે.

વસ્તુમા ભેદ પડતો નથી. વસ્તુ વિકૃત બનતી નથી. અહંકારના આવરણથી મુક્ત બનીને જોવાથી તે આવરણદારા એ પરિવર્તન થાય છે તે આવરણ મિથ્યા છે એમ સમજાય છે. એ આવરણનો હોય થતા મૂળ સ્વરૂપ પ્રકાશિત થાય છે. જહ અને અહંકારમા ભેદ છે. અહંકાર શુદ્ધજનિત માપાનો વિકાર છે. અર શુદ્ધ છે અને સાર્વત્રિક છે. એ શુદ્ધમા જે માયાનો વિકાર પ્રવેશ કરે છે તેજ અહંકાર છે.

ન્યારે બહાજિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે સાધકને આવા આવા અનેક અટપટા પ્રશ્નો થાય છે, અને મુઝવે છે.

આપણે આગળ જોયું છે તેમ ન્યારે મન વિશુદ્ધ હોય છે ત્યારેજ બહાજિજ્ઞાસા થાય છે. એ જિજ્ઞાસાની પાછળ તેને પ્રાપ્ત કરવાની તમના રહેલી છે સામાન્ય રીતે માનવી ત્રણ ગુણને આધીન છે. શ્રી લમવાને અર્ગુનને કહ્યું.

સત્ત્વ રજસ્તમ इति गुणा प्रकृतिसंभवाः ।

निवृणन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्यग्रम् ॥ (ગી. ૧૪-૫)

“સત્ત્વ, રજસ, તમસ એ ત્રણ ગુણો પ્રકૃતિથી થયેલા છે તે આ દેહમા રહેલા અવ્યય દેહીને-આત્માને હે મહાબાહો! બંધન કરનાર છે.”

એતુ તાત્પર્ય એટલું જ છે કે વિકૃતિ એ ગુણોત્તુ પરિણામ છે
શ્રી નગવાને ઉદ્ધવને કહ્યું.

સત્ત્વ રજસ્સ, તમસ એ ત્રણ ગુણ જીવસ્ય નૈવ મે ।

ચિત્તના ચૈસુ ભૂતાના સઙ્ગહમાનો નિવધ્યતે ॥ (ભા. ૧૧-૨૫-૧૨)

“સત્ત્વ રજસ્સ, તમસ એ ત્રણ ગુણ જીવના છે, મારા નથી
જીવનું । ચિત્ત તેની સાથે સંબંધ રાખે છે, તેને મારી સાથે કોઈ સંબંધ
નથી, એ ગુણોદારા જીવ સરીર અથવા ધનાદિમા આસક્ત બને છે અને
બંધનમાં પડે છે.”

શ્રી નગવાનની ઉલ્લેખ વાતોનો અર્થ એજ છે સફટીક શુદ્ધ છે
તેને કોઈ પણ રંગ નથી તેમ આત્મા પણ શુદ્ધ છે, નિર્વિકાર છે પણ
જેમ સફટીકને જે રંગના આવરણમાં મૂકીએ તે રંગનો તે જણાય છે
તેમ આત્મા પણ એ ગુણોના આવરણગ્રસ્ત બનીને ગુણના ધર્મને
પોતાના ધર્મ માનીને પોતેજ પોતાને બંધન સરળવે છે એ ગુણોના
કાર્યના આત્મા કેવળ દષ્ટા બને, તો તે સ્વયંસિદ્ધ મુક્ત જ છે

આમ મનુષ્ય માત્ર, પ્રકૃતિસમસ્ત ગુણોને આધીન છે એટલે
પ્રત્યેક જનુષ્યને સામાન્યરીતે પારમાર્થિક પ્રગતિ અર્થે પ્રવૃત્તિ કરવાનો
અભ્યાસ આવતો નથી. પ્રેરણા થતી નથી એટલું જ નહીં પણ આગળ
જીવું તેમ જ્યાં સુધી સાત્ત્વિક ગુણોની ઓરામાં માનવી અજળ નહીં,
અતરમાં સાત્ત્વિક આવ જોડાત થાય નહીં, ત્યાં સુધી અને મનુષ્યનું
જીવન કરણ સત્ત્વગુણોની ઓરામાં ન રહે ત્યાં સુધી એવા પરમાર્થપરક
વિચારો પણ આવતા નથી જ્યાં સુધી માનવીનું મન રાજસ-તામસ ગુણોની
ઓરામાં અજળેકું રહે છે ત્યાં સુધી તે મલિન મનથી નગવાને કહ્યું તેમ

જીવન્મુક્તિર્વિદ્યા કામલોપરિવેશા ।

ઈહન્તે કામમોહાર્થમન્યાયેનાર્થસંચયાર્ણ ॥ (ગી. ૧૬-૧૨)

“વળી મરણ સુધીની અમાપ ચિત્તાને ધારણ કરતા, વિષયભોગોને
જ એટ માનના, આટલું જ (મર્ત્ય) છે એવા નિશ્ચયવાળા સેકડે
આશાર્પી પાસોથી બંધાયેલા તથા કામક્રોધમા પરાયણ રહેતા (તેઓ)
વિષયભોગો માટે અન્યાયથી ધનના સમૂહોને (મેળવવા) ઈચ્છે છે”

એ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ છે અને તેથી વિષયના એ કીડાઓને પરમાર્થ શુ છે તેનો વિચાર સરખોયે આવતો નથી. તેઓ સતત વિષયોનાજ વિચાર કર્યા કરે છે. જ્યાં સુધી એ અનાત્મના-અલ્પના વિચારો અને અનાત્મની પ્રાપ્તિ અર્થે પ્રવૃત્તિ અને પ્રગતિ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી જલપરક વિચારો કરવાનું તેને સૂઝતું નથી કે જલને , જાણવાની ક્ષમને જિજ્ઞાસા થાય એ પણ સમવિત નથી.

મનુષ્ય જ્યારે શુભોની ઓરામાં અંતરેયેસો હોય છે ત્યારે તે જે શુભની ઓરામાં વધુ પડતો અંતરેયો હોય તે શુભના સ્વભાવને અનુરૂપ વિચારોજ તેને આવે છે. શ્રી ભગવાને ઉદ્ધવને

‘યદાચિન્ત પ્રસીદેત હિન્દ્રિયાણા ચ નિર્વૃત્તિઃ ।
 દેહેઽમય મનોઽસન્ન તત્ સર્વ વિદિ મત્પદમ્ ॥
 વિદુર્વન ક્રિયયા ચાધીરનિર્વૃત્તિશ્ચ ચેતસામ્ ।
 માત્રાસ્વાલ્ય મનોઽન્ત રથ ઇતેનિશાયમ્ ॥
 સીદ્ધિચિન્ત વિલીયતં ચેતસો ગ્રહણેઽશ્વમમ્ ।
 મનો નઈ તમો ગ્લાનિસ્તામસ્તનુપધારય ॥

(ભા. ૧૧-૨૫-૧૬, ૧૭, ૧૮)

એ પ્રમાણે કહીને તથા ગુણોનો માપદંડ મનુષ્યના હાથમાં આપ્યો છે. પ્રત્યેક મનુષ્યે જેની વૃત્તિ આત્મ-કલ્યાણ સાધવાની હોય; આત્મ-દર્શનની જેને તમ-ના હોય તેણે એ માપદંડ પોતાની દૃષ્ટિસમક્ષ રાખી આત્મ-નિરીક્ષણ કરતા રહેવું જરૂરનું છે અને કેવળ સત્વગુણનું પરિણામ વધે અને બીજા ગુણોનું પરિણામ નહિવત્ થઈ જાય એવીજ પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ. અને તેમ કરીને મનને વિશુદ્ધ બનાવવાના અને વિશુદ્ધ મનને સ્થિતિસ્થાપક રાખવાના પ્રયત્ન કરવા જોઈએ અને તોજ મનુષ્ય આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે ઉન્નતિ સાધી શકે ।

પણ કુલાંગે એમ થતું નથી. મનુષ્ય મોટે ભાગે તો રજેગુણ અને તમોગુણની ઓરામાંજ અંજાયેલો રહે છે અને ત્યારે તેને તેને ગુણને અનુરૂપ વિચારો આવે છે. એ ઉલ્લેખ ગુણો આસુરી સંપત્તિના સહાયક છે અને તેથી શ્રી બગવાને કહ્યું તેમ.

इदमद्य मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् ।

इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥

असौ मया हतः शुद्धर्हनिष्ये चापरानपि ।

इंशरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान्मुखी ॥

आद्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदशो मया

यस्य दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥

(ગી. ૧૬-૧૭, ૧૪, ૧૫)

“મેં આજે આ મેળવ્યું અને (હવે) હું આ મનોરથ પામીશ; આ ધન મારું છે, વળી આ ધન પણ મારું થશે; આ ચતુરને મેં માર્યો, બીજાઓને પણ હું મારીશ; હું સમર્થ છું, હું બોગવાળો છું, હું સિદ્ધ છું, હું બળવાન અને મુખી છું; હું ધનવાન છું, કુળવાન છું, મારા જેવા બીજો કોણ છે? હું યશ કરીશ, દાન દઈશ, આનંદ કરીશ, એવા એવા અજાનથી તેઓ મૂઢ બનેલા છે.”

આ પ્રમાણેનાજ વિચારો આવે છે અને એ વિચારોની પરિપૂર્ણતા અર્થેજ તેઓ રાતદિવસ મહેનત કરતાજ હોય છે. અને તેથી એવા રાજસ તામસ ગુણની પકડમાં પકડાયેલા આસુરી સંપત્તિવાન મનુષ્યોને એ ગુણોની પકડમાંથી મુક્ત કરવાને અને સત્યગુણનું પ્રાજ્ઞાત્ય વધારવા માટે પ્રથમ

પ્રયાસ કરવો બાકીએ. કારણ કે જ્યારે સત્વગુણનું પ્રાબલ્ય થશે ત્યારેજ આધ્યાત્મિક-આત્મોન્નતિના વિચાર સ્ફુરે છે. જ્યાં સુધી રાગસ ગુણયુક્ત પ્રવૃત્તિ અને તામસ ગુણયુક્ત પ્રમાદનું પ્રાબલ્ય છે ત્યાં સુધી સાત્ત્વિકગુણ યુક્ત પ્રકાશ સુષુપ્ત અવસ્થામાં જ છે અને તેથી મનુષ્યના સ્વભાવ હિપર તેનો પ્રભાવ પડતો નથી. અને તેથી પારમાર્થિક વિચારો મન મથિન હોવાના કારણે સ્ફુરતા નથી. બહુજન સમાગમની આ સ્થિતિ છે,

આટલી પ્રભાવના પછી આપણે વિરુદ્ધ મન બનતા પારમાર્થિક વિચારોની જે સ્ફુગ્ધા થાય છે તેનો ચોડે, વિચાર કરીશુ શ્રીભગવાને કહ્યું તેમ

દેવી સવદિમોક્ષાય નિવન્વાયામુતા મતા ।

“દેવી મપત્તિ મોક્ષ માટે આતી છે અને આતુરી મપત્તિ બધન માટે માની છે” (બી ૧૬-૫)

દેવી સ પત્તિ મુક્તિદાતા છે અને ‘મુક્તિ અર્થે’ પારમાર્થિક વિચારોજ આવશ્યક છે તેથી પારમાર્થિક વિચારોનું આપણે સ્વરૂપ જોડો

પ્રકરણ ૧૨

પારમાર્થિક પ્રશ્ન પરંપરા

અહ્યાત્મા ગુહાન્વેશ સર્વ મૂલાસવસ્થિતઃ ।
અહ્યાદિશ્ચ મલ્ય ચ મૂલાનામન્ત એવ ચ ॥

(બી ૧૦-૨૦)

“હે મનુજન ! હું સર્વ પ્રાણીઓના ઉદ્ધવા મહેસો આત્મા હું અને શ્રુતોનો આદિ, મધ્ય તથા અંત હું જ છું ”

અર્જુને ભગવાનને કહ્યું, “હું સદા આપનું ચિતન કરું છું પણ આપને કંઈ રીતે જાણવા તે હું જાણતો નથી. પ્રકૃતિજન્ય આ પ્રાણી પદાર્થમાં આપનું ચિતન શી રીતે થઈ શકે?” આના ઉત્તર રૂપે શ્રી ભગવાને ઉપરની વાત કરી છે. પોતે આત્મા છે, પ્રાણીમાનના હૃદયમાં નિવાસ કરે છે અને પ્રાણીમાનના આદિ, મધ્ય અને અંત પણ પોતે જ છે એવો ઉત્તર આપીને પરમતત્ત્વનું પ્રકૃતિમાં દર્શન કરીને ચિતન કરવાનો એક માર્ગ મોકળો કર્યો છે.

પ્રત્યેક અંકિતને ‘કોઝમ્-હું કાણુ?’ એ જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય જ છે જે કેવળ જડ છે, મૂર્ક છે, કેવળ પેટ ભરવાને ખાતર જ જીવે છે, તેને એ પ્રશ્નના યાદ તો જુદી વાત છે પણ જે જગતને અને જગતની ગતિને જોઈને જગતનો વિચાર કરવાની વૃત્તિવાળા છે તેને તો પ્રથમ પોતે કાણુ? પોતાનો અને પરમાત્માનો શો સબંધ? પોતે ક્યાંથી આવ્યો? ક્યાં જશે? આવાગમનનો શો હેતુ? વિગેરે અનેક પ્રશ્નો અંતરમાં ઊઠશે અને જો એ પ્રશ્ન કેવળ કુતૂહલવશ ન હોય તો તેના ઉત્તર માટે પણ તે પ્રયત્નશીલ થશે જ.

માતા બ્રૂખ્યા બાળકો માટે બોજનનો થાળ પીરસી પકવાનન અને મિઠાનનનું બોજન અને કરાવી તેની કુધા તૃપ્ત કરે છે અને તે અર્થે જેમ પુકાર કરે છે તેમ શ્રુતિમાતા પણ આધ્યાત્મિક કુધાથી પીડિત, ભટકતા બાળકોને માટે મિષ્ટ મવાના થાળ પીરસી પુકાર કરે છે આપણે ભગવતિ તત્ત્વમાનાનો એ પુકાર સાલળી એ બોજન કરીએ તે યાચત તૃપ્તિનો આનંદ મોટો લીધી કુધા સંતોષે માટે પશ્ચિત્ત થા.

માનવી જીવ વિશુદ્ધનયુક્ત હો છે, નાન દમ તદ્દ તિતિ ॥ દ્વારા જ્યારે તેની આ મર્જિતાત્તા જાગ્રત થાય છે ત્યારે તેને અવાભાવિત રીતે જ પ્રશ્નો મન । મુરે હ સ્ફુર । ચરી જેમજે તના કેટલા પ્રમગો મિન્નતિન્ન ઉપાદિષ્ઠામા આપવામા આ વા હ વાડા વિસ્તાર થશે પરંતુ એ પ્રશ્નોનું સ્વરૂપ નહીં આપણે પણ તેવા પ્રશ્નોનો વિચાર પગપરા દ્વારા ઉત્તર મેળવી શકીએ એ હેતુએ એ પ્રશ્ન આ સ્થળે ઉચિત જ મણાશે

પ્રોત્સાહન ઉપનિષદની એક ગાથા છે એક જ સરખા સ્વભાવના ચાર માણસો જ્યારે ભેગા મળે છે ત્યારે પોતાના સ્વભાવને અનુસરીને જ

વિધોની ચર્ચા થાય છે એ સ્વાભાવિક છે. ચાર વ્યાપારીઓ ભેગા થશે તો વ્યાપારવણની જ વાતો કરશે. ચાર જુગારીઓ ભેગા થશે તો આક કરકની અને એકા દુઝાની તથા ધળ છઝાની વાતો કરશે. ડોક્ટરો પોતાના ધંધાની, વકીલો પોતાના કેસોની અને એક સૌ પોતપોતાના ધંધા સંબંધારની વાતો કરીને જ સમય વ્યતિત કરશે. ચાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓ ભેગા થશે તો તત્ત્વજ્ઞાનની જ વાતો કરશે, ચાર ભક્તો ભેગા થશે તો ભગવાનના શુણ્ણુવાદ ગાશે અને એ રીતે પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરશે.

એવાજ કાઠ પ્રશ્નને અભ્યાસીઓ એટલે જોને! સ્વભાવ જ અભવિપ્રયક્ષ ચર્ચા કરવાનો છે એવાઓ ભેગા થયા, ચર્ચાનો પ્રારંભ થયો, ચર્ચાનો વિષય હતો પરમાર્થ.

એક અભવાદીએ પ્રશ્ન કર્યો : 'કિં કારણ બ્રહ્મ ?'

"જગતના કારણરૂપ બ્રહ્મ કેવું છે ?"

બીજાએ પ્રશ્ન કર્યો : કુતઃ સ્મ જાતાઃ ।

"આપણે કાના વડે હિપન્ન થયા છીએ ?"

ત્રીજાએ પ્રશ્ન કર્યો : જોયમ્ કેન ।

"આપણે કાના વડે જીવિત છીએ ?"

ચોથાએ પ્રશ્ન કર્યો ક્વ ચ સપ્રતિષ્ઠા ।

"આપણે કના સ્થિત છીએ ?"

પાંચમાએ પ્રશ્ન કર્યો : હે બ્રહ્મવિદ્ગણ !

આધર્મિકા જેન મુત્તેત્તેપુ

ગામિન્ ૧૧ાવદો અસ્વામ્ ॥

અહીં તમારું જાણુ છું । તમિં ધર્મનં અસાધ્યત્વં
પ્રત્યુક્તં । એ બીજા

તમારું તપો પરાં નથી પણ પડી એ પ્રશ્નો હિપો થોડું વિવેચન
પણ થતું ।

કિં કારણ બ્રહ્મ ।

એ પ્રશ્નો વિચાર ત્યાં પડી કોઈ પણ નિર્ણય ન આવ્યો ત્યારે તેને પડતો મત્ત્યો અને બીજે પ્રશ્ન વીરો કુતઃ સ્મજતાઃ । "આપણે કાના વડે હિપન્ન થયા છીએ ?"

દેહેન્દ્રિય સંઘાતરૂપ આ શરીરની ઢોના વડે ઉત્પત્તિ થઈ ? એમ કહેવામાં આવે છે કે જીવ જ્ઞાત છે તેથી જીવને જન્મમરણ દોવાનો સંભવ નથી. શરીરમાં આ મેધાવી આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી, તેમ મરતો પણ નથી. જરા અને મૃત્યુ એ શરીરના ધર્મો છે. આત્મા તો અવિનાશી છે, કદી પણ ઉચ્છિન્ન થતો નથી. તે આત્મા શરીર ધારણ કરે છે માટે તે જન્મે છે એમ કહેવામાં આવે છે. આવી આવી શકાઓ એ વિવેચનમાં ઉત્પન્ન ઠરવામાં આવી

ન જાયતે ક્ષિપતે વા વિપશ્વિત્
નાય કુતશ્ચિન્ન વમૂષ કશ્ચિત્ ।
અજો નિત્ય. શાશ્વતોઽયં પુરાણો
ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥

“મેધાવી આત્મા ઉત્પન્ન થતો નથી કે મરતો નથી. એટલે બીજા કાઈ કારણથી પણ ઉત્પન્ન થયો નથી તેમ પોતે પણ કાઈ બંધુ નથી. એ અજન્મા, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાતન છે, તથા શરીરને મારી નાખવાથી-શરીર મરી જાય તો પણ તે મરતો નથી”

जीवादेत वा न किलेदं क्षियते न जीवोन्नियत इति (छा. ६-११-३)

“જીવથી રહિત થઈને આ શરીર જ મરે છે, જીવ મરતો નથી.”

जरामृत्यु शरीरस्य अविनाशी वाअरेऽयमानुच्छित्तिधर्मा ॥

(બુ. ૪-૫૧૪)

“જરામૃત્યુ એ શરીરના ધર્મ છે હે મૈત્રેયી, આ આત્મા અવિનાશી અને અનુચ્છિન્નિધર્મ છે વિનાશ ન થાય એવો છે”

अत्र. शरीरग्रहणात् सजात इति कथ्यते ।

આ આત્મા શરીર ધારણ કરે છે માટે તે જન્મે છે એમ કહેવામાં આવે છે

આવી વાતોમાં વાસ્તવિક શું ઝિંધતિ છે ? એવો પ્રશ્ન થયો. પત્રી નીચે પ્રશ્ન વિચારાયો. જીવામ કે ન ? એ પ્રશ્ન સ્થિતિવિચરક છે, પત્રી બીજા પ્રશ્નનો વિચાર થયો. કવ ચ સપ્રતિષ્ઠ । આપણે કયા સ્થિત છીએ ? અને પત્રવક્ત્રો કયા-ઢોનામાં સ્થિત થવાના છીએ ?

દૂધના જીલરો જેવું આ જગત અથવા સમુદ્રની ભરતીનાં મોજાં જેવું આ જગત ક્યાંથી ઉત્પન્ન થાય ■ અને તેનો ક્યાં લય થાય છે ! દૂધનો જીલરો સમાય જાય છે ત્યારે તે દૂધમાં જ સમાય છે અથવા સમુદ્રનું મોજું ભરતી ઉતરતાં સમુદ્રમાં સમાઈ જાય છે તેમ આ જગત-જગતના પ્રાણીમાનવો કયા સમાવેશ થાય છે :

પછી અતિમ પ્રશ્ન પણ થયો અને તેનો પણ વિચાર કરવામાં આવ્યો એ બ્રહ્મસમાજમાં એ પ્રશ્નો મંડાયા.

પરમાર્થપથના પચિઠ્ઠને પણ આવાજ તત્ત્વ-પરક પ્રશ્નો અંતરમાં સાગરના તરંગ પેરે આવે છે અને અણુહિંદુના જ સાગરના તરંગની જેમ સાગરમાં જ સમાય જાય છે તેમ અંતરમાં સમાઈ જાય છે પણ તેનાથી તેને સતોષ થતો નથી અને જેમ સાગરમાં તરંગો વારંવાર આવે છે તેમ તેના અંતરમાં પણ એ પ્રશ્નો વારંવાર ઉદ્ભવે છે. અને તેના ઉદ્ભવ માટે તે ઈતસ્તત્. ફાદા મારે છે.

એવો ખીજો એક પ્રશ્ન જ્ઞાનોપનિષદમાં પણ ઉપસ્થિત થયો છે. એ આખ્યાયિકામાં મનની પ્રવૃત્તિઓને અનુસરીને પ્રશ્નો કરવામાં આવ્યા છે.

પ્રથમ પ્રશ્ન છે કેનેયિત્ત્વ ક્ષતિ પ્રેરિત મનઃ ।

“આ મન જ્ઞાનાવડે ઈચ્છા કરે છે અને પ્રેરિત થઈને પોતાના વિષયોમાં લુબ્ધ અને છે ?”

ખીજો પ્રશ્ન છે. કેન પ્રાણ પ્રયમઃ પ્રૈતિ યુક્તઃ ।

“જ્ઞાનાવડે પ્રથમ પ્રધાનપ્રાણ પ્રયુક્ત થઈને ચાલે છે ?”

ત્રીજો પ્રશ્ન છે. કેનેષ્ઠિતાગમિમાયદન્તિ ।

“પ્રાણી જ્ઞાનાવડે ઈચ્છિત આ વાણી બોલે છે ?” અને અતિમ પ્રશ્ન છે.

ચતુ મોઝ કડદેવોયુનકિ ।

“અશુ અને કાનને પ્રેરણા કરનાર કયો દેવ છે ?”

આ પ્રશ્ન પર પરા સ્તરીરનો નવહાર ચાલે છે તે કાના વડે ચાલે છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસાથી કરવામા આ પો છે

એવાજ પરમાર્થવિષયક પ્રશ્નપર પરાને અનુલક્ષી ને પ્રશ્નોપનિવદમા પણ એક ગાથા છે

એક સમયે ભારદ્વાજનદન ચુકેશા, શિષિપુમાર સત્યકાન ગર્ગગો
ત્રોત્પન્ન સૌર્યમણી, અશ્વલકુમાર કૌશન, વિદર્ભદેવીય ભાર્ગવ અને
અને કત્યના પુત્રનો પુત્ર કબધિ એમ એ બધાય અપર બ્રહ્મની ઉપાસના
કરવાવાળા અને તેને અનુકૂળ અનુદાન કરવાવાળા હતા પરબ્રહ્મતત્ત્વ શુ
છે તે જાણવાની જિજ્ઞાસાવાળા તે બધા ભગવાન પિષ્પલાદ મુનિ પાસે
આપ્યા. પિષ્પલાદ મુનિ અમને મધુ જતાવી દેશ એવું તેમણે વિચાર્યું
હતું અને તેથી જાતે હાથમા સમિધ લઈને ત્યા આન્યા

‘તપસ્યા, શ્રદ્ધા અને બ્રહ્મચર્યયુક્ત જાનીને એક વર્ષ અહી નિવાસ
કરો પછી તમારી ઈચ્છાનુસાર કરજો જો હું જાણુ તો હાલ તો તમને
બધુજ કહીશ” એવું પિષ્પલાદ મુનિએ તેમને કહ્યું

શિષ્યોનું વિનયયુક્ત આગમન અનુકરણીય ઠે આજના કરતા પણ
વધુ મોટી પાઠશાળાઓ નહીં પણ નસિમુનિઓના આશ્રમે પ્રાચીન
કાળમા હતા. હજારોની જામ્યામા વિદ્યાર્થીઓ ત્યા વિદ્યાધ્યયન કરતા
પણ તે વિદ્યાર્થીઓ ક્યા? તેઓ તો કેવળ વિદ્યારૂપી અર્થનુજ ઉપાર્જન
કરવા નસિઆશ્રમમા આવીને રહેતા આજના વિદ્યાર્થીઓ તો વિદ્યાના
અર્થનુ તો શુ પણ લૌતિષ લક્ષીનુ ઉપાર્જન કરવાને પણ વિદ્યા પ્રાપ્ત
કરવાને આવતા નથી આજનો વિદ્યાર્થી નામને પણ લજવે એવો છે
નથી વિનય કે નથી વિવેક! એવળ સ્વચ્છદતા અને ઉચ્છ્રાપનતા!
અપવાદ હોય શકે છે પ્રાચીન કાળનો વિદ્યાર્થી વિનય વિવેક મર્મદા
આદિયુક્ત અને પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરવાની તમન્નાવાળો હતો ત્યારે
આજનો વિદ્યાર્થી પિતાનો પૈઓ મોજગોખ પાછળ વેળે દેનાર છે
એમ કહેવું અયોગ્ય નથી !

અને આજના આચાર્યો ? એવા ગુરુ તેવા શિષ્ય ! ગુરુનું ગૌરવ જાળવે એવા જ્યાં શિષ્યો હોય ત્યાં ગુરુ પણ શિષ્યનું ગૌરવ જાળવે અને એમ પરસ્પર દેવો મવ ! ની શીરઝ અવધૂત લાખી ભાવના સિદ્ધ થાય ! ગુરુશિષ્ય બન્ને પરસ્પર પ્રણામ સ્વરૂપ માને તો એમ પરસ્પર ભાવ થવાથી ગુરુનું ગૌરવ શિષ્ય જાળવે અને શિષ્યનું ગૌરવ ગુરુ જાળવે ! પણ ઉત્તરપક્ષે કેવળ સ્વાર્થ જ સમાયેલી હોવાથી ગુરુનું ગૌરવ જાળવે એવા શિષ્યો જ્યાં હોતા નથી ત્યાં ગુરુ પણ શિષ્યોનું ગૌરવ જાળવે એવા ક્યાંથી હોઈ શકે ? આજના ગુરુદેવ મહિને પોતાનો પગાર પેદા કરવા આવે છે અને આજનો વિદ્યાર્થી ધેરથી નીકળી નિમિત્ત માત્ર શાળામાં બેસવા આવે છે. નથી તેને લાજવાની સૃષ્ટિ કે નથી ગુરુને લાજાવવાની સૃષ્ટિ ! આમ મહેતાજી મારે પણ નહીં અને લાજાવે પણ નહીં એવી આજના લજ્જતરની સ્થિતિ છે !

પ્રાચીન કાળમાં તો વિદ્યાર્થીઓની યોગ્યતાનો વિચાર કરીને, તેનો અધિકાર અને રુચિ પારખીનેજ ગુરુદેવ તેને વિદ્યાપ્રદાન કરતા. અહીં પણ આપણે એવું જ જોયું. બધાજ વિદ્વાન છતાં જિજ્ઞાસુ હતા. તેમની એ જિજ્ઞાસા કેવળ કુતૂહલ હતું કે સાચી જિજ્ઞાસા હતી તે જાણવાને પિપ્પલાદ મુનિએ આગંતુકોને પોતાના આશ્રમમાં એક વર્ષ રહેવાની, તપશ્ચર્યા કરવાની, બ્રહ્મચર્યા પાળવાની અને શ્રદ્ધાશુક્લ બનીને રહેવાની આજ્ઞા કરી. એ એક જાંના માળામાં તેમની જિજ્ઞાસા પરિપક્વ થાય, તેમની પાત્રતા, રુચિ અને અધિકારનું પણ માપ નીકળી શકે અને અપર વિદ્યાના વિદ્યાર્થીઓ એ પરાવિદ્યતિ પ્રાપ્ત કરવાને પાત્ર છે કે કેમ તે પણ નક્કી કરી શકાય એ હેતુએજ ગુરુદેવે તેમને એક વર્ષ પોતાના આશ્રમમાં રહેવાની આજ્ઞા કરી.

ગુરુની વિનયતાનો પણ અહીં એક ઉદાર દાખલો મળે છે. ગુરુદેવે કશું : “હું જાણતો હતીશ તેટલું કહીશ” કેટલી નમ્રતા ! પિપ્પલાદ એવા મહામુનિ પરાવિદ્યામાં પારંગત ન હોત એ સ્પષ્ટ જ નથી. જો સ્પષ્ટ જાણીને શ્રદ્ધા બન્યા છે તેને માટે કશું જ અગત નથી. તેની કીર્તિ શ્રવણ કરીને તો આ ૭ વિદ્યાર્થીઓ ત્યાં આવ્યા હતા. એ વિદ્યાર્થીઓ પણ અભણ કિંવા પ્રાથમિક વિદ્યાર્થીઓ નહોતા. એ જવાબ પેદાદિ અપરાધિદાના નિષ્ક્રાંત હતા. તેમને આ પ્રકારનો ઉચ્ચ આશીને

પિપ્પલાદ મુનિએ પોતાનો વિનય જ વ્યક્ત કર્યો ! “ભાઈ ! હું કાષ્ટ સર્વનું નથી, જે જાણુ તો હર્ષશ તે કહીશ.” એટલા શબ્દો કહેવામાં તેની નિરાશિમાનતા અને વિનયનો સહજ ખ્યાલ આવે ! હરો ! આપણે આગળ ચાલીએ !

એ એક વર્ષ વિત્યું. શિષ્યો પોતાની કસોટીમાંથી પાઠ ઉતાર્યા છે એમ પિપ્પલાદ મુનિને લાગ્યું અને શિષ્યોએ પણ વર્ષ વિત્યું એટલે શુરુદેવ સન્મુખ સન્નિધિપાણી ઉપસ્થિત થઈને પૂછ્યું

મગવન્ ! કુતોવા શ્મા પ્રજા પ્રજાયન્તે इति ।

“ભગવન્, આ સમસ્ત પ્રજા દેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે.” પછી ભાગીવે પિપ્પલાદ મુનિને પૂછ્યું :

मगवन्, कथेव ; देवा प्रजा विधास्यन्ति ।

कतर एतत् प्रकाशयन्ति । क' पुन' एषा यस्मि इति ।

ભગવન્ ! આ પ્રશ્નને કેટલા દેવતા ધામ્યું કરે છે ? તેમાંના કયા કયા પ્રકાશિત કરે છે ? તેમાં કોણે શ્રેષ્ઠ છે ?”

પછી પિપ્પલાદ મુનિને કોશલે પ્રશ્ન કર્યો

मगवन् ! कुत' एष प्राणी जायते ।

कथमायावस्मिन्गरीरे ।

आत्मानं वा प्रविभज्य कथं प्रलिखते ।

वेनोत्क्रमते । कथमप्यात्ममिति ।

“ભગવન્ ! આ પ્રાણી કયાથી ઉત્પન્ન થાય છે ? આ શરીરમાં જેવીરીતે આવે છે ? પોતે પોતાના વિભાગ દ્વીને શરીરમાં જેવી રીતે રહે છે ? પછી શરીરમાંથી જેવી રીતે ઉત્ક્રમણ કરે છે ? અને બાહ્ય અને અબ્યંતર શરીરને જેવીરીતે ધારણ કરે છે ?”

પિપ્પલાદ મુનિ પ્રશ્ન પરંપરા શ્રવણ દ્વીને પ્રસન્ન થયા ! “તું વિકટ પ્રશ્નો પૂછે છે, પણ તું અહમ્મત્તા છે તેવી દું તારા પ્રશ્નોના પ્રત્યુત્તર આપું છું.

શિષ્યોનો અધિકાર પરખીને શુન આવા જ શિષ્યોની શંકાઓનું નિવારણ કરે છે. ખરા જિજ્ઞાસુ હોય છે તેની જ જિજ્ઞાસા શુરદેવ તૃપ્ત કરે છે. કેવળ કુતૂહલવશ પ્રશ્ન પૂછનારની પ્રશ્ન પરંપરાનો ગમેતેવો અસંતોષ આપીને શુરદેવ તેને રવાનાજ કરે છે, અહીં તેમ નહોતું. આ બધાય તો બ્રહ્મવિદ્યાના અધિકારીઓ હતા. અપરવિદ્યાની ઉપાસના કરવા છતાં અર્થાત્યક્ત અને અસંતુષ્ટ અપરવિદ્યાના એ ઉપાસકો આ પરા વિદ્યાની ધ્યાનના ધરવા અહીં આવ્યા હતા અને પિંખલાદ મુનિનો અધિકાર પણ ઓછો ન હતો.

હવે ગાંધર્વો વારો આવ્યો, તેણે પણ બદાંજલિ પ્રશ્ન કર્યો :—

“ભગવન્ ! एतस्मिन् पुरुषे कानि स्वपन्ति कन्यस्मिन्नाप्रति ।

कतरएएदेवः स्वप्नान्प्रवर्ति ।

कस्य तस्मत्तम् भवति ।

कस्मिन्तु सर्वे सप्रतिष्ठिता भवन्ति इति

“આ પુરુષમાં દષ્ટ કઈ ઇન્દ્રિયો શયન કરે છે ? એમાંની કોણ જાગે છે ? ક્યા દેવ સ્વપ્નને જાગે છે ? એ સુષ્પનો અનુભવ કોને થાય છે ? એ બધા કોનામાં પ્રતિષ્ઠિત છે ?”

હવે સત્યકામ આગળ આવ્યો ! તેણે પણ પ્રશ્નિપાત કર્યા અને પરિપ્રશ્ન કર્યો.

भगवन् मनुष्येषु प्राणान्तर्भोकारमभिध्वावीत ।

कतमेवावस तेन लोक अवतीति ॥

“ભગવન્ ! મનુષ્યમાં જે પુરુષ પ્રાણ પ્રવાહ પર્થિત આ ઓકારનું ચિંતન કરે છે તે એ ઓકાર ઉપાસનાર્થી દશા લોક પર વિજય પ્રાપ્ત કરે છે ?”

હવે મુકેશનો પુત્ર ભારદ્વાજ આગળ આવ્યો. તેણે પણ બદાંજલિ પ્રશ્ન કર્યો.

“ભગવન્ ! દ્વાયલ દેશના રાજકુમાર હિરણ્યનાભે મારી પાસે આવીને મને પૂછ્યું :

ભારદ્વાજ, તુ શુ સોભકળાવાગા પુત્રપને જાણે છે ?

“હું તેને નથી જાણતો, જો હું તેને જાણતો હોત તો તને કેમ ન કહેત ? જો પુરુષ મિથ્યા ભાવણ કરે છે તે બધી જ બાજુથી સમુગ સુકાર્થ જાય છે, એટલે હું મિથ્યા ભાવણ કરી શકતો નથી.” એવું મેં તેને કહ્યું. ત્યારે તે ચૂપચાપ રથ પર સવારી કરી ચાલ્યો ગયો. એટલે આપને હવે હું એ વિષયમાં પૂછું છું કે “એ પુરુષ કયા છે ?”

ત ત્વા ઇન્દ્રિયમિ કયાસી પુરુષ સતિ ।

એવો જ બીજો એક પ્રસંગ ઐતરેયોપનિષદ્દશરે પણ મોજાયો છે અને પ્રશ્ન પરપરા મૂળી છે.

કોડ્યમાત્મેતિ વયમુપાત્મહે ।

કતરં સ આત્મા ચેન વા પચ્યતિ

ચેન વા શૃણોતિ, ચેનના ગન્ધાનાઝિમિતિ

ચેન વા વાચ વ્યાકરોતિ ચેન વા

સ્વાદુચાસ્વાદુ ચ વિજ્ઞાનાતિ ।

‘આપણે જેની ઉપાસના કરીએ છીએ તે આત્મા કાણ છે?’ જેનાથી પ્રાણ જીએ છે, જેનાથી શ્રવણ કરે છે, જેના વડે ગંધને સૂંચે છે, જેના વડે વાણીથી બોલે છે, જેના વડે સ્વાદુ અસ્વાદુનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે તે શ્રુતિકથિત એ આત્માઓમાં કયો આત્મા છે ?”

આ પ્રમાણે આપણે ઉપનિષદોમાં જે પ્રશ્ન પરપરા મૂકવામાં આવી છે તે જોઈ. આ શ્રુતિયુક્ત પ્રશ્નપરપરા એજ બ્રહ્મપરક વિચાર પરપરા છે. ત્યારે મન સર્વચક્ષુપ્રધાન રોય છે, સાધન ચતુષ્કયયુક્ત વિશુદ્ધ હોય છે ત્યારે તેને જે પ્રશ્નો અતરમાં જોઈ છે તે આ પ્રશ્નપરપરા પેકીનાજ હોવા જોઈએ, હોય છે

શ્રી ભગવાને અર્જુનના મનનો મેલ ધોવાને સાત અધ્યાય પર્વ ત ગીતાનું પગમેત્કૃષ્ટ જ્ઞાન તેને સમજાવ્યું. ત્યારે એ શ્રવણના અતે અર્જુનનો મનમેલ ધોવાયો ત્યારે તેને પણ પરમાત્મપરક પ્રશ્નો સંજ્યા અને તેણે પણ શ્રી ભગવાનને પૂછ્યું.

કિં તદ્નલ કિમધ્યાત્મં કિં કર્મ પુરુષોત્તમ ।
 અધિભૂતં ચ કિં પ્રોક્તમધિદૈવં કિમુચ્યતે ॥
 અવિયતઃ કથ્ય કોઽવ વેદેસ્મિન્મધુસૂદન ।
 પ્રયાણકાલેઽપિ કથ્યં જ્ઞેયોઽસિ નિયતાત્મમિઃ ॥

(ગી. ૮-૧૨)

“હે પુરુષોત્તમ ? તે જ્ઞાન શું ? અધ્યાત્મ શું ? કર્મ શું ? અધિભૂત શું ? કશું ? અને અધિદેવ શું કહેવાય છે ? હે મધુસૂદન ! આ શરીરમાં અધિયત્ર કોણ અને કયા પ્રકારે છે ? તથા વશ ચિત્તવાળાઓ વડે મરણ કાળે પણ આપ કૃપી રીતે જણાવો છો ?”

શ્રી ભગવાને પણ અર્જુનની એ શંકાઓનું સમાધાન કરવાને એ બધાય પ્રશ્નોના ઉત્તરો ગીતાના આઠમા અધ્યાયમાં આપ્યા છે જિજ્ઞાસુ ભદ્રે વાંચે અને સતોષ માને ।

નચિકેતા જેવા વિશુદ્ધસત્ત્વ બાળકે પણ યમરાજના દરબારમાં યમરાજને અકળાવી મૂકે એવો પ્રશ્ન કયો :

યસ્મિન્નિદ ચિન્ચિક્તિસન્તિ મૃત્યો

યાસામ્પરાયે મહતિ દૃહિ નતત્ન ।

યોઽયં પરો મૂઢમનુપ્રવિષ્ટો

નાસ્ય તદ્દમોન્નચિકેતા ઘ્વર્ણતે ॥

(કંઠ. ૧-૨૬)

હે મૃત્યો ! પરલોકગત જીવના સંબંધમાં જે “લોક છેક નથી” એવો સંદેહ કરે છે, તેમજ જે મહાન પરલોકના સંબંધમાં વિજ્ઞાન છે તે મને કહો ! આ ગહનતામાં અનુપ્રવિષ્ટ જે વરદાન છે તે સિવાય બીજું કોઈ વરદાન નચિકેતા માગતો નથી.”

આ પ્રશ્ન પૂછીને નચિકેતાએ પણ જ્ઞાનપરક જ્ઞાનવિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે યમરાજ આગળ પેતાની ઇચ્છા ક્રદનાપૂર્વક વ્યક્ત કરી.

જ્યારે જ્ઞાનવિપ્લવક વિચાર કરવાને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે આ અને એને અનુસંગિક એવા જ બીજા વિચારોનો અંતરમાં

બરમાળો થાય છે; સુરમા થાય છે. નો અંતઃકરણ દેવળ વિષયોના જ વિચારમાં સદા નિમગ્ન રહેતું હતું ત્યાં હવે વિષયો પ્રતિભાથી ખંસાઈ ગયા હોય એમ જ લાગે છે. સત્વશુદ્ધ અને વિશુદ્ધ મનનો એ પ્રભાવ છે.

આ બધાંયે પ્રશ્નોના નિર્ગૂંચ સ્વશુદ્ધિથી થઈ શકતા નથી એવું ય કંઈ નથી, પણ તેને માટે વિચાર અને શુદ્ધિની મુદ્દમતા અને તીવ્રતાની આવશ્યકતા છે.

વિચાર એ પ્રથેક વાતનું અત્નાવગ્રહ અંગ છે મન આગળ કાંઈ પણ પ્રશ્ન આવી જોયો, મન કાંઈ પણ સંકલ્પ કરે, પણ સંકલ્પની સિદ્ધિ અર્થે તો વિચાર કરવો જ આવશ્યક છે. વિચાર વિના માર્ગ જડતો નથી. જ્યાં સુધી માર્ગે ન જડે, જડેલા માર્ગે જઈએ નહીં, ત્યાં મુંઝી સંકલ્પની સિદ્ધિ પણ સંભવિત નથી. સંકલ્પની સિદ્ધિ અર્થે માર્ગ મેળવવા શુદ્ધિ અને ચિંતનપૂર્વક વિચાર કરવાની જરૂર છે અસ્તુ.

—(૦)—

પ્રકરણ ૧૩

મહાશુ અને ત્યાગ :—

જ્યાં રામ છે ત્યાં કામ નથી અને જ્યાં કામ છે ત્યાં રામ નથી એ શ્રી તુલસીદાસના વચનાનુસાર માયા અને માયાપતિ એક માથે રહી શકતા નથી અને તેથીજ વિવેકી પુરુષો કામગના કૌતરાને ફેટી દે છે અને ચોખ્ખાનો સમઢ ડરે છે. તેજ રીતે આપણે પણ જો તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો પ્રકૃતિનો—માયાનો ત્યાગ કરવો ઘટે.

આપણે જ્યારે મહાશુ અને ત્યાગનો વિચાર કરીએ ત્યારે સ્વીકારવા યોગ્ય શું છે અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય શું છે તેનો વિવેક કરી જે ક્રિયસ્કર જણાવ તેનો સ્વીકાર કરી જે આપણું હિત થવામાં વિઘ્નરૂપ હોય તેનો ત્યાગ કરવો જોઈએ.

આપણે જોયું કે અક્ષર આત્મતત્ત્વ તો એકજ છે. અવિલકત હોવા છતાં વિલકત જેવું જણાતું એ તત્ત્વ કેમે કહ્યું વિલકત થઈ શકતું નથી તેની અઅકિતતામાં સવવેશ પણ આપ આપતી નથી. અનાત્મ-ક્ષર તત્ત્વોજ અનેક છે અને એ અનેક વડેજ એ એક આચ્છાદિત છે એ ને અનેક છે તે દૃષ્ટિગોચર છે. મનથી તેની કલ્પના થઈ શકે એવા છે. પણ એ પ્રમાણે ને ઈન્દ્રિયગમ્ય છે તે બધુજ અનાત્મ છે-ક્ષર છે, ક્ષરણ કે આત્મતત્ત્વ તો ઈન્દ્રિયગોચર પણ નથી અને મનથી કલ્પી શકાય એવું પણ નથી.”

न तत्र चक्षुर्मच्छति । न वाग्गच्छति न मनो । (૩ ૧-૩)

“ત્યા નેત્રેન્દ્રિય જઈ શક્તી નથી; વાણી જઈ શક્તી નથી, મન જઈ શકતું નથી

ને વસ્તુ વિદિત થાય છે તે અહય છે, મરણધર્મા અને દુ ખમથી છે, તેથી તે ત્યાજ્ય છે ને અનાત્મ છે તે વાળીથી વર્ણવી શકાય એવું છે, જાનેન્દ્રિયથી જાણી શકાય એવું છે પણ એ પ્રમાણે ઈન્દ્રિયગમ્ય છે, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહકારનો ને વિષય છે તે બધુજ અનાત્મ-નાશવત્ છે તેથી અનાત્મ છે તેનો ત્યાગ કરવો એવો શાસ્ત્રોનો આદેશ છે, અનુભવી શતોનો અનુભવ છે

અહીં આપણે ને ત્યાગની વાત કરીએ છીએ તે સ્થૂળતા ત્યાગની વાત નથી. સ્થૂળનો ત્યાગ કરવા છતાં જો મનમાં તે વસ્તુનું ચિંતન થતું રહે, તેનો હિપજોગ કરવાની લાવના જન્યત રહે, તો તે કૃષ્ણ ત્યાગનો હલ છે. એ ત્યાગ કરવાનો છે તે એ અનાત્મ વસ્તુમાં આત્મ-લાયે ને પ્રીતિ, આસક્તિ, મોહ છે તેનો ત્યાગ કરવાનો છે. એટલે ને છે તે તેમજ તેમજ રહેશે છતાં તેમથી મત્તવ અને આસક્તિનો અલાવ થશે. માનવી નિર્મોહી, નિર્મમ થશે અને આસક્તિનો અલાવ થશે ત્યારે જેમ શરીરમાંથી ગ્રાણી નીકળી જતા શરીર હોવા છતાંય તેની કશીજ દિમ્મત નથી, તેને બને તેટલી હિતાવજે અવલમબલ પહોચવાની પુત્ર પરિવાર અને બીજાઓ તળવીજ કરે છે તેજ રીતે અનાત્મમાયા મત્તવ જતા તે હોવા છતાંય તેની કાલીની પણ દિમ્મત રહેતી નથી એક પરિવ્રત માનવી આગળ આપણે પકવાનોનો થાળ ચૂપીશુ તો ક્ષુધાના અલાયે તેને જેમ તે યજની કશીજ દિમ્મત નથી, અરે તેની સામે પણ તે જોતો

અને હવે પણ છે તેથી તેનો સાગ કરવો હિતાવહ છે. એનો અર્થ એવો
તો નથી જ કે શરીર અનાત્મ છે માટે તેને વેડફી નાંખવું ! તો તો પછી

શરીરમાય રહ્યું ધર્મસાધનમ્ ।

“શરીર ધર્મનું સાધન છે.” એટલે આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરી આત્મતત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું એક પૂરું સાધન છે અને તેથી
તેને વેડફી દેવાથી તો પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી જ ન શકાય. તત્ત્વનો
અપરોક્ષ અનુભવ મેળવવા માટે જ તો આ દુર્લભ દેહ લગવાને આપ્યો
છે. સાધન છે તો સાધ્યની પ્રાપ્તિ કરી શકાશે. તે દૃષ્ટિએ સાધન સાધ્ય
કરતા કોષ્ટ છે. જો કે સાધ્યની પ્રાપ્તિ પછી તો સાધનની આવશ્યકતાજ
રહેતી નથી. શરીર અનાત્મ છે માટે તે ત્યાગ્ય છે એનો અર્થ એવો
છે કે શરીર આત્મા છે, પૂં દેહ છુ, મારો દેહ છે વગેરે દેહાધ્યાસના
કારણે જે ભ્રમણા ચિત્તમાં ધરેલી બેઠી છે અને તેના પગિણામે
શરીરમાં અહંતા, મોહ, મમતા આદિનો વશ બનીને મનુષ્ય જે
આત્મતત્ત્વને જૂથીને એ શરીરને જ આત્મા માનીને તેનું જ
ધારણું પોપણું કરવામાં પોતાની સર્વ શક્તિઓનો વ્યય કરે છે તે ન
કરતા એ શરીરને સ્વસ્થ રાખી તે દ્વારા દેવળ આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત
કરવાનો—આત્મદર્શન કરવાનો પ્રુઠ્ઠાર્થ કરવો જોઈએ.

શરીરનો વિચાર કરતા તેત્તિરિચોપનિષદકારો શરીરાતરગત કારોનો
વિચાર કર્યો છે. અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અતે આનંદ-
મય એવા પાંચ કોશોનો પણ શરીરમાં સમાવેશ થાય છે.

ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતા એજ ઉપનિષદકારે કહ્યું “અક્ષ સત્ય,
જ્ઞાન અને અનન્ત છે. આ આત્મામાંથી આકાશ ઉત્પન્ન થયું,
આકાશમાંથી વાયુ, વાયુથી અગ્નિ, અગ્નિથી જળ, જળથી પૃથ્વી,
પૃથ્વીથી ઔષધીઓ—વનસ્પતિ, ઔષધીથી અન્ન, અન્નથી પુરુષ ઉત્પન્ન
થયો તેથી આ પુરુષ અન્નરક્તમય છે.

આ રીતે અન્નથી જ પુરુષની—શરીરની ઉત્પત્તિ થયેલ હોવાથી
આ જે જડ સ્થુળ શરીર છે, આપણે જે જોઈએ છીએ તે પ્રથમ
અન્નમય કોશ છે. એ અન્નમય કોશના આધારે જ આ શરીરમાં પ્રાણ-
મય કોશ રહેલો છે.

અન્ન વડે જ પ્રજા ઉત્પન્ન થાય છે. પૃથ્વીનો આશ્રય કરીને જે કાંઈ પ્રજા રહેલી છે તે બધી જ અન્નથી ઉત્પન્ન થાય છે આ અન્ન-રસમય પિંડની અંદર રહેવાવાળું બીજું શરીર-કોશ-પ્રાણમય છે આ અન્નમય કોશ પ્રાણમય કોશથી પરિપૂર્ણ છે,

એ જે મનોમય કોશ છે તે તેની આગળના પ્રાણમય કોશનો શારીરિક આત્મા છે એ મનોમય ઉપરાત બીજો એનો અંતરાત્મા વિજ્ઞાનમય કોશ છે.

એ જે વિજ્ઞાનમય કોશ છે તે તેની આગળના મનોમય કોશ-શરીરનો આત્મા છે. એ વિજ્ઞાન મય આત્માની અંદર રહેલો બીજો આનંદમય કોશ છે.

તૈત્તિરિયોપનિષદની ધ્યાનનંદ વલ્લિભા એ કોશનું વર્ણન છે. વાયક બલે ત્યાં ભોષ પોતાની જિજ્ઞાસા વૃક્ષ કરે. બહી એનું વિવેચન અસ્થાને છે. બહી તો માત્ર મહંત્ર અને ત્યાગનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ તેથી ત્યાગ કરવાની નામાવલીમાં શેનો સમાવેશ કરી શકાય તેનું જ સ્પષ્ટિકરણ કરવાનો આ પ્રયાસ છે. શરીરની ઉત્પત્તિ સાથે જ એ બાકીના ચારે કોશોની ઉત્પત્તિ નિમિત્તી છે. અને બ્યારે શરીરનો જ ત્યાગ કરવાનો છે ત્યારે સાથે સાથે બાકીના ચાર કોશોનો પણ ત્યાગ કરવાનો છે.

અન્નમય કોશમાં બીજા ચાર કોશ છે. અન્નમય કોશમાં પ્રાણમય કોશ છે, પ્રાણમય કોશમાં મનોમય કોશ છે મનોમય કોશમાં વિજ્ઞાનમય કોશ છે અને વિજ્ઞાનમય કોશમાં આનંદમય કોશ છે, આમ પ્રત્યેક કોશ પોતાનાથી પાછળના કોશને આધાર આપીને અને આગળના કોશને આધાર લઇને રહેલો છે અને એ રીતે એ કોશો પોતપોતાનું કાર્ય કરતા રહે છે.

અન્નમય કોશ એટલે સ્થૂળ શરીરમાં સૂક્ષ્મરૂપે રહેલા પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય કોશ દ્વારા શરીરનો ન્યેમ વહેવાર ચાલે છે તેમ એજ શરીરમાં બીજા સૂક્ષ્મ અને કારણ એવા બે દેહો પણ રહેલા છે તેનો પણ અપાણે વિચાર કરવો રહેશે. શ્રી ભગવાને પણ 'ક્ષેત્ર' સંજ્ઞાનો વિચાર કરતા એ જ શરીરનો જ વિચાર કર્યો છે.

સ્થૂળ શરીર તો લંડારૂપ છે. જેમ વસ્તુઓ લંડારવા માટે પેટી પેટારાની જરૂર રહે છે તેમ ચાર દાસ અને મદમ તથા દારણ શરીરને રહેવા માટે. સ્થૂળદાસ છે વગી એ બધાય શરીરના વિકારોને વસવા માટે અને મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારના વાસ માટે આ અન્નમય દાસ-સ્થૂળ શરીર છે. એ સ્થૂળ શરીરની વ્યાખ્યા આપતાં ભગવત્ પુન્યપાદ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજે.

‘પંચીકૃતમહાભૂતસંમનં કર્મસંચિતમ્ ।

દારીરં મુલ્લદુઃખાનાં મોગાપતનમુચ્યતે ॥

“આ શરીર પંચમહાબૂતોના સ્થૂળ અશોનુ બનેલું છે અં જીવને કરેલાં કર્મોનાં ફળરૂપ સુંબદુઃખ ભોગવવાને એક નિશ્ચિત અવધિ માટે નિવાસના રૂપમાં મળ્યું છે.”

બીજું સૂક્ષ્મ શરીર છે. એ શરીર સ્થૂળ શરીરના જેવું જડ પથ્થ નથી અને ચૈતન્ય સમાન પોતે ચેતન પથ્થ નથી. પણ એ મધ્યભાવી હોવાથી અતિસૂક્ષ્મ હોવાનાં કારણે ચૈતન્યનો પ્રકાશ મદલ્ય કરીને ચેતન બનીને કાર્ય કરવામાં સમર્થ બને છે. એ સૂક્ષ્મ શરીરની વ્યાખ્યા ભગવત્ પુન્યપાદ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજે કરતાં કહ્યું

પદ્મમોગમનૌયુદ્ધિદશેન્દ્રિયસંમન્નિતમ્ ।

અવંચીકૃત ભૂતોત્થં સૂક્ષ્મમોગસાધનમ્ ॥

‘પંચ પ્રાણ, પાંચ ગાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય અને સોળમુ અંતઃકરણ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકારશુક્ત સોળકળાવાણું એ સૂક્ષ્મશરીર હોય છે. એ સ્થૂળ હોવાનાં કારણે આત્માનો આભાસ મદલ્ય કરવાને સમર્થ બને છે અને એ પ્રમાણે પોતે ચેતનવંત બનીને ક્રિયા કરી શકે છે.”

ત્રીજું કારણ શરીર છે. તે જીવન સંસાર ચક્રમાં ધ્રુમાવવામાં અને જન્મમૃત્યુના ચક્રમાં નાખવામાં સમર્થ છે તેથી તેને કારણશરીર કહેવામાં આવ્યું છે. આ કારણશરીર ભવબંધનનું કારણ હોવાથી કાઈ તેને અગ્નિ અથવા અહંકાર પણ કહે છે. તેને અગ્નિ કહેવું જ વધુ યુક્તિયુક્ત છે કેમકે અહંકારની હિતપતિ પાંચ અગ્નિનાથી જ થાય છે

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ એ ત્રણે સરીરો જીવનાં આવરણ છે. એ આવરણના કારણે જીવ પોતાનું શુદ્ધસ્વરૂપ જોઈ શકતો નથી. અને તેથી જ જીવ લવાટવીમાં લટકતો રહે છે. અન્નમય કિંવા સ્થૂળ સરીરમાં રહેલા ખીજા પ્રાણુમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય અને આનંદમય એ કાશો પણ જીવના આવરણરૂપ જ છે અને તે પણ કારણસરીર એટલે અજ્ઞાનની જડ મજબૂત બતાવે છે. આનંદમય કાશ તો આત્માની છેક જ નજીક છે કારણ કે આનંદ એ તો પરમાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું એક ઉપસક્ષણ છે. આનંદમય કાશ એ કેવળ આનંદ નથી પણ આનંદપ્રચૂર કાશ છે એટલે એ કાશ પણ વિકૃત તો છે જ. એ કાશમાં રહેલા ખીજા વિકારો જો નિઃશય થઈ જાય તોજ કેવળ આનંદ રહે અને તે આનંદ-નિરામય આનંદ એજ બ્રહ્મનું ઉપસક્ષણ છે. વાસ્તવિક રીતે તો બ્રહ્મ આનંદ પણ નથી કે નિરાનંદ પણ નથી. એ ઉભય અવસ્થાઓથી પર છે. તેને પામવાને તો આપણે આનંદથી પણ પર જવાનું છે-થવાનું છે.

આનંદ વિના સરજન જીવી શકતું નથી અને તેથી જ પ્રાણીમાત્ર આનંદને માટે છતસ્તતઃ ક્ષીણ મારે છે. પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ વિના નિરતિશય આનંદ-જે આનંદ પ્રાપ્ત થયા પછી તેમાં એટલે આવતો નથી એવો આનંદ-અનુભવ મેળવી શકતો નથી. પણ પ્રત્યેક વ્યક્તિ માટે એ મુશ્કેલ પણ નથી અને સંભવિત પણ નથી. અને તેથી બ્રહ્માનંદને બદલે વિષયાનંદની પ્રાપ્તિ કરી માનવી ક્ષણિક સંતોષ માને છે. સાચો આનંદ-શુદ્ધ આનંદ તો માનવીના અંતરમાં અખૂટ લયે છે પણ તેનું તેને જ્ઞાન નથી અને તેથી તે વિષયોદ્ધાર આનંદ પ્રાપ્ત કરવાને વિષયોની પાછળ ગડિયેલો લટકે છે. જુજ્યા માણસને આકંઠ ભોજન મળે છે ત્યારે તેને પરિતપ્તિની જે લાગણી થાય છે તે તે વ્યક્ત કરી શકતો નથી. એ લાગણી એજ આનંદ છે. પણ એ આનંદ ક્ષણિક છે. થડી પછી બ્યારે તે ક્ષુધાતુર બને છે ત્યારે તે પાછો ભોજન અર્થે કંઈક મારે છે. એટલે જ એ આનંદ સાચો આનંદ નથી, પણ કેવળ આનંદનો આભાસ છે. સુખ, શાંતિ, વૃત્તિ, સંતોષ આદિ અનેક રાખેડો દારા જે સાવ વ્યક્ત કરવામાં આવે છે તે આનંદનાં જ પરિણામો છે. માર્ગમાં રક્ષણતા ભિખારીને અણુચિંતવ્યો ધનનો લગાર મગ્ગે અને તેને જે વૃત્તિ થાય તે આનંદ છે, પણ એ આનંદનો એ ધનના રક્ષણની ચિંતામાં બીજી જ ,

પણ વિભાવ થાય છે તેથી એ વાસ્તવિક આનંદ નથી પણ આનંદનો આભાસ છે. એજ ગીતે શબ્દ, સ્પર્શ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો દ્વારા માનવીને જે તૃપ્તિ થાય છે અને તેના પરિણામે જે સાગળી થાય છે તે કૃત્રિમ છે અને તેથી તે વાસ્તવિક આનંદ નથી. શાખન આનંદ તો એ આનંદધનના દર્શનથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે આનંદ જેને થાય છે તે પોતે બ્યક્ત કરી શકતો નથી પણ શુભાએ ઘેબર આધાની જેમ તેનો અનુભવ કરીને પોતે જ પરિભ્રમ થાય છે.

એવા આનંદની-અજ્ઞાનંદના નિરતિશયત્વની તૈત્તિરિયોપવિદ્ધારે મિમાંસા કરી છે. માનવીને જે આનંદ થાય છે તેના કરતાં મનુષ્ય ગંધર્વને જે આનંદ થાય છે તે સોગળો અધિક છે, મનુષ્ય ગંધર્વ કરતાં દેવગંધર્વનો, દેવ ગંધર્વ કરતાં નિત્યલોકમાં રહેનારા પિતૃલોકનો આનંદ, પિતૃયુક્ત કરતાં દેવલોકનો આનંદ, દેવતાઓના આનંદ કરતાં કર્મદેવતાઓનો આનંદ, કર્મદેવતાઓના આનંદ કરતાં દેવતાઓનો આનંદ, દેવતાઓના આનંદ કરતાં ઈન્દ્રનો આનંદ, ઈન્દ્રના આનંદ કરતાં શુદ્ધરૂપિનો આનંદ, શુદ્ધરૂપિના આનંદ કરતાં પ્રજાપતિનો આનંદ સોગળો અધિક છે પણ પ્રજાપતિના સો આનંદ છે તે બ્રહ્મનો એક આનંદ છે અને તે અકામહત્ત ઓગ્રિવને પ્રાપ્ત થાય છે. તૈત્તિરિયો—પનિષદમાં

સહયો મનુષ્યગંધર્વજામાનદ થી આરબી
સપ્તેદો બ્રહ્મણઃ આનન્દઃ શોચિત્ત્વચાક્રમહત્તત્ત્વઃ ।

સુધીના અષ્ટમ અનુવાદના ૨-૩-૪ મ ત્રોતું સ્પષ્ટીકરણ કરતા કરતાં શ્રીમદ પૂજ્યપાદ ભગવાન લાઘ્યકાર શ્રી શંકરાચાર્યે પોતાના લાઘ્યમાં એ આનંદમિમાંસા સમજાવતાં—

“એ આનંદની શી વાત ? શું એ આનંદ લૌકિક સુખ પ્રમાણે વિષયોમાં અને વિષયમહલ્લ કરવાવાળાઓના સબંધમાં થાય છે તેવા છે કે સ્વાભાવિક છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એ આનંદની મિમાંસા છે. બાહ્ય સાધનસંપત્તિને કારણે શારીરિક રીતે ઉત્કૃષ્ટ ગણવામાં આવે છે-બ્રહ્માનંદના આનંદના યાનને માટે અહીં તે આનંદનો-લૌકિક સાધનો દ્વારા પ્રાપ્ત થતા આનંદનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. એ પ્રસિદ્ધ

આનંદ દારા જ જેની શુદ્ધિ વિષયોથી મુક્ત બની છે તે બ્રહ્મવેદાને એ આનંદનું જ્ઞાન થાય છે. એ આનંદ જ્ઞાને મળે છે! જે અધ્યાત્મિક છે, જેની બધી કામનાઓ નષ્ટ થઈ ગઈ છે અને જે શ્રોત્રિય છે તેને એ આનંદબ્રહ્માનંદ પ્રાપ્ત થાય છે.

લૌકિક આનંદ ક્ષણિક છે. એ આનંદનું સ્વપ્ન, એ આનંદની શાંતિનો અનુભવ થાય એટલે જ જેમ સમુદ્રનું એક મોઢું આવે અને પાછું જાય તે પહેલાં તો ખીણનું મોઢું આવી જાય છે તેવી રીતે જે કામનાની તૃપ્તિથી એ આનંદ પ્રાપ્ત થયો હોય તે કામના પૂરી થઈ એમ માનવી માને, અનુભવે અને તૃપ્ત બને તે પહેલાં તો જેમ રાહડામાં ભરાયેલો સર્પ ધીમેથી પોતાની ફણા બહાર કાઢીને, બહાર જાય એવા અસાધ્ય દેહકાને પોતાના મુખમાં ઝડપી પાછો પોતાના રાહડામાં ભરાઈ જાય છે તેમ અંતરમાં રાખમાં બંડારેલા અગ્નિ સમી ખીણ અનેક કામનાઓ જાગ્રત થાય છે અને માનવીને આનંદની તૃપ્તિનો આનંદ તે કામનાઓની પૂર્તિ અર્થે પુનઃ ઉપયુક્ત બનવાનું સૂચન કરે છે, ત્યારે એ આનંદ તેમાં વિલીન થઈ જાય છે અને માનવ પુનઃ એ આનંદને બંધીને નવા આનંદની શોધમાં નીકળી પડે છે. જે આનંદનું પ્રાપ્ત કરવા માટે બાહ્ય પ્રસાધનોની આવશ્યકતા રહે છે તે સાચો આનંદ નથી. અને જે આનંદ સ્વાભાવિક છે તેજ સાચો આનંદ છે, તેજ બ્રહ્માનંદ છે. અસ્તુ.

લૌકિક આનંદ પણ બ્રહ્માનંદનો જ એક અંશ છે. અજ્ઞાનતાના કારણે વિજ્ઞાનનો તિરસ્કાર કરવામાં આવે છે અને અવિજ્ઞાનો જ્યારે ઉત્કર્ષ થાય છે ત્યારે પ્રાચીન કર્મવશ વિષયાદિ સાધનોના સંબંધથી બ્રહ્માદિ જીવો પોતપોતાના વિજ્ઞાનનુસાર ભાવના કરીને જ એ બ્રહ્માનંદનો અસ્થિર અને લૌકિક આનંદ બનાવી દે છે. જે વિજ્ઞાન અને શ્રોત્રિય કામનાઓથી પરાજીત થતા નથી તેમને જે આનંદનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ થાય છે તે બ્રહ્માનંદ જ મનુષ્ય, ગંધર્વ આદિ આગળ આગળની દિરેશ્યગર્ભ પર્વતની અવિદ્યામય જામિયાઓ પર્વત કામના અને કર્મનો ક્રમશઃ નાશ થતાં ઉત્તરોત્તર સોસોગરો ઉત્કર્ષ થતો અનુભવે છે. સોસોગરો ઉત્કર્ષ અવિર્જીત થાય છે. વિદ્યાદારા અવિદ્યાજનિત વિષય વિષયો વિજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતાં એ સ્વાભાવિક પરિપૂર્ણ એક અને

અદૈત આનંદનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. આ વાતને સમજાવવાને જ આ શ્રુતિનો ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે.

આ શ્રુતિઓમાં જે વાત મહત્વની છે અને તે છે ‘અકામહત’ અવસ્થા અને ‘શ્રોત્રિયત્વ’. જ્યાં સુધી અંતરમાં કામના છે, કામના પર વિજય પ્રાપ્ત થયો નથી અને અંતરમાંથી કામનાઓનો નિઃશેષ ક્ષય થયો નથી, ત્યાં સુધી નિરતિશય બ્રહ્માનંદનો અનુભવ થવાનો સંભવ નથી. વળી શ્રોત્રિયત્વ પ્રાપ્ત કરવું પણ આવશ્યક છે. એ બ્રહ્માનંદનું સ્વરૂપ સમજવાને અને તેમ સમજીને તેના મુક્ત સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરવાને શ્રોત્રિયત્વ-વેદ, ઉપનિષદ આદિ શાસ્ત્રોનું જ્ઞાનવિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા છે. શ્રી ભગવાને પણ—

પ્રજહતિ યદા કામાન્ સર્વાન્વાર્થમનોગતાન્ ।

આત્મન્યેવાત્મના તુષ્ટઃ રિષતપ્રસન્નતદોષ્યતે ॥ (ગી. ૨-૫૫)

એ પ્રજાણે કહીને કામનાઓનો સંપૂર્ણ નાશ કરવાનું સૂચવ્યું છે. ગીતામાં તો જ્યાં ત્યાં એ કામનાઓના ક્ષયની જ વાતો ભગવાને કરી છે. કામના એ જ ઉત્કર્ષના માર્ગમાં મહાન અંતરાય છે. કામનાઓનો એ મહાન વિરોધ દૂર ન થાય ત્યાં સુધી આત્મદર્શન ક્યાંથી થાય ? જ્યાં સુધી અંતરમાં કામનાઓ છે ત્યાં સુધી બુદ્ધિ કામનાઓમાં જ મૂંચવાયેલી રહે છે અને તેને બહુ તરફ જવાનો માર્ગ સૂઝતો જ નથી. કારણ કે બુદ્ધિની દ્રષ્ટિ સમક્ષ વિષયો જ છે. શ્રોત્રિયત્વ પ્રાપ્ત કરીને જ્યારે અકામહત કામનાઓથી મુક્ત થવાય ત્યારે જ—

“સ एको ब्रह्मणः आनन्द ।”

તે બ્રહ્મનો એક આનંદ છે એમ સમજાય છે અને એવો બ્રહ્મનો આનંદ અનુભવાય છે. બ્રહ્મના એક આનંદમાં આનંદ, અને આનંદી—આનંદ માણવાવાળાનો અભેદ વર્તાય છે. આનંદી આનંદથી ભિન્ન રહેતો નથી. અદૈત અવસ્થા પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યારે જ બ્રહ્મકેવળ આનંદ છે એવી પ્રતિતી થાય છે. એવી પ્રતિતિ કરનાર આનંદથી વેગજો નહીં રહેતાં સ્વયં આનંદ બની જાય છે.

લૌકિક આનંદનું મૂળ તો અજ્ઞાનંદમાં જ છે. અજ્ઞાનંદ જ ન હોય તો લૌકિક વિષયાનંદ હોઈ જ ન શકે. કારણ કે

एतत्सर्वानन्दस्वप्नानि भूतानि मात्रागुपजीयन्ति । (શુ-૩-૪-૩-૨૨)

“આ આનંદના અંશથી જ બીજા પ્રાણીઓ જીવિત રહે છે.” એવું કહ્યું છે

આનંદમય કાશ એ આત્માનું આવરણ છે એમ આપણે વિચાર કરતા હતા. જીવ એ અજ્ઞાનો અંશ છે. અજ્ઞાનું ઉપલક્ષણ આનંદ છે; અને તેથી અજ્ઞાનું ઉપલક્ષણ અંશમાં હોય જ છે. એ ન્યાયે જીવનું ઉપલક્ષણ પણ આનંદ છે કારણ કે આનંદના કારણે જ જીવોનું જીવન જવાય છે. પણ જીવ એટલે અજ્ઞાનના આવરણથી ઢંકાયેલો માયાવિશિષ્ટ આત્મા. એ જીવન જ્યારે અજ્ઞાનના કારણે અહંતા અને મમતાના આવરણે ઘેરી લીધા ત્યારે તેનું આનંદનું પારમાર્થિક ઉપલક્ષણ લૌકિક-લૌકિક આનંદમાં પરિવર્તન પામ્યું અને જીવ પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને બ્રહ્મ વિષયોમાંથી જ આનંદ પ્રાપ્ત કરવામાં મશગુલ બન્યો. જો જીવને પોતાના પારમાર્થિક ઉપલક્ષણનું જ્ઞાન થાય તો જેમ સમુદ્રના પાણીના ખિંદુઓ છટા પડ્યા છતાં સમુદ્રમાં જ બળી જાય છે તેમ અજ્ઞાનંદ અજ્ઞાની અને તેથી જ આનંદથી વિખૂટા પડેલો જીવ પાછો પોતાના આનંદ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરીને તદ્દપ બની જાય, અજ્ઞાનંદ બની જાય તાત્પર્ય એ છે કે આનંદની પ્રાપ્તિને આડે માત્ર વિષયોની-કામનાઓજ આવે છે. કામના માત્રનો સમાવેશ વિષયોની કામનામાં જ થાય છે. એ કામનાઓને જડમૂળથી ઉખેડી નાખી કામનારહિત બનો; અને તમે તમારા મૂળ સ્વરૂપમાં સ્થિત છોજ ! પડેલો ફાડી નાખો અને સમસ્ત વિશ્વ તમેજ છો !

પણ આપણે જરા આડા ફટાયા ! આપણે તો વિચાર કરીએ છીએ સાક્ષાત્કારની દેહીને અને તેમાં ‘શરીર આત્મા છે કે અનાત્મા’ એ પ્રશ્નનો આપણે વિચાર કરીએ છીએ. આત્માને અહં જુદો, અનાત્માનો ત્યાગ કરવો એવો શાસ્ત્રનો આદેશ છે. જેની ઉત્પત્તિ છે, સ્થિતિ છે તેનો લય પણ નિમગ્નિયોજ છે. શરીર ઉત્પન્ન થાય છે, વધે છે અને તેનો લય થાય છે-મૃત્યુ થાય છે તેથી તે અનાત્મા છે. અન્તન્તદમે દેહા ! એ શ્રી ભગવાનનું વાક્ય છે. તે ન્યાયે શરીર અંતવાન છે. એટલે એ ‘અત્મા’ છે, અનાત્મા છે. આત્મા ‘બ્રહ્મા’ છે. બ્રહ્માના

દર્શન અર્થે અત્પનો ત્યાગ કરવો એ આવશ્યક છે. એ શરીરમાં જ આત્માનો વાસ છે પણ જીવનો જીવલાવ ન્યા મુધી છે ત્યા મુધી તેના દર્શન થતા નથી જીવ ફળનો ભોગતા છે સિવ કેવળ દેહા દિવા સાક્ષી છે

દ્વામુપર્ણા સયુજા સત્યામ ।

સંમાન ધૃત્ત પરિપશ્ચજાને ।

તત્તોરન્ય વિપ્વલે સ્વદૃત્ય-

મમન્નન્યો અધિચાક્રીતિ ॥

(૨૩૯ ૪-૬)

“સદા પરસ્પર મગીને રહેવાવાળા બે સખા મુંદર ગતિપાત્ર મુંદર પાખવાળા પક્ષી એકજ વૃક્ષનો આશ્રય કરીને રહ્યા છે તેમના એક તેના સ્વાદિષ્ટ ફળ ચાખે છે અને બીજો તેનો ભોગ ન કરતા માત્ર જોતો જ રહે છે”

કર્મ વિના શરીર નથી, શરીર વિના કર્મ નથી આમ શરીર અને કર્મનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે કર્મ જશે તો શરીર જવાનું જ છે પણ કર્મના સંસ્કારો પણ જો અવસિષ્ટ રહેશે તો શરીર જશે તો ૫ કર્મ જવાનું નથી, અને તેના ફળના ભોગ અર્થે અન્ય શરીર ધારણ કરવાનું જ છે માટે કર્મના સંસ્કારો સાથેજ કર્મનો લવ થવો આવશ્યક છે આ કારણે આત્મદર્શન અર્થ શરીરનો ત્યાગ કરવાનો જ છે શરીરનો એકો સ્વરૂપ, સૂક્ષ્મ અને કારણ ઉપર રહેલી માયામમતા, મોહ આસક્તિ આદિ વિકારોથી વેગળા બનીને તેમા રહેલા પચ્કોશનો પણ ત્યાગ કરવાનો છે માયાની કોડ કેવળ કારણ શરીર મુધીજ છે આપણે કારણ શરીરથી આગળ ચાલ્યા જઈએ તો ત્યા માયા આપણે પોણે પકડી શકશે નહી કારણ કે કારણ શરીરથી ઉપર તો પુરુષતુલ્ય-આત્માનું જ રાજ્ય છે ત્યા માયા પહોંચી શકતી નથી સૂક્ષ્મ શરીર એક સાધન છે જેના દ્વારા જીવ વિષયો ભોગવે છે તેથી એ ત્રણે ત્યાજ્ય છે શ્રી ભગવાને ક્ષેત્ર સગાની વ્યાખ્યા કરતા આગળ કહ્યું તેમ પચમહાભૂત અહકાર, ભુદિ, અવ્યક્ત ઇન્દ્રિયો, ઇન્દ્રિયા, દેશ, સુખદુઃખ, ચેતનાવૃત્તિ આદિનો એ ક્ષેત્રમા સમાવેશ કર્યો છે આપણે સૂક્ષ્મ શરીરની વ્યાખ્યા સાથે આ ક્ષેત્રની વ્યાખ્યાને સરખાવીશુ તો મન, ભુદિ, ચિત્ત,

અંતઃકરણ, પ્રાણપચ્છ, ઈન્દ્રિયદ્વચ્છ વગેરેનો સમાવેશ થયેલો જણાશે. ઈચ્છા, દ્વેષ આદિ વિકારો મનના-અંતઃકરણના છે. આમ ક્ષેત્રમાં સૂક્ષ્મ શરીરનો સમાવેશ થાય છે તેનો પણ ત્યાગ કરવાનો છે. જ્યાં સુધી ઇચ્છા છે, વાસના છે ત્યાં સુધી ગગદૈવ તો રહેવાનાજ છે અને એ આત્મદર્શનમાં અંતરાધરૂપ પણ છેજ. જ્યાં સુધી એ શરીરતું પ્રારબ્ધ છે ત્યાં સુધી રૂપજ શરીર તો રહેશે પણ ત્યાગ-તેમાં રહેલ આસક્તિ અને દેહાધ્યાસનો ત્યાગ કરવાનો જ છે.

-૧

આ ત્યાગ અને પ્રહણની જે ક્રિયા છે તે રૂપજ નથી, કેવળ માનસિક છે. મોઠ અને મમત્વ સાથે અઠતાની માત્રા જેમ જેમ ઘટતી જશે તેમ તેમ તેને વસ્તુ પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો જશે; આણુગમે આવતો જશે અને આણુગમતી વસ્તુનો કાઈ મંત્રહ દરજું નથી એ માનવ સ્વભાવ છે અને એ રીતે વૈરાગ્ય દ્વ યતાં તે વસ્તુનો ત્યાગ સહજ નિમિષેષ છે, એટલે અંતઃકરણને જીવવાની જ જરૂર છે. તેમાં પણ મુખ્યત્વે મનનેજ જીવવાની જરૂર છે. અંતઃકરણમાં મુખ્ય ચેષ્ટાઓ મનની છે અને તેથી જો મનને થાળે પાડશો તો ચિત્ત અને જીવિ સ્વયં સ્થગિત થઈ જશે-નિર્વ્યાપાર બની જશે. અઠદાર પણ 'કેટિયુ નદી' દરે. આ દારણે જ શાસ્ત્રો અને સતસમાજો મન ઉપર જ પ્રહાર થયો છે. સસારીઓને એ મન કેટલું વહાણું છે ? પણ વૈરાગીઓ તો મનના કંદર શત્રુ છે. જ્યાં જુઓ ત્યાંથી, જેમ હઠકાયા પુતરાને જે જુએ તે મારવા ધાય ■ તેમ એ મનને મારવા જ ધાય છે બિચારું મન ! ના, પણ એ મન બિચારું નથી. એ મન એવું બળવાન છે, દ્વ છે કે એક બાજુએ જગત છે, એક બાજુએ મન એકલું છે, છતાં કાઈથી એ ગાંઠનું જીવું નથી ! કાકજ વિરલો એ મનને રંગદાણી, જેમ હનુમાનજીએ પનોતિને પણ નીચે દબાવી છે, તેમ એ મનને પોતાનો શુભાચ બનાવે છે અને ત્યારે એ મન તેના આત્મેત્કર્ષમાં સહાયક બને છે. બાકી તો જગત એનું શુભાચ છે !

જોતોએ મનને મારવાની વાતો કરી છે અને મનને અમન બનાવવાનાં માર્ગો પણ ચિંધ્યા છે. હરીલા બાળકને જેમ માતા સમજાવી, પટાવી, રમણીને ટેકાણે લાવે છે તેમ એ મનને પણ જો તમે સમજાવશો તો તમારા અન્નિમજનું કામ કરશે.

આમ આપણે જોયું કે જે આત્મદર્શનની તમન્ના ઢરો, આત્મ દર્શનનો એકમેવ સકલ્પ ઢરો, બીજા કોઈ પણ સકલ્પ ન હોય તો તો એ શરીર અનાત્મમાં જે આત્મભાવ છે, મોહ અને મમન્વ છે, તેનો ત્યાગ કર્યા વિના આપણો માર્ગ મોકળો થઈ સહે એમ નથી !

શરીરના એટલે સ્વપ્ન, સૂત્રમ અને કારણ દેહનો આપણે ત્યાગ કરવાનો છે એ નજે દેહમાં જે દેહાત્મશુદ્ધિ ઢઢ થઈ છે તે દેહાત્મ શુદ્ધિ-દેહાધ્યાસનો ત્યાગ કરવાનો છે તદુપગત એ નજે દેહમાં ધમ્મ, દ્રેષ, સુખદુઃખાદિ વિકારો ગહેવા છે તેનો પણ ત્યાગ કરીને નિર્દ્વં અનવાનુ છે શ્રી ભગવાને પ્રકૃતિજન્ય ગુણોની પણ ચોડી વાતો કરી છે આપણે પણ આગળ ગુણોની પકડ સળધે વિચાર કર્યો છે એ ગુણો પણ પ્રકૃતિનું સરજન હોવાથી પ્રકૃતિ જેમ અનાત્મ છે તેમ એ ગુણો પણ અનાત્મ છે તેથી તેનો પણ ત્યાગ કરવો જરૂરનો છે

સત્ત્વ રજ્જન્તમ્મ હતિ ગુણા પ્રવૃત્તિસમગા ।
નિવગ્નિ મહાવાદો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ॥

“હે મહાબાહો ! પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થતા સત્ત્વ, રજ્જસ અને તમ્સ એ ગુણો નિર્વિકાર જીવાત્માને દેહમાં બાધે છે ”

નિર્વિખર જીવાત્મામાં દેહાધ્યાસ ઉત્પન્ન કરી અનાત્મમાં આત્મભાવ સરજવવાનું અગાનજનિત કામ એ ગુણો કરતા હોય એમ જણાય છે

વિકારાશ્ચ ગુણાશ્ચ વિદિ પ્રવૃત્તિસમવાન ।

‘વિકારો તથા ગુણોને પ્રકૃતિથી ઉત્પન્ન થયેલા બધા આમ ગુણોનો પ્રકૃતિ સાથે ધનિષ્ટ સળધે છે પ્રકૃતિ એટલે જ ગુણોનો સન્નમેજો ?’

આપણે ઉપર પચકોશની પણ વાતો કરી છે એ પચકોશના વિકારોનો પણ ચોડો વિચાર કરીશું કારણકે ‘ક્ષેત્ર’ સગામાં એ બુદ્ધિ સમાધિ બન છે નજુ શરીર અને પચકોશનો કુલો નિમ્નનો સળધે છે તેનું સ્પષ્ટ ચિત્ર નજર સમક્ષ આવે એ હેતુએ પણ પચકોશનો વિચાર આવશ્યક છે

અન્નમયકોશ :-

જ્યારે આપણે અન્નમયકોશનો ત્યાગ કરવાનો પુરુષાર્થ કરીએ અન્નમયકોશ અત્યેના મોઢ મમત્વ અને આત્મભાવને તિલાંજલી આપવાનો પુરુષાર્થ કરીએ ત્યારે અન્નમય કોશની સાથે તેના વિકારોનો પણ સ્વાભાવિક રીતેજ ત્યાગ થશે. એ અન્નમયકોશના વિકારોનો તેથી આપણે વિચાર કરીએ અને અન્નમયકોશના ત્યાગ સાથે શા શા વિકારોનો ત્યાગ નિમયિલો છે તે જોઈએ.

૫ અહમ્ અહમ્ શ્રીનામુદેવાનંદ સરસ્વતી સ્વામી મહારાજે એ વિકારોનો 'આત્માનાત્મ વિચાર' નામની નાની પ્રસ્તિષ્ઠામાં વિચાર કર્યો છે. તે આપણને બહી લાભપ્રદ થશે.

“અન્નમય કોશથી આત્મા વેચતો છે. આત્માને એ પચકોશના કોઈપણ ધર્મે સ્પર્શ કરતા નથી. અન્નમય કોશમાં પ્રથમ આપણે શરીરનો વિચાર કરીએ. શરીર એ પાચ્યજીવંતું માળખું છે. એ પાચ્યજીવ આત્મા નથી પણ આત્માથી વેગળા છે. પ્રાકૃતિક સબધ સાથે આત્માને કશોજ સબધ નથી. આત્મા નિર્લેપ છે, શરીર જન્મે છે તેજ કોઈના પુત્રપુત્રી તરીકે જન્મે છે, શરીર જન્મે છે તેજ પુરુષ, સ્ત્રી, નપુસક તરીકે જન્મે છે, શરીર ખીજા શરીરોનું સબધી છે. ધર્મધર્મની ઉપાધિ શરીરને છે, આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિ પણ શરીરને જ છે. વર્ણાશ્રમ ધર્મ એ શરીરને અનુસરીને છે, સિતોધ્યાદિ ૬૬૦ શરીરને અનુસરે છે, જન્મ અને મૃત્યુની શૃંગલ પણ શરીરને જ લાગે છે આત્મા તો પરવિકારરહિત છે નામ અને ગોત્ર શરીરના છે. રૂપ અને વર્ણ કાયાના છે આકાર અને સ્પર્શકાર પણ કાયાના છે. બવાજ વિકારો શરીરના છે ધન, ક્ષેત્ર, ગૃહ, કુળ, ધર્મ આદિ દશુજ આત્માને અડતું નથી એ દેહને જ સ્પર્શે છે. આ બધાય અન્નમય કોશના વિકારો છે. એ વિકારો આત્માના નથી આ વિકારો અનાત્મ હોવાથી ત્યાગ્ય છે આત્મા તો એ બધાય વિકારોનો દષ્ટા છે”

આમ આપણે જોયું કે શરીરને સ્પર્શ કરતા બધાજ વિકારો અનાત્મ છે અને એ અનાત્મ વિકારોમાં દેહાધ્યાસને કાગળે આપણને આત્મભાવનો અનુભવ થાય છે મમત્વ દ્વં થાય છે તેથી મોહજનિત બધન સરખાય છે, જ્યારે આપણે અન્નમયકોશ સાથે શરીરનો ત્યાગ કરીશું ત્યારે તેની સાથે એ બધા વિકારો પણ ત્યજાગે એમાં સંકા નથી.

પ્રાણમય ક્રોશ :-

હવે આપણે પ્રાણમય ક્રોશના વિકારોનો વિચાર કરીએ.

આત્માને જૂખ લાગતી નથી કે તૃષા પણ લાગતી નથી, આત્મા સખળ પણ નથી કે દુર્બળ પણ નથી. લેવું અને દેવું એવો વ્યવહાર આત્મા સાથે સખધ ધરાવતો નથી. આત્મા નથી બહેરો કે નથી મૂંગો, નથી આધજો કે નથી દેખતો, નથી નપુસક કે નથી પાગળો, આ બધા દોષો પ્રાણમય ક્રોશના છે. આત્મા પ્રાણમય ક્રોશ નથી. આત્મા પ્રાણમય ક્રોશથી લિનન પ્રાણમય ક્રોશનો દષ્ટા છે.

આમ જ્યારે આપણે પ્રાણમય ક્રોશનો ત્યાગ કરીએ ત્યારે તેની સાથે સંકળાયેલા ઉપરના મધાજ વિકારોનો સહજ ત્યાગ થશે.

મનોમય ક્રોશ :-

હવે આપણે મનોમય ક્રોશનો અને તેના વિકારોનો વિચાર કરીએ. આપણે જ્યારે મનોમય ક્રોશનો ત્યાગ કરીએ ત્યારે તેની સાથે સંકળાયેલા તેના વિકારોનો પણ સહજ ત્યાગ થશેજ.

‘આત્મા સંકલ્પ નથી કે વિકલ્પ નથી, આત્મા સંશય નથી, વ્યાકુળ થતો નથી. સંશય એ આત્માનો દોષ કે વિકાર નથી, સુખદુઃખ, હોલ, શોક, લય, લોભ, કામ, ક્રોધ, મદ, ચિંતા, મોહ, બેદ, રુનેહ, હર્ષ, વિશાદ, મત્સર એ વિકારો આત્માના નથી, પણ મનોમય ક્રોશના વિકારો છે. એ વિકારો આત્માથી દૂર છે આત્મા એ વિકારોનો દષ્ટા છે.

આમ જ્યારે મનોમય ક્રોશનો આપણે અનાત્મ ભાવે ત્યાગ કરીશું ત્યારે તેની ઉપર વર્ણવી બધીજ ઉપાધિઓનો પણ સહજ ત્યાગ થશેજ.’

વિજ્ઞાનમય ક્રોશ :-

જ્યારે આપણે વિજ્ઞાનમય ક્રોશનો વિચાર કરીએ ત્યારે અને જ્યારે તેનો ત્યાગ કરવાનો વિચાર કરીએ ત્યારે તેને સખધ ધરાવતા વિકારોનો પણ ત્યાગ કરવોજ પડશે. એટલે વિજ્ઞાનમય ક્રોશના શા શા વિકારો છે તે આપણે જોઈએ.

‘આત્મા નથી સુષુદ્ધ કે નથી દુષ્કૃદ્ધ, આત્મા એ હિંદોપોદ્ધતી મુખ્ય છે. આત્મા દેવળ વિશુદ્ધ છે. આત્મા અવધાની નથી કે નથી માની. એ વિકારો વિજ્ઞાનમય ક્રોધના છે. આત્મા એ ક્રોધથી અલિપ્ત છે અને તેથી કર્તૃત્વ આદિ વિકારો આત્મા ઉપર કેવળ અધ્યાસિક ભાસે છે. આત્મા કર્તા છે એમ કહેવું એ કેવળ અધ્યાસ છે. વસ્તુતઃ આત્મા કર્તા પણ નથી તેમ અકર્તા પણ નથી પણ એ હિસાબનો દ્રષ્ટા છે. આત્મા વિજ્ઞાનમય ક્રોધથી મુક્ત છે. એ આત્મા સ્વયંબ્રહ્મા છે, સૂર્ય સમાન છે અને ભાસમાન છે, તે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. તેને અજ્ઞાન નથી અને તેને કશું આચરણ પાડું નથી.’

આ પ્રાણમય, મનોમય અને વિજ્ઞાનમય ક્રોધનો સૂક્ષ્મશરીર સાથે પેટલે અંતઃકરણ સાથે સંબધ છે અને તેથી એ ત્રણે ક્રોધનો ત્યાગ તો તેની સાથે સંકળાયેલા એ બધાવ વિકારોનો ત્યાગ થશે. જો એ વેકારો અથવા એમાના ક્રોધપણ વિકારો અવરોધ રહેશે તો તેટલે અંશે માગ અપૂર્ણ લેખાશે અને પરિણામે આત્મદર્શનમાં બાધા આવશે.

આનંદમય ક્રોધ :—

હવે આપણે આનંદમય ક્રોધના વિકારોનો વિચાર કરીએ,

‘પ્રિય, મોદ પ્રમોદ એ વિકારો આત્માના નથી આત્માને બેદ નથી, આત્મા સ્વચ્છન્ન, સ્વતઃસિદ્ધ છે આત્માને સ્મૃતિ નથી કે નથી વિસ્મૃતિ એ બધા ધર્મ આનંદમયક્રોધના છે. આનંદમય ક્રોધ કારણ શરીરોત્તરજત છે.

જો આત્માનું નથી તેના અધ્યાસના કારણે આત્માપર આરોપ કરવામાં આવ્યો છે. સૂક્ષ્મ શરીરથી આવૃત્ત આત્માએ એ આરોપ મોડવશ સ્વીકાર્યો છે દેહબુદ્ધિના પરિણામે માયાવિમુક્ત આત્મા, માયાયુક્ત વિસિદ્ધ જીવ બન્યો છે. એટલે આ બધા આરોપિત ભાવોથી જો જીવ મુક્ત થાય તો તે આત્મા જ છે જે કશું જ નથી છતાં સર્વ છે અને એ સર્વથી અલિપ્ત છે તે આત્મા છે. જે કશું તે પ્રકૃતિ છે.

આપણે અનાત્મના ત્યાગનો વિચાર કર્યો. અનાત્મવસ્તુનો પ્રકૃતિનો પણ આજો ખ્યાલ આપણને ગળ્યો પણ એ ત્યાગ કરવાની સુક્તિ આપણી પાસે છે? એ ત્યાગ શી રીતે કરવો? જન્મ જન્મોત્તરનો

એ પ્રાકૃત અધ્યાસ સી રીતે ફેડવો ? એનો માર્ગ આપણને કેમ જડે ? એક એરડામા ધન ભડાયું છે અને તે ધનની ઉપર માટીના થરો વાળી તે ધનને ઢાંચુ છે એ ઓગાની ચાવી આપણી પાસે નથી એ ચાવી જેની પાસે છે તે મગે તો જ આપણે એ ધન-સાક્ષત ધનભડાર પામી શકીએ ! એ ધનભડાર ઉપર ચડેલા માટીના થર ખસેડવાની યુક્તિ બે આપણે જાણીએ અને તે પ્રમાણે આચાર કરીએ તો જ એ આત્મધન-આત્મદર્શન કરી શકીએ.

આપણે આત્મ શુ અને અનાત્મા શુ ? જ્ઞાને સ્વીકારણુ અને જ્ઞાનો ત્યાગ કરવો એનો વિવેક તો કયો, અનાત્મનો ત્યાગ કરવો જોઈએ એમ પણ જાણુ પણ એ ત્યાગ કરવા માટેની ચાવી યુક્તિ તો બીજી પાસે છે તે ચાવી મગે ત્યારે આપણે આગળ ચાલીએ તે ચાવી જેની પાસે છે તેજ શુરુદેવ છે તે શુરુદેવને શરણે જવાથી આપણુ નાવડું જરૂર આગળ ચાલી શકશે ?

—(૦)—

પ્રકરણ ૧૪

પ્રશ્ન

यद्यदानतप कर्म न त्याज्य कर्मिव तत् ।

यद्यो दान तपश्चैव पारनानि मनीषिणाम् ॥

“યદ, દાન અને તપશ્ચી કર્મ ત્યજવા યોગ્ય નથી, પણ એ તો કરવા યોગ્ય જ છે, કેમ કે યદ, દાન અને તપ શુદ્ધિમાન નિષ્કામ મનુષ્યોને પવિત્ર કરનારા છે”

આપણે આગલા પ્રકરણમા પ્રશ્ન અને ત્યાગનો વિચાર કરતા કેવળ ત્યાગનો જ વિચાર કર્યો અને પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃત બધાયનો ત્યાગ આવશ્યક છે એવો નિશ્ચય કર્યો ન્યા સુધી પ્રકૃતિમા પ્રીતિ છે ત્યા સુધી પરમતત્ત્વ દૂર છે, કારણ કે પ્રકૃતિ અને પુરુષ સાચે રહી જ શક્તા નથી

મહાત્મા જ ત્યાગ છુપાયેલો છે. માર વસ્તુ આપણી નજર આગળ પડી છે તેમાથી આપણે એક લીધી એટલે બીજી રહ્યો તત્પુરતો તો ત્યાગ જ થયો. જેનો સ્વીકાર કર્યો તેના ઉપર આપણને મોહ થયો, તેની રુચિ થઈ અને જેનો આપણે અસ્વીકાર કર્યો તેના પ્રત્યે અરુચિ થઈ એમ જ એનો અર્થ થયો હવેથી માત્ર દુઃખ જ પીએ છે તે પાણીને ત્યાગ કરતો નથી પણ પાણીનો ત્યાગ આપોઆપ જ થઈ જાય છે, સારમહાત્મા કરવો એજ વિવેકપુક્ત માનવીનું કર્તવ્ય છે. અહીં જ જુદાનો સદુપયોગ છે. જીવભાવના કારણે દેહબુદ્ધિ છે. જે જે કારણે દેહબુદ્ધિ વધે છે તે સ્વધર્મ હોય, લોકિક હોય વા શાસ્ત્રીય હોય તો પણ તેનો ત્યાગ કરવો. જે જે સ્થળે અભિમાન ઉત્પન્ન થાય, પુણ્ય અને પાપના બીજ ઉભરાય, પુણ્ય અને પાપની કલ્પના વધતી જાય તેનો બાપૂર્વક પણ અવશ્ય ત્યાગ કરવો કારણ કે તે સ્વતઃ સિદ્ધ બાધક છે. સ્નાન, ભોજન આદિ બીજા વ્યવહારો જીવકૃત છે તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે પણ તે આત્મોત્કર્ષમા બાધક ન થતા હોય તો ત્યાગ્ય નથી. કારણ કે સાધનમા તે સાત્ત્વક અને છે તેથી તેનો મોહ કે મમત્વ વિના માત્ર કામ પૂરતો સ્વીકાર કરવો સુક્ત છે. વૃત્તિથી આરણી પ્રાણપર્યંતના જે બધા વિહારો છે તે ઇશ્વર છે. તેનો નિરોધ ન કરવો કારણ કે તે બધા સાધનમા ઉપયોગી છે. જે જે ઇશ્વર છે તે આત્મ દર્શનના માર્ગે જવામા ઉપયોગી અને છે તેથી તેનો વિરોધ ન કરવો જોઈએ, પણ જે માનવકૃત છે તેનો તો નિરોધ કરવો જ જોઈએ

પ્રકૃતિનો ભાગ કરીને આપણે આમ તિરસ્કાર કરીએ તે વાસ્તવિક નથી. જે માતાએ આપણને જન્મ દીધો, પાળી પોષી ઉછેર્યો અને અતઃકાળે પણ જે માતા આપણને પોતાનામા જ સમાવી દેશે તેનો જ આપણે આમ ત્યાગ કરીએ, તેને જ તરછેડીએ તો તો આપણે કૃતબ્દી લેખાઈએ, માને લાતે હણે એ પુત્રની ઉન્નતિ કેમ સહાય ? પ્રકૃતિનો સમૂળ ત્યાગ તો કેમ જ થાય અને તેથી જ શ્રી ભગવાને કહ્યું કરવાનું તો કંઈ જ પણ ચત્, દાન, તપ આદિ—

एतन्मयं हि कर्मणि सग त्यक्त्वा फलानि च ।

कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चित मतमुत्तमम् ॥ (ગી ૧૮-૬)

“હે પાર્થ, આ કર્મો પણ કૃણ તથા આસક્તિ ત્યજીને કરવા જોઈએ, એવો મારો નિશ્ચિત અને શ્રેષ્ઠ મત છે”

ફલાશા અને આસક્તિનો ત્યાગ કરીને કરવાનું કહ્યું.

ત્યાગ તો કરવાનો જ છે. આત્મદર્શન કરવાના જેને ઢાઢ છે તેણે જ્યાં ત્યાં આત્મદર્શનમાં અવરોધક તરવો હોય, જ્યાંય ત્યાં ત્યાં તે બધાયનો ત્યાગ કરવાનો છે. ક્યાંક ક્યાંક પ્રકૃતિમાથી પણ પ્રકાશના કિરણો પ્રાપ્ત થાય છે. તેવા પ્રકાશ દેનારા જે તરવો છે તેનો, તેટલે અશે સ્વીકાર કરવાને હરકત નથી. આપણા માર્ગમાં જે જે બાધક હોય તેને જ ત્યાગ કરવો, જે ન કરવાથી કાંઈ ફાયદો ન હોય અને જે કરવાથી કાંઈ નુકશાન ન હોય તે કરવામાં શો વાધો ? અને એ કરીને આપણે પ્રકૃતિના મનનું પણ સમાધાન કરવાનું છે. જે જ્યાં સાગ્ર હોય તે ત્યાંથી સ્વીકારી લેવું એ તો ગુણુમાહી મનુષ્યનું શૂણ્ય છે. યજ્ઞના પણ સદ્ગુણ સ્વીકારવા એજ તો સાચી માથુસાધ છે ! અનિષ્ટનો ત્યાગ અને ઈષ્ટનું મહણ એ જીવનનો મુદ્દાલેખ બની રહે તો માનવી સદ્ગુણની મૂર્તિ બને, તો માનવીમાથી દેવ થવાય ! દુર્ગુણ તેનામાં શોધ્યા પણ ન જડે !

યોગદર્શનકાર મહર્ષિ પતંજલિએ પણ સાધનપાદમાં—

તપ સ્વાધ્યાયેશ્વરપ્રણિધાનાનિ ક્રિયા યોગ ।

“તપ, સ્વાધ્યાય અને ઈશ્વરપ્રણિધાન શરણુગતિ એ ત્રણે ક્રિયા—યોગ છે (પા-યો-સા-૧) એ પ્રમાણે કહ્યું ■

આપણે આત્મદર્શન કરવા છે પાંચ પેસા પેદા કરવા હોય તો જાત ઝીઝીને પુરુષાર્થ કરવો પડે છે તો આતો આત્મદર્શનનો પ્રશ્ન છે માનવી મંદી બ્રહ્મ થવાનો પ્રશ્ન છે. કનિષ્ઠનો ત્યાગ કરી પેરમ શ્રેષ્ઠપદ પ્રાપ્ત કરવાનું છે ને પદ પ્રાપ્ત કર્યા પછી પુનઃ કનિષ્ઠ^૧કક્ષામાં આવવાનો ભય જ નથી તે પદ પ્રાપ્ત કરવાને તો આપણે કેટલી જહેમત લેવાવવી જોઈએ ? પુરુષાર્થ કર્યા વિના કેમ થશે એ આત્મદર્શન ? અને યત્ન, દાન, તપ, ઈશ્વર-પ્રણિધાન એ બધાય પુરુષાર્થ કરવાના માર્ગો છે. એ માર્ગે જવાથી પણ આત્મદર્શન થાય પણ જો તે નિષ્કામ-ભાવયુક્ત હોય તોજ ? એ કર્મો ઇશ્વરપ્રાપ્તિ-આત્મદર્શન તરફ જવાના પ્રાગતિક સાધનો છે એ સાધનોદ્વારા ચિત્તશુદ્ધિ થાય અને પ્રાણીમાત્રની હૃદયગુહામાં રહેલ એ પરમતત્ત્વના એ વિશુદ્ધ ચિત્તમાં દર્શન થાય ! શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું .

દેવી સંપત્તિમોક્ષાય નિવન્ધાયસુરી મતા ;

મા ગુચ. સપદ દેવીમભિજાતોઽસિ પાણ્ડવ । (ગી ૧૬-૫)

‘દેવી સપત્તિ મોક્ષ માટે અને આત્મરી સપત્તિ બંધન માટે માની છે, હે પાંડવ ! તું દેવી સપત્તિને ઉદ્દેશી જ-એ છે, માટે શોક ન કર’

એ પ્રમાણે કહીને દેવી સપત્તિનો આશ્રય લેવાનો પણ આદેશ કર્યો છે. આ બધુંજ પ્રાકૃત છે પણ એ પ્રકૃતિ-અધકારમાં પ્રકાશના કિરણ સમુ છે અને તેથી તે ઈષ્ટ છે. આપણા ઉદ્ધોગમાં પ્રગતિ દેનારુ છે માટે તેનો સ્વીકાર-પ્રહણ કરવો જોઈએ.

દેવી સપત્તિગુણર્ણવ કરતા ગીતાના ૧૬માં અધ્યાયમાં નિર્જયતા, સત્વશુદ્ધિ, જ્ઞાન, યોગમાં વિશેષ સ્થિતિ, ઈન્દ્રિયો પર કાબૂ, યશ, સ્વાધ્યાય, તપ, સરજતા, અહિંસા, સત્ય, અક્રોધ, કર્મફળનો ત્યાગ, શાંતિ, આદી ન કરવાનો સ્વભાવ, પ્રાણીઓ પર દયા, અલોભપતા, મૃદુતા, કૂંચતાનો અભાવ, લજ્જા, અત્યાચ્ચ, તેજ, ક્ષમા, ધીરજ, પવિત્રતા, અદોહ અને અત્યંત અભિમાનરહિતપણું, આ ૨૬ ગુણોનો દેવી સપત્તિમાં સમાવેશ કર્યો છે (ગી ૧૬-૧-૨-૩)

આસુરી સપત્તિના લક્ષણોનું વર્ણન કરતા શીલમવાને

દમ્ભો દર્પોઽમિનનભ્ર ક્રોધ પાશ્વમ્યેવ ચ ।

અજ્ઞાન વામિજાતસ્ય પાર્વ સવદમાસુરીમ્ ॥

‘‘હે કૃતીપુત્ર ! ધર્મદોષીપણ, ગર્વ, અભિમાન, ક્રોધ, કંઠોરતા અને અજ્ઞાન-આ અવિદ્યામુલક ગુણો આત્મરી સપત્તિને ઉદ્દેશીને જ-એલાના હોય છે’’ (ગી ૧૬-૪)

આમ શ્રી ભગવાને દેવી સપત્તિને જ મોક્ષદાતા લેખી છે અને આત્મરી સપત્તિને બંધનકારક ગણી છે આસુરી સપત્તિ એટલે ગાંઠ અધકાર છે એ આસુરી સપત્તિના લક્ષણોયુક્ત માનવીનું વર્ણન કરતા શ્રી ભગવાને અર્જુનને ‘‘આસુરી પ્રકૃતિયુક્ત મનુષ્યો પ્રવૃત્તિ શુ અને નિવૃત્તિ શુ તે બંધુતા નથી તેઓમાં પવિત્રતા, સદાચાર અને સત્ત્વ હોતા નથી તેઓના કહેવા પ્રમાણે આ જગત અસત્ય, આશ્વરદિત, ઈશ્વર વિનાનું, પરસ્પર કાર્યકરણના સબંધવિના ચયેલું અને વિષયભોગરૂપ હેતુવાળું છે.’’ વગેરે ગીતા અ. ૧૬-૭-૮ અને પછીના શ્લોકમાં ક્યું છે.

આપણે આગળ જોયું તેમ દેવી સંપત્તિના બધાવ લક્ષણો સાધકને આત્મોન્નતિના માર્ગે લઈ જનારા છે તેથી તે આપણુ—આત્મદર્શનના માર્ગમાં ચડાયક છે આનુરી સંપત્તિનું એક લક્ષણ આત્મોન્નતિને માર્ગે લઈ જનાર નથી. તે તો અધકારના જિંડા દૂવામાં ઘસડી જાય એવા છે અને તેથી તે ત્યાજ્ય છે.

દેવી સંપત્તિનો આપણે થોડો વિચાર કરીશું તો તે આત્મદર્શન અર્થે દેવી રીતે સહાયક બને છે તે આપણે જોઈ ચકીશું.

શ્રી ભગવાને દેવી સંપત્તિમાં અમરશ્યામ અબયને આપ્યું છે.

અમય સાવરજીવિ ।

આપણે આગળ અપરા અને પરા વિદ્યાનો વિચાર કર્યો છે. અપરાવિદ્યા દ્વારા કર્મ કરીને કર્મના ફળ ભોગવવાના છે, અને પરાવિદ્યા જ્ઞાનવિદ્યા દ્વારા તત્ત્વદર્શન કરવાના છે જ્યારે નાથક અપરાવિદ્યાના ક્ષેત્રમાંથી બહાર આવી-છૂટો થઈ પરાવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે

અમય પ્રતિષ્ઠા વિન્દિતે ।

અલય પ્રતિષ્ઠાને પ્રાપ્ત થાય છે

(યો-૨-૭-૧)

નં વિમેતિ કુતશ્ચન ।

કોઈથી પણ ભય પામતો નથી.

(તૈ-૨-૬-૧)

જ્યારે સાધક માયાના જ ક્ષેત્રમાં અટવાતો હોય છે ત્યારે તેને દૈત્યુ જ્ઞાન હોય છે અને, જ્યાં સુધી એ દૈત્યજ્ઞાન રહે ત્યાં સુધી તેને ખીજનો ભય લાગે છે કમશ્ચ જ્યારે માયાના ક્ષેત્રને પાર કરીને તે જ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેને જ્યાં જ્યાં નજર કરે ત્યાં ત્યાં આમા સિવાય અન્ય કશું જ જણાતું નથી અને એકમેવાદિતીયમ્ વ્રજા ને જોયા પછી તેને કોઈનો પણ ભય હોતો નથી જો ખીજનું કોઈ હોય તો જ ખીજનો ભય લાગે છે દૈત્યદૈમ્ય મવતિ એવું એક શ્રુતિવાક્ય પણ છે. તે ન્યાયે પણ જ્યારે ખીજનું કોઈ ન હોય, તો તે અલય, જ, બને છે, અને જ્યારે સાધકની અદૈત્ય દ્રષ્ટિ થાય, છે, ત્યારે તેની અદૈત્ય દ્રષ્ટિના પરિણામે—

યસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મન્યેમાનુપસ્યતિ

સર્વભૂતેષુચાત્માન તતો ન વિતુગુપ્સ્યતે ॥

યસ્મિન્સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મેષામૃદ્ધિજાનતાઃ ।

સતતો મોહ કં શોક. દ્વેષમનુપસ્યતઃ ॥ (ઈ-૬-૭)

“જો સાધક સંપૂર્ણ ભૂતાને આત્માના જ જુએ છે તે આ સર્વાત્મ દર્શનને કારણે કોઈની પણ ધૂણા કરતો નથી.” “જ્યારે તારી પુરૂષ માટે પ્રાણીમાન આત્મા જ થઈ જાય છે. તે સમયે એકત્વ જેવાવાળા તે વિદ્વાનને તો શોક અને શો મોહ ?”

એ પ્રમાણેની અદ્વૈત અવસ્થા થતા ભય જેવું કશું જ રહેતું નથી. ભય જ્યાં સુધી છે ત્યાં સુધી શોકમોહ પોતાનું કાર્ય કરે છે. ભય એ તો શોક અને મોહની દાઢ છે. મનુષ્ય અત્યંત પ્રતિષ્ઠ ધાર છે ત્યારે તેને મોટે શોક પશુ નથી અને મોહ પણ નથી આ કારણે અત્યંત એ આત્મદર્શન અર્થે પ્રથમ આવશ્યક છે. અદ્વૈત પ્રદિ થતી આત્મ જરૂરની છે.

અભય માનવીને હિંમતવાન બનાવે છે આત્મગણ રૂપે છે, હરપોઈ માનવી કશું જ કરી શકતો નથી

નાયમાત્મા ચલહીનેન લખ્ય ।

“આ આત્મા બળહીનથી પ્રાપ્ત થતો નથી.”

પાઠકા ખડખડે અને જો મૂંઝવે, રજેને બાપ કોઈ આવશે ? એમ કલ્પના કરીને જો ભાગે તે આત્માનું દર્શન કરવાને લાયક જ નથી. એવા નિર્બળને આત્મદર્શન થતું જ નથી જો કોણે તે પગલે બળના જ દર્શન કરે તે શું કરી શકે ? ભય એ નિર્બળતાનું જ સંક્રાંતિ અથવા નિર્બળતા એ ભયમાથી જ જન્મે છે. જ્યારે “હું” અને બીજા” એવા દ્વિતભાવ મનુષ્યના અંતરમાં અચૂત થાય ત્યારે તે બીજાનો ભય પામે છે પણ જ્યારે તેને એકત્વનો અનુભવ થાય છે ત્યારે તેને ઠગો જ ભય, શોક, કે મોહ રહેતો નથી ત્યારે તે નિર્બળ બની જાય છે.

બીજું સફળ છે ‘સાવસગુદિ ।’

સરવની શુદ્ધિ એટલે અત કરણની નિર્મળતા એટલે જ ચિત્તશુદ્ધિ ચિત્ત શુદ્ધ ન હોય ત્યાં સુધી આત્મદર્શનની આશા આકાશ કુતુમ્બવત છે જે ચિત્તમા અત કરણમા જૂદ, કપટ, દગાઈ, વગેરે આસુરી સપત્તિના લક્ષણોના ભરગાળો છે તે અત કરણુ તો નિર્મળ, કાદ વિનાના અરીસા જેવું છે એવા અરીસામા જેમ મુખનું રમણ પ્રતિબિંબ જણાય છે તેમ એવા નિર્મળ અત કરણુમા આત્માનું દર્શન થાય છે, એવું નિર્મળ અત કરણુ જ આત્માનો પ્રકાશ ઝીલી શકે છે અત કરણુમા એવા આસુરી ભાવો ભડારીને બહાર શુદ્ધતાનો, સાધુતાનો, પ્રાવિઝનો દેખાવ કરનાર તો નર્યો દભી છે આપણે જેવા હોઈએ તેવા જ જગત આગળ અને પ્રભુ આગળ દેખાઈએ તો ભગવાનને ગમીએ પણ જેવા ન હોઈએ તેવા દેખાવાબ્દે દભ કરીએ તો આપણે આપણી જાતને જ છેતરીએ છીએ ભગવાનને છેતરીએ પરંતુ તે તો અત્યામી છે, તે કાઈથી પણ છેતરાતો નથી તેને છેતરવા જનારોજ છેતરાય છે તમે જગતને થોડો સમય છેતરી શકશો પણ તમારો એ દભ છતો થતા લોકો તમને લાતે હણશે અને ત્યારે આત્મવચના કરીને તમારે પોશ પોશ આસુ સારવાનો સમય આવશે! તમને રોતા રાખનાર, તમારા એ આસુ લોનાર કાઈ ન મળશે! એટલે જ નિર્ભય બનીને જીવવાનો સ્વતોએ આદેશ કર્યો છે જ્યારે વિષયોમા લટકતું ચિત્ત આત્મામા લીન થઈ જાય છે ત્યારે તે શુદ્ધ થયું છે એમ લેખી શકાય

આ અને બીજા બધા જ લક્ષણો આત્મદર્શનમા સહાયક છે તેથી તેનું અનુસરણ કરવું આવશ્યક છે જો કે અતે તો એ બધાય લક્ષણો આત્મામા જ સમાઈ જવાના છે કારણ કે આત્મદર્શન પછીની વિવક્ષણુ અવસ્થામા તેને અસ્ય આદિનું લક્ષ કેમ રહે?

પ્રકૃતિમાથી, સ્વભાવમાથી ઈષ્ટનો સ્વીકાર કરવો અને અનિષ્ટનો ત્યાગ કરવો એ સિદ્ધાંત ધ્યાનમા રાખી જ્યાં જ્યાં સાર જણાય તેનો સ્વીકાર કરવો, પ્રગતિ કરવી અને આત્મલાભ કરવો એજ સાચો પુરુષાર્થ છે

પ્રકરણ ૧૫

ચિત્તશુદ્ધિનું મહત્ત્વ :—

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः

यस्मिन्प्राणः पञ्चधा सविवेश ।

प्राणैश्चित्त सर्वमेतत् प्रજાનામ્

यस्मिन्निशुદ્ધે विमवत्येव आत्मा ॥

“જે શરીરમાં પાંચ પ્રકારે પ્રાણ પ્રવિષ્ટ છે તે શરીરની અંદર એ સુક્ષ્મ આત્મા વિશુદ્ધ વિદ્યાના દ્વારા જાણવા યોગ્ય છે. તેના ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રજાવર્ગના ચિત્ત સંપૂર્ણપણે વ્યાપ્ત છે. તેના શુદ્ધ થઈ જવાથી એ આત્મા સ્વરૂપથી પ્રકાશિત થવા લાગે છે.” (મુ. ૩-૧-૬)

આત્મા હૃદયમાં રહેલો છે તે ચિત્તદ્વારા જાણવા યોગ્ય છે. હૃદયમાં જોમ થી વ્યાપ્ત છે અને કાષ્ઠમાં જોમ અગ્નિ વ્યાપ્ત છે તેજ પ્રમાણે પ્રાણીમાત્રના ચિત્ત-અતઃકરણમાં આત્મા વ્યાપ્ત છે. પ્રજાના અંતઃકરણ ચેતનાયુક્ત છે અને જ્યારે ચિત્ત કલેશાદિભગથા મુક્ત થઈને વિશુદ્ધ બને છે ત્યારે એ આત્મા વિશેષરૂપે તેના ચિત્તમાં પ્રગટ થાય છે; અર્થાત્ આત્માનો પ્રકાશ એ વિશુદ્ધ ચિત્ત ગ્રીલી શકે છે.

વિશુદ્ધ ચિત્તની આ મહત્તા છે. આપણે એ ચિત્તને વિશુદ્ધ બનાવવાનો માર્ગ શોધીએ. તે પહેલાં એ ચિત્ત મલિન કેમ થયું તેના કારણો શોધીશું તો તેને વિશુદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવાનું સરળ બનશે. વિવશણ વેષ જ્યારે એક રોગીને જૂએ છે ત્યારે તેનો રોગ મટાડવાના ઔષધ વ્યાપ્તો નથી પણ એ રોગ ને કારણો વડે થયો તે કારણો નષ્ટ કરવા માટેજ ઔષધો જાપે છે. વૃક્ષને જ્યારે નિર્મળ કરવું હોય ત્યારે તેનાં ઝાળપાખડા કાપવાથી તે નિર્મળ થતું નથી પણ તેના મૂળમાં ફાડોડા મારવાથી જ તે નિર્મળ થાય છે. તેમ ચિત્ત ને કારણે મલિન થયું હોય તે કારણોનો નાશ કરીએ તોજ ચિત્ત આપોઆપજ શુદ્ધ બની જશે. તેને શુદ્ધ કરવાને પૃથક્ પ્રયાસ કરવો નહીં પડે. શ્રી સગવાને અર્જુનને કહ્યું :

ધ્યાયતો વિપયાન્પુસઃ સંગસ્તેષૂપજાયતે ।

સંગાસ્તજાયતે વામઃ કામાન્ક્રોધોઽમિજાયતે ॥

ક્રોધાદમરતિ સમોહઃ સમોહાસ્મૃતિનિબ્રમઃ ।

સ્મૃતિનિબ્રમસાદ્યુદિનારો યુદ્ધિનાશાત્પ્રણયતિ ॥ (ગી-૨-૬૨-૬૩)

“વિપયોનું ચિંતન કરતા પુરુષને તેમાં આસક્તિ થાય છે, આસક્તિથી કામના થાય છે અને કામનાથી ક્રોધ જન્મે છે. ક્રોધથી ધણોજ મોહ થાય છે, અતિ મોહથી સ્મૃતિનો નાશ થાય છે, સ્મૃતિના નાશથી યુદ્ધિનો નાશ થાય છે અને યુદ્ધિના નાશથી મનુષ્ય સંપૂર્ણ નાશ પામે છે.”

વિપયચિંતનનું ભગવાન ભાષ્યુ આ પરિણામ છે. મનુષ્યની ઈન્દ્રિયો બહિર્મુખ છે તેથી એ ઈન્દ્રિયો દ્વારા જીવ વિપયોને જૂએ છે. વિપયો એજ ઈન્દ્રિયોનો આહાર છે. એ ઈન્દ્રિયો આત્માનાં દર્શન કરતી નથી. મન અને ઈન્દ્રિયોનો સબધ પણ ધનિષ્ઠ છે. મન અને ચિત્તનો સબધ પણ તેટલોજ નિષ્ઠનો છે. જન્મ જન્માંતરના કર્મના સંસ્કારો-એ ચિત્ત ઉપર રેખાયા હોય છે. તેના પરિણામે મનની વૃત્તિ પણ સદા સર્વદા વિપયો તરફજ હોય છે. અને ઈન્દ્રિયો તેને સાથ આપે છે. એટલે મન આધિક બળવાન બને છે. આમ ચિત્તની આગળ જોનું ચિંતન કરવાનું છે તે કેવળ વિપયોજ છે. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એ પાંચ વિપયોનુંજ, એનાજ અનેક પ્રકારના રૂપાતરોનું આજન્માદારબ્ય ચિત્તને ચિંતન કરવાનું હોય છે. એટલે તેને પરમતત્ત્વની દિશા દેાણુ બતાવે? અને જ્યારે મનુષ્ય સદા સર્વદા વિપયોનુંજ ધ્યાન ધરતો હોય ત્યારે તેનું ચિત્ત એ વિપયોમય બની જાય એમાં શી નવાઈ? તદ્દપ બનેલા એ ચિત્તને પણ વિપયોનીજ લગની લાગેલી હોય છે. વિપયોમા આસક્ત બનેલું તે ચિત્ત પછી તે વિપયો પ્રાપ્ત કરવાની કામના કરે છે અને જ્યારે કામના ફળિજૂત થતી નથી ત્યારે તેને ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રોધના પરિણામને તો તમે જાણોજ છોને? જેને ક્રોધ થાય તે પોતાનું તમામ જ્ઞાન જૂલી જાય છે જે માણસને એવો સંમોહ થાય છે, પોતાની જાતનું વિસ્મરણુ થાય છે અને ક્રોધમય બનીને સુસમોહિત બને છે ત્યારે તે સ્વ જાણે વિષયજ હોય એમ જણાય છે. તેથી તેની સ્મૃતિનો પણ નાશ થાય છે. સ્મૃતિના નાશની સાથેજ તેની યુદ્ધિ પણ

બહાર મારી જાય છે, શુ સારુ અને શુ નરસુ તેનો વિવેક કરવો એ શુદ્ધિનું કાર્યજેઠ છે જ્યારે શુદ્ધિજ મૂંઝ બની જાય છે ત્યારે તેને શુ કરવું તે સંજ્ઞા નથી અને તેથી શુદ્ધિહીન પ્રાણીના જેવું તે ગમે તેવું વર્તન કરી બેસે છે અને પરિણામે પોતાના જ વિનાશને નોતરે છે. કેવળ વિપનચિંતનનું જ આ પરિણામ છે તો વિષયોપભોગનું તો શુ પરિણામ આવતું હશે તે કાણુ જાણે ?

કોપનિષદકારે ઈન્દ્રિયોને અશ્વની ઉપમા આપી ■ અને વિષયોએ અશ્વોને ખેંચવા માટે જોયર છે એમ કહ્યું છે પણ એ ઈન્દ્રિયોને દોરનાર સારથિ શુદ્ધિ છે, તથા લગામ મન છે ઈન્દ્રિયો આ રીતે મન અને શુદ્ધિના કાબૂમાં છે એટલે જે શુદ્ધિ-સારથિ-વિજ્ઞાનવાન હોય સારાનરસાનો વિવેક કરી સન્માર્ગ સુચવવાની શુદ્ધિયુક્ત હોય તો લગામને-મનને-પોતાના હાથમાં રાખી પોતાઓને વશવર્તી બનાવે છે એટલે ઈન્દ્રિયો બેકામ થઈ જતી નથી જેની શુદ્ધિ યુક્ત છે તેનું ચિત્ત પણ સુધત્ત છે અને તેથી તે પરમપદને પ્રાપ્ત કરે છે કહેવાનું તાત્પર્ય એ ■ કે કેવળ વિષયોનું જ ચિંતન કરનાર ચિત્ત સમોદિત છે, એટલે તેને ઉન્નત માર્ગ જાણે નથી પણ જે વિષયાનું ચિંતન કરવા છતાં, વિષયોના ભોગ ભોગવતા છતાં જેની શુદ્ધિ વિવેકયુક્ત છે, વિન્યાસભોગના સારા નરસા પરિણામનું જેને સ્વતઃ જ્ઞાન છે તે આત્મદર્શનના સાચી બને છે એટલે જે ચિત્ત સદાસર્વદા વિષયાનું જ ચિંતન કરે છે તે ચિત્તને આત્મચિંતનરત કરવું આવશ્યક છે જેણે આત્મોદ્ધારને માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરવી છે તેણે તો વિષયોને વિષ સમા લેખવા જોઈએ વિષ પ્રમાણુસર માનામાં લેવાય તો રોગીને નિરોગી બનાવે છે પણ તેજ વિષ જો પ્રમાણુ કરતા વધુ પ્રમાણુમાં લેવાય તો રોગીને મૃત્યુનો માર્ગ બતાવે છે તેજરીતે જો વિષયો ભોગવવાજ હોય તો અનાસક્ત બાવે પ્રમાણુસર તેનો ભોગ કરવાથી કાળે કરીને (પયાકાળે) તેના પરથી મોહ ઝોસરી જતે અને વિષયો કરતા ખીજી કંઈ ઉત્તમ વસ્તુ છે એવો તેને ખ્યાલ આવશે અને ત્યારે તે ઉત્તમ વસ્તુની શોધમાં નિકળેલોપચિક આત્માને-ઉત્તમ વસ્તુને શોધી શકશે પણ જે વિષયોની મોહકતામાં લુપ્ત બનેલો ■ તે વિષયોના વનમાથી બહાર આવેતોજ નથી તેને ખીજો માર્ગ ક્યાથી જડે ? તેથી ચિત્તને વિષયોના વનમાથી બહાર લાવવાના ઉપાયો યોગ્ય બોધે એ શ્રી લગવાને પણ

રાગદ્વેષવિયુક્તૈસ્તુ વિપયાનિન્દિયંશ્ચરન્ ।

આત્મનસ્યૈવિધેયાત્મા પ્રસાદમધિગચ્છતિ ॥ (ગી. ૨-૬૪).

“વશ અંતઃકરણવાળો મનુષ્ય, રાગદ્વેષગ્રહિત અને સ્વાધીન થયેલી ઈન્દ્રિયો વડે વિષયોને ભોગવે, છતાં અંતઃકરણની પ્રસન્નતા પામે છે. એ પ્રસન્નતા થતાં આ મનુષ્યનાં સર્વ દુઃખોનો નાશ થાય છે; કેમકે પ્રસન્ન ચિત્તવાળાની બુદ્ધિ જલ્દી સ્થિર થાય છે. જે સંયમી નથી તેની બુદ્ધિ સ્થિર હોતી નથી અને એવા અયુક્તને ભાવના પણ નથી. ભાવના-રહિતને શાંતિ નથી અને અશાંતને સુખ ક્યાંથી હોય ?

અજાતત્વ ક્રુતઃ સુગમ્ ।

(ગી. ૨-૬૪ થી ૬૬)

। આ બધાયનું તાત્પર્ય માત્ર એટલું જ છે કે વિષયોથી ચિત્તને વેગળું કરીને તેને પરમાત્માનું ચિંતન કરવું કરવું જોઈએ. એકલા ચિત્તનોજ દોષ કેમ કાઢી શકાય ? એને તો બુદ્ધિ દ્વારા જેનું ચિંતન કરવાનું સૂચન થાય છે તેનું જ તે ચિંતન કરે છે તેથી બુદ્ધિને વશ કરવી જોઈએ. પણ બુદ્ધિ પણ શું કરે ? મન તેની આગળ જે મૂકે તેમાંથી સારું કંઈ અને નરમું કંઈ તેનો તે નિર્ણય કરે ! આમ અનર્થનું મૂળ મન જ કરે છે. અને તેથી એક મનનેજ ટેકાણે ભાવતા સમગ્ર અંતઃકરણ ટેકાણે આવી જશે. તો પછી ચિત્ત શુદ્ધિ કેમ નહીં ? એવો એક પ્રશ્ન થાય છે. તેનો ઉકેલ તો એટલોજ છે કે ચિત્તનો ધર્મ ચિંતન કરવાનો છે. તે જેનું ચિંતન કરશે તદ્દપ તે બનશે. કીટ-બમરનું કદાંત આપીને શાસ્ત્રકારોએ એ વાત પ્રતિપાદિત કરી છે. એટલે ચિત્તમાં ચિંતનનો વિષય, જો વિષય હશે, તો તે વિષયરૂપ બની જશે અને ચિત્તમાં ચિંતનનો વિષય જો આત્મતત્ત્વ હશે, તો તે આત્માદર્શન કરી શકશે, આત્માનો પ્રકાશ ઝીલી શકશે અને તેથી મન આગળથી વિષયોને ડગવી સંઈને, બદલામાં આત્મતત્ત્વને ગોઠવી દેવું એજ આવશ્યક છે. એ તત્ત્વ મન પાસેથી બુદ્ધિ પાસે જઈ બુદ્ધિ ચિત્ત પામે મોક્ષસંસ્થ અને ચિત્ત તેનું ચિંતન કરશે. બાળકને અમુક જ વસ્તુ જોઈએ એવું નથી તેને તો રમત રમતી તે લાકડાના ધોડાથી પણ રમત રમતાં તે રમકડાંને મોઢામાં નાખશે. સાકરનો ધોડો તેને ગળ્યો લાગશે એટલે લાકડાંનો ધોડો છોડી દેશે અને સાકરના ધોડાને જ વળગી રહેશે. તેમ ચિત્તને તો ચિંતન કરવું છે અને તદ્દપ બનવું છે. વિષય અને આત્માનો તેણે બેદ પાડવાનો નથી.

એ, કામ શુદ્ધિનું છે. શુદ્ધિ ચિત્ત આગળ વિષયો મોકલશે તો તેનું ચિંતન કરશે. સારગ્રાહી ચિત્ત આત્માને મોંટી પડશે પછી તે ખીજે કંશે જ નહીં જાય. આથી ચિત્તશુદ્ધિનું મહત્ત્વ છે.

ચિત્તશુદ્ધિની આવશ્યકતા ઉપર તો બધા જ ઉપનિષદોની એક-વાક્યતા છે. યોગ દર્શનકાર મહર્ષિ પતંજલિએ પણ યોગસૂત્રમાં ચિત્ત વૃત્તિ નિરોધની આવશ્યકતા ઉપર ભાર મૂક્યો છે કારણ કે ચિત્તની વૃત્તિઓ જ આત્મદર્શનમાં વિશ્લેષકારક છે. યોગધિસૂત્રિ નિરોધઃ । ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ યોગ છે. એ પ્રમાણે કહીને ચિત્તની જે વૃત્તિઓ છે તેનો નિરોધ કરવાનું સૂચવ્યું છે અને જ્યારે એ નિરોધ સિદ્ધ થશે ત્યારે મનુષ્યની મોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થશે, એમ કહ્યું છે. અને પછી વૃત્તિઓની ગણના કરી ■ અને તેના પર પણ વિવેચન કયું છે. આ સ્થળે એ બધું અસ્યાને છે. તાત્પર્ય એ છે કે આત્મ તત્ત્વની પ્રાપ્તિ અર્થે વૃત્તિઓનો નિરોધ કરીને તેને પરમાત્મામાં એકરૂપ કરી શકાય છે.

‘ચિત્તવૃત્તિ નિરોધ’ અને ‘સત્ત્વશુદ્ધિ’ એ બેમાં ધણો તફાવત છે. ચિત્તવૃત્તિઓ જ્યાં સુધી નિરોધ અવસ્થામાં રહે ત્યાં સુધી જ ચિત્ત સ્વરૂપસ્થિત રહે છે એવો ભાવ, તદા દ્રષ્ટુઃ સ્વરૂપેઽવસ્થાનમ્ । ‘તે સમયે દ્રશ્યની મોતાની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ થઈ જાય છે.’ એમ કહીને વ્યક્ત કર્યો છે. એ ચિત્તની વૃત્તિઓની નિરૂદ્ધ અવસ્થા ન હોય ત્યારે તે દ્રશ્ય વૃત્તિને અનુરૂપ ચિંતન અવસ્થાનો અનુભવ કરે છે એવો ભાવ, ઠિચિચાહ્વપ્યન્નિતરમ્ । એમ કહીને વ્યક્ત કર્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે નિરૂદ્ધ અવસ્થા કાયમ (અખંડ) રહેતી નથી. પણ વૃત્તિઓ માત્ર કેટલોક સમય સ્થગિત થઈ જાય છે અને તેજ વૃત્તિઓનું પુનરુત્થાન થાય છે. ત્યારે વિશુદ્ધચિત્તનું એવું નથી. ચિત્તની બધી જ વૃત્તિઓનો નિરોધ કાયમ થઈ જાય છે. એટલે વૃત્તિઓનું પુનરુત્થાન જેવું કશું જ હોતું નથી. એ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરવા માટે તો આપણે બીજી જ દિશામાં પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ. જો મનનું ચાંચલ્ય ગટી જાય જો મન સંકેતપરિકલ્પ કરતું એટલી જાય, જો મનની વિષયવાસનાનો સમૂળ ક્ષય થાય તો શુદ્ધિ પાસે કાંઈ પણ આકાર આવે નહીં અને નિરાકાર શુદ્ધિ ચિત્ત પાસે પણ કશું ચિંતન અર્થે મોકલી શકે નહીં એટલે ચિત્ત પણ નિરાકાર

બની જાય. આમ મનની નિરાકાર અવસ્થા જ બુદ્ધિ અને ચિત્તને થાળે પાડવાને શક્તિમાન છે. આમ જ્યારે મન અને બુદ્ધિ સંકલ્પવિકલ્પ અને સારાસારવિવેક કરવાની શક્તિ થાળે પડે ત્યારે આપોઆપ જ થાળે પડેલા ચંચળ ચિત્તમાં વૃત્તિઓ જ ઉદ્ભવતિ નથી એટલે એ ચિત્ત પ્રશાંત બની જાય છે. એવા પ્રશાંત ચિત્તમાં જ ચિંતન થતું નથી કારણ કે ચાંચલ્ય નથી. ક્રોધ પણ ઈન્દ્રિયની ક્રાઈ પણ ક્રિયા અર્થે તેમાં ચાંચલ્ય આવતું જરૂરનું છે. સ્થગિત મન ઈન્દ્રિયોને આદેશ આપી શકતું નથી. સ્થગિત બુદ્ધિ સારાસાર વિવેક કરી શકતી નથી. અને સ્થગિત ચિત્ત કશું જ ચિંતન કરતું નથી અને ત્યારે જ શ્રી ભગવાને કહ્યું તેમ—

આમસૈશં મનઃ કૃત્વા ન કિચિદપિ ચિન્તયેત્ ।

‘મનને આત્મામાં સારી રીતે સ્થિર કરી કંઈ પણ ચિંતવતું નહીં.’ (ગી. ૬-૨૫) એવી સ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય છે. બુદ્ધિ અને ચિત્તની ચંચળતા મનનેજ આભારી છે. જ્યારે મન સ્વધર્મથી અદ્યત્ત બનીને એટલે સંકલ્પવિકલ્પ કરવાનો પોતાનો ધર્મ ત્યાગ કરીને સ્થગિત થઈ જાય છે ત્યારે પોતાનું ચાંચલ્ય વિસરી જાય છે. એટલે ચિત્તનું ચાંચલ્ય પણ રહેતું નથી. વિશુદ્ધ ચિત્તમાં વૃત્તિઓજ ઉત્પન્ન થતી નથી. ઉભય તટ પરિપૂર્ણ પ્રશાંત સાગરમાં તરંગો આવતા નથી અને તરંગના અભાવે તે પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાંજ રહે છે તેમ ચિત્તની સ્વાભાવિક સ્થિતિ એજ વિશુદ્ધ ચિત્ત છે અને એવા વિશુદ્ધ મગધિનાના ચિત્તમાંજ આત્મદર્શન થાય છે અને તેથી ‘સત્ત્વશુદ્ધિ’ આવશ્યક છે

ભગવાનની અદ્વિધા પ્રકૃતિમાં મન બુદ્ધિ અને અહંકારનો પણ સમાવેશ થાય છે એટલે અંતઃકરણાંતરગત ચિત્તનો પણ પ્રકૃતિમાં સમાવેશ થાય છે. વિશુદ્ધ ચિત્તનો સંકુચિત અર્થ કરીએ તો અંતઃકરણના એકજ કાર્યક્ષેત્રની શુદ્ધિ એવો અર્થ કરી શકાય પણ તેમ નથી. વિશુદ્ધ ચિત્ત એટલે વિશુદ્ધ અંતઃકરણ એવો એનો વિશાળ અર્થ કરવો ઘટે આ રીતે વિચારીએ તો સકલ્પ વિકલ્પ સારાસાર વિવેક ચિંતન અને અહંકાર એ અંતઃકરણના ચાર કાર્યક્ષેત્ર થયાં, અને એ ચારે જ્યારે વિશુદ્ધ હોય ત્યારે જ આત્મદર્શન થઈ શકે. આત્માનો પ્રકાશ એવા

વિશુદ્ધ અંતઃકરણથી જ જીવી શકાય. પાણી વહેતું જ રહે છે એ પાણીનો ધર્મ છે મનના એ ધર્મથી મનને સ્થગિત કરવું હોય તો વિધયો અને મન એ બેની વચમાં પાળ બાધવી જોઈએ. જો મન આગળ વિધયો ન હોય તો તે સંદેહપિદકપ કરે અને એટલેજ શુદ્ધિ અને ચિત્ત પરવારતાં પડશે.

ચિત્તની વૃત્તિ એટલે આપણે અંતઃકરણની વૃત્તિઓ એવાજ અર્થ કરીએ તો અલુગતું નથી એ ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓ ચોગદર્શનકારે બતાવી છે. પ્રમાણ, વિપર્ણ, ચિક્ષ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિ—ચિત્તની એ વૃત્તિઓનો નિરોધ કરવાનો છે. એની હાંધી હમણાંજીકમાં પડવું આ સ્થળે જરૂરનું નથી. આપણે તો અંતઃકરણ શુદ્ધ બનાવવાનું છે. અને તે શ્રી ભગવાને કહ્યું તેમ અભ્યાસ અને વૈરાગ્યથી બની શકે છે.

અતઃશય મહાવાહો મનોદુર્નિગ્રહમ્ ચલમ્
અમ્યાસેન તુ કૌતેય વૈરાગ્યેન ચ યચ્ચતે ॥ (ગી ૬-૩૬)

“હે મહાબાહો, ખરેખર મન ચચળ અને વલ્લ કરવું મુશ્કેલ છે તો પણ હે કૌતેય, અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય વડે તે વલ્લ ફરી શકાય છે.”

ચોગ દર્શનકારે પણ ચિત્તના નિરોધ માટે તેનો નિરોધ અભ્યાસ

અભ્યાસવૈરાગ્યમ્યા તન્નિરોધઃ ।

અને વૈરાગ્ય દ્વારા થઈ શકે છે.

શ્રી ભગવાને મનના નિગ્રહની વાત કરી છે અને અહીં ચિત્તની વૃત્તિના નિરોધની વાત છે પણ અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય દ્વારા તે થઈ શકે છે. એટલે જ સાધન દ્વારા ચિત્તની વૃત્તિઓનો નિરોધ થઈ શકે છે તેજ સાધન દ્વારા મનનો પણ નિગ્રહ થઈ શકે છે એટલે આપણે મન એટલે અંતઃકરણ ચતુષ્ટય સર્ઈશું તો તેમાં ચિત્તનો પણ સમાવેશ થશે એટલે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય દ્વારા મનને ચિત્તને તેના પ્રાકૃતિક સ્વભાવનું પરિવર્તન કરાવીને તેને પારમાર્થિક માર્ગે વાળી શકાય અને એ રીતે ચિત્તને વિશુદ્ધ બનાવી શકાય પણ એ અભ્યાસ—

સા દીર્ઘકાલનૈરન્તર્યક્તકારાઽઽવેયિતો દ્રઢભૂમિઃ ।

“એ અભ્યાસનું ઘણું વખત નિગતર અને આદરપૂર્વક સાચો-
પાંગ એવન કરવાથી તે દ્રઢ બને છે.” (યો. સ. ૧-૧૫) એ પ્રમાણે
યોગદર્શનકારે કહ્યું છે. યતન એટલે અભ્યાસ ચિત્તવૃત્તિના નિરોધ અર્થે
જે પ્રયત્ન કરવાનો છે તેને અભ્યાસ કહેવામાં આવે છે અને દીઠા હોય,
શ્રવણ ક્યાં હોય એવા વિષયો પ્રતિ સર્વથા તૃપ્ત્યાગ્રહિત ચિત્તની જે
વશીકાર નામક અવસ્થા છે તેને વૈરાગ્ય કહ્યો છે. યોગસૂત્રકારે સમાધિ-
પાદના ૧૩ અને ૧૫માં સૂત્રમાં અભ્યાસ અને વૈરાગ્યની વ્યાખ્યા આપી
છે, વાચક બંને ત્યાં જુવે.

એ પ્રમાણેના અભ્યાસથી ચિત્ત ધીમે ધીમે વૈરાગ્યવાન બનતું જશે,
પોતાનો ધર્મ જૂતતું જશે. અને પરમાર્થાવબધી થતું જશે. પાણી પોતાનો
માર્ગ શોધી લે છે તેમ ચિત્ત પણ એક વ્યવસાયથી મુક્ત થતા બીજો
વ્યવસાય શોધી લેશે ત્યારે તેને વિષયોને બદલે પરમાર્થપરક બનાવી
દેવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. એવા અભ્યાસના પરિણામે ચિત્તની
વૃત્તિમાંથી વિષયમાત્રનો નિઃશેષ લય થાય ત્યારે જ તે વિશુદ્ધ બનશે અને
ત્યારે એવા વિશુદ્ધ અંતઃકરણમાં મેલવિનાના અરીસામાં જેમ આપણું
પ્રતિબિંબ નિર્મળ જણાય છે તેમ-અચ્છાદિ આત્માનો પ્રકાશ પડશે,
આત્મદર્શન થશે.

આપણી સાદી ભાષામાં આપણે વિચાર કરીએ તો વિષયોનો મનમાંથી
એકઠો કાઢી નાખવો; એનું જ નામ વૈરાગ્ય છે, ત્યારે એકજ વાતનું
સ્મરણ થતું રહે ત્યારેજ આપણે આગળ જોઈએ તેમ તેમાં ધ્યાન રહે.
અને તેમાં આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય. પણ તેનો વિચારજ ન કરીએ,
તેનું સ્મરણજ ન કરીએ તો તેમાં ધ્યાન જવાનો સંભવ જ નથી.
આ રીતે આપણે વિષયોનું વિસ્મરણ કરી શકીશું. આ અર્થે જ્યાં જ્યાં
મન જાય, જે જે વિષયોનો મન વિચાર કે સંકલ્પ કરે તે તે વિષયો
તરફથી તેને પાછું વાળી લેવાનો અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે. આ તો
ખૂબજ સરળ છે. મન જે દિશામાં જાય તે દિશામાં તેને જતું અટકાવવું
એ પણ સરળ છે. જે વિચાર આવે તે વિચારથી વિપરીત વિચાર મન
આગળ મૂકવો એ પણ સરળ છે. અને એમ કરીતે મનને પ્રતિકૂળ થવાનો
પુરુષાર્થ કરવાથી ધીમે ધીમે જેમ હરીતું બાળક રડી રડીને થાકે છે
ત્યારે ઉઘી જાય છે તેમ મન પણ ક્યાં પોતાનો ગળ ખાતો નથી
એમ જમજશે ત્યારે થાકે પડશે, અને પોતાના સ્વભાવને જૂલવું જશે.

જેમ જેમ મન થાળે પડતું જશે અને ત્યારે અહંકાર તો કશાજ કામનો રહેશે નહીં. પણ એ અભ્યાસ સતત અને લાળો સમય હોવો જોઈએ. આજે મનનો સામનો કર્યો અને કાલે પાછા મનને અનુકૂળ બનશે તો મન માની લેશે કે એક દિવસ મારો વારો છે ખીજે દિવસે એનો વારો ! એટલે અભ્યાસની અખડિતતામાં લાંગ થાય એ ઈચ્છવા જોગ નથી. સાથે સાથે જ વૈરાગ્યવૃત્તિ કળવવાનો પણ અભ્યાસ કરવો જરૂરનો છે.

સમસ્ત પ્રકૃતિ કેવળ પાંચ જ વિષયોનો શંભુમેળો છે. શબ્દ, રૂપરં, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ વિષયો છે તેને ગ્રહણ કરવાનાં સ્થૂળ સાધનો તે ઈન્દ્રિયો છે. એ ઈન્દ્રિયો દ્વારા આત્મા મનની સહાયતાથી એ વિષયોને ‘હુ બોલું છું’ એમ અગ્નિવશ માને છે.

શ્રોત્ર ચક્ષુઃ સ્પર્શનં ચ રસન પ્રાણમેન ચ ।

અધિષ્ઠાય મનઃશાય વિષયાનુસેવતે ॥ (ગી. ૧૫-૬)

“કાન, આંખ, ચામડી, જીભ, નાક તથા મનમાં રહીને આ જીવાત્મા વિષયોને સેવે છે.”

એ વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્યવૃત્તિ કળવાનો અભ્યાસ કરવો ઘટે. ઉતાવળે બૂસકો મારશે તો હાથપગ ભાગશે, ધીમે ધીમે ઉતરશે તો હિમાલય જેવો પહાડ પણ શાંતિથી કોઈ પણ જાતની હાનિ વિના ઉતારી શકશે ? તો પછી આતો માત્ર પાંચ વિષયોનોજ ત્યાગ કરવાનો છે. એમાં શી વાર લાગશે ? મનને એ દિશામાં વાળશે એટલે એ વાત ખૂબજ સરળ બની જશે.

શ્રી રંગ અવધૂત ઘણીવાર કહે છે, ‘મને મન થાય એવું કાઈ કરો ?’ એનો અર્થ જ એ છે કે એમનું મન જ મરી ગયું છે ? ? જે જીવતું હોય તે જ સળવળાટ કરે. જે મરી ગયું હોય તે નિશ્ચેષ્ટ જ પડી રહે. તમે પણ વિષયોને જુઓ. મનને તેની નથરતાનો, પ્રાણઘાતકતાનો, ખયાલ કરતા શીખવો અને જુઓ તો ખગા ! ધીમે ધીમે એજ મન તમને અનુકૂળ બનશે; તમારા મિત્રનું કામ કરશે. પછી તો તમે તેને વિષયાલિપ્ત બનાવશો તો પણ તે નહીં બને. ત્યારે એ વિષયો પ્રત્યે મનની ઈતરાજી અધ જશે ત્યારે શબ્દ થશે પણ તેના કાન તે શ્રવણ નહીં કરે, વાક્ય વાતો વાતો તમારી ત્વચાને સ્પર્શ કરશે, કોઈ રૂપરૂપના અંગાર શી રમણી તમારા અંગને સ્પર્શ કરશે પણ તમારી ત્વચાને તેનું

ભાન નથી રહે કામુ, 'મન ત્યા નથી કિધાડી આખો જગતને જોતી
રહેગ. પડિ પી પત્ર તે પી નજર આગળથી જગે અને કૃપા પાડ તેની
નજર પાગળથી જગે. લગનની મોખાવાત્રા પણ તે પી નજર આગળથી
જગે અને નનામિ લઈને કામુઓ પણ તેની આગળથી નીકળશે પણ
તેની આખો એ દ્રશ્યોનુ દર્શન નહીં કરે દારાડ કે તેનુ મન ત્યા નથી.
અમૃતના કૃપા ભયાં ઉરો, ઈન્દ્રની અપ્સરાઓ તમને એ અમૃતપાન
કરાવવા સુવર્ણકળશ લઈને જીબી ઉરો તો ય તમને તે પીવાની વૃત્તિ ન
થાય કારણુ રસ લોલુપતા જ રહી નથી મિષ્ટાન્નના યાગ પડ્યા ઉરો
પણ તેના મોખા પામી નહી આવે.

અનેકવિધ પરિમલ પ્રચરતી ઉરો પણ તેની નાસિકા જૂલી નહી પડે.
પરિમલના અનેક પ્રસાધનો પણ પ્રાપ્ત ઉગે, તોય તેનો ઉપભોગ કરવાની
તેને વૃત્તિજ નહી થાય જ્યારે આમ થશે ત્યારે વૃત્તિજ નહી જોડે તો
પછી તેનો નિરોધ કરવાનો ક્યા રહ્યો અને ત્યારેજ અત કળ્ય વિશુદ્ધ
બનશે અભદ્ધિ થને તો નથી સત્તુ કે નથી મિત્ર, નથી સગા કે નથી
વડાસા અને નથી જગત કે જનમતિષ વિચારો. ચિત્તની વૃત્તિઓનો પછી
સ્વય નિરોધ થઈ જશે. તમારી નિ ચક્ર અવસ્થા બનશે, અને તમે
જ્યાં ઉરો ત્યાંથી હાલવાની પણ તમને વૃત્તિ નહી થાય. ત્યારે તમને
સર્વ પ્રકારે સર્વ દિશામા અને તમારી યોગરદમ, તમારા અતરમા પણ
એ આત્માનો પ્રકાશ ઝળકતો જણ્યારો, આત્માનો એવો અનુભવ તમને થશે.
જીવને 'હું ભોક્તા છું' એવુ અગાનજનિત અહ છે અને પ્રકૃતિના
શુભો વડેજ સર્વ કર્મો થતા હોવા છતા—

અર્હકારવિમૂદાત્મા કર્તામિતિ મન્યતે ।

“અહ કારથી અતિમૂઢ મયેલા ચિત્તવાગે 'હું કર્તા છું' એમ માને
છે.” (ગી. ૩-૨૭) અને તેથી જ કર્મબંધનમા પડે છે વાસ્તવિક
ગીતે જીવાત્મા કર્તા પણ નથી અને નથી ભોક્તા આત્મા તો પરિતપ્ત
છે તેને તૃપ્તિ પણ નથી અને અતૃપ્તિ પણ નથી છતા જોને તૃપ્તિનો
અસતોષ રહે છે તે આત્મા પરનુ આવરણ છે, નિર્જીવમા શુણુનુ
આરોપણ છે, નિરીહમા ઈચ્છાનો આરોપ છે. એ આરોપ અને આવરણ
જતા આત્માનુ સ્વરૂપ ઝગડે છે.

વિષયો ઈન્દ્રિઓનો આધાર છે શુભોનુ એ સરજન છે અને તેથી
એ વિષયો પ્રાકૃત છે એ વિષયોનો ભોગ ઈન્દ્રિઓ લે તેમા આત્માને
કર્યો/લાગણુ વગાળણુ નથી. આ કારણે અહ કારવિમૂદો જીવ હું વિષયોને

અકરણ ૧૬

ગુરુત્ મહત્વ :—

પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ બ્રાહ્મણો-

નિર્વેદમાયાન્નાસ્પૃહતઃ કૃતેન ।

તદ્વિજ્ઞાનાર્થ ॥ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્

સમિત્પાતિઃ શ્રોત્રિયં વદ્ધાનિષ્ઠમ્ ॥

તત્તૈ સવિદ્વાન્ ઉપસન્નાય સમ્યક્-

પ્રશાન્તચિત્તાય શમાન્વિતાય ।

યેનાક્ષર પુરુષવેદ સત્ય-

પ્રોવાચ તા તત્વતો વ્રહ્મવિદ્યામ્ ॥

“કર્મ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા ભોક્તાની પરીક્ષા કરીને બ્રાહ્મણ નિર્વેદ થઈ જાય છે કારણ કે સંસારમાં અકૃત નિત્ય પદાર્થ નથી અને કૃત-નાશવાન પદાર્થનો શો અર્થ ? તેથી એ નિત્ય વસ્તુનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે હાથમાં સમિધ લઈને તે શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ ગુરુની પાસે જાય છે.”

“પોતાની પાસે આવેલા તે પૂર્ણ રીતે પ્રશાન્તચિત્ત અને 1જતેન્દ્રિય સિદ્ધને તે વિદ્વાન ગુરુ જોના વડે તે સત્ય અને અક્ષર પુરુષનું જ્ઞાન થાય છે તે બ્રહ્મ વિદ્યાનો તત્ત્વત ઉપદેશ કરે છે.”

(અડક ૧-૧૨-૧૩)

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા ।

ઉપદેશ્યન્તિ તે જ્ઞાન જ્ઞાનિનસ્તત્ત્વદર્શિન ॥ (ગી-૪-૩૪)

“તે જ્ઞાનને તું પ્રાણાયામથી, વાર વાર પ્રશ્નથી તથા સેવાથી જાણ તત્ત્વ જોનારા જ્ઞાનીઓ વને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરશે”

માનવી જ્યાં સુધી અપરાવિદ્યાના ક્ષેત્રમાં જુલ્યો બટકે છે, પ્રકૃતિના પ્રવાહમાં તણાયો જાય છે તેને ત્યાં સુધી સામે પાર નીકળવાનો-અવસર પ્રાપ્ત થતો નથી. જ્યારે તે અપરાવિદ્યાના આખરામાંથી બહાર નીકળે છે, કર્મના ફળસ્વરૂપ સ્વર્ગાદિલોકોની પ્રાપ્તિની આશ્વસ્તિમાંથી

મુક્ત થાય છે અને જે નુશર છે તે પ્રકૃતિનો પ્રવાહ તેને અર્થે જ્યારે સુકાર્થ નવ્ય છે ત્યારે તે પરાવિદ્યા-અભાવિદ્યા-ના એકમેવ હોત્તમા પ્રવેશ કરવાને અધિકારી બને છે. અપરાવિદ્યાનું હોત્ત તો અતિસૂચક વિશાળ છે, પ્રકૃતિએ એ હોત્તને આંખરી લીધું છે અભાવિદ્યા-પરાવિદ્યા-નું હોત્ત તો તેની પુણનાએ નાનકડું છે છતાં અપરાવિદ્યાના પરિભળ કરતાં તેનું પરિભળ અધિક છે. તે અપરાવિદ્યાને પોતાની પ્રરિભળથી પરાંજિત કરી મોખરે આવે છે. વિજયનો ખ્વજ ફરકારે છે. પ્રકૃતિ અપરાવિદ્યાને પોષે છે જ્યારે પરાવિદ્યા પ્રકૃતિનો કાળ છે, અપરાવિદ્યાના પ્રાકૃત જગતમાં પરાવિદ્યાના મુદ્ધાકન કરનારા લાખ કરોડે કોક જ મળે છે. શ્રી ભગવાને પશુ

મનુષ્યાણાં સર્વેષુ કશ્ચિચ્છેતતિ સિદ્ધયે ।
યત્તામપિ સિદ્ધાના કશ્ચિન્મા વેતિ સત્ત્વતઃ ॥

“હજારો મનુષ્યોમાં કોઈકે જ સિદ્ધિ માટે યત્ન કરે છે; અને યત્ન કરતા સિદ્ધોમાં પણ કોઈકે જ અને સત્ત્વ સ્વરૂપે જાણે છે” (ગી-૭-૭)

ઉપર પ્રમાણે કહીને પરાવિદ્યાના ઉપાસકોની સંખ્યા ગણનાપાત્ર હોવાનું જણાવ્યું છે અને તેમાં પણ આત્મદર્શન કરીને તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ આત્મદર્શન કરનાર તો વિરલ જ મળે એવું સ્પષ્ટ વિધાન કર્યું છે.

આપણે શુરુના મહત્વનો વિચાર કરીએ. સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ વાટે ધાંટ થતી નથી. સાધકની ખાતસિક અવસ્થા પરિપક્વ થતી નથી, જ્યાં સુધી તેની અભાજિયાત્મા પરાક્રાણ્યે પહોંચતી નથી, જ્યાં સુધી તે એકમેવ ખ્યેય સિદ્ધ કરવાનો આદર નિશ્ચય કરતો નથી, ત્યાં સુધી તેને સદ્ગુરુની પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે જ્યારે તે નિર્મળ અને નિરહકાર બને છે ત્યારે તેને સદ્ગુરુના દર્શન થવામાં વિલગ પણ થતો નથી.

નચિકેતાએ અભાવિદ્યાના દર્શન અર્થે-ઉપદેશ અર્થે યમરાજના દાર ખડખડાવ્યા । યમરાજે તેને કેવું પ્રલોભન આપ્યું ?

માનવમાત્ર ધનલોભી હોય, વૈભવ વિલાસનો તેને અભાજો હોય, ઓપુત્ર, પરિવાર, સપત્તિ આદિનો તેને મોહ હોય કીર્તિને માટે તે વલખા મારતો હોય અને આ બધા માટે તે રાતદિવસ સતત મહેનત કરે । યમરાજે એ માનવ

સ્વભાવનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલો. માનવીઓની નિર્ણયતાના જ્ઞાતા એ યમરાજે નચિકેતાને પણ પ્રલોભન આપવામાં એજ પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો યમરાજે કહ્યું : “ નચિકેતા ! તુ સો વર્ષનો થા, સો સો વર્ષના આશુવાળા પુત્રપૌત્રાદિ તને યાચાં ઘણા ઘણા પશુઓ, હાથી, સુવર્ણ અને ઘોડા માગાં ! વિશાળ જૂમડલ પણ માગી લે ! તુ પણ તારે જ્યાં સુધી જીવડું હોય ત્યાં સુધી જીવી શકે એમ આવરદાવાડું વરદાન માગ ! એ સિવાય બીજા કંઈ ભોગ તારી સમજમાં આવે તો માગ ! ધન માગ !

હે નચિકેતા, આ સંસારમાં તુ વૃદ્ધિ પામ ! તારી કામનાઓ અને ઇચ્છાઓ અનુસાર ભોગ ભોગવવા યોગ્ય હું તને બન્યો છું !

મનુષ્યલોકમાં જે જે ભોગો દુર્લભ છે તે બધાય ભોગ તુ સ્વચ્છેદતા પૂર્વક ભોગવી લે ! અહીં રથ છે, વાળાઓ છે, આ રમણીઓ છે આવી જોઓ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય નથી આ મારી ઠીકી કામિનીઓ દ્વારા તુ તારી સેવા કરાવ !”

યમરાજાએ શું ઝોઝું આપવાની ઇચ્છા બતાવી ? આમ જ્યારે નચિકેતાને યમરાજે અનેક પ્રકારના પ્રલોભનો બતાવ્યા, વરદાન આપવાનું કહ્યું પણ તુ મરણ સળધી પ્રશ્ન મા કર ! એવું જ્યારે યમરાજે કહ્યું ત્યારે નચિકેતાએ પણ પોતાનું પોત જાળવ્યું.

જે નચિકેતા ભૌતિક સગીરસદે યમરાજાને આગળે આંરી ઊભો, જે યમરાજાનું નામ શ્રવણ કરતા જ માનવી જ્ઞાન જૂત્યો થરથર કરે ! તે યમરાજા સાથે તેને વાર્તાવાપ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો ત્યારે તેણે હિમંત ધીરજ અને દિનવપૂર્વક યમરાજા સાથે સવાદ કર્યો ! તે નચિકેતાનો અધિકાર કેવો હશે તેની કલ્પના વાચક કરી લે ! જે પિતાએ વિશ્વજીત યાગ કરીને પોતાના સર્વસ્વનું અર્પણ કર્યું એ પિતાએ પોતાના એક પુત્ર પુત્રમાં શા શા સસ્કીરો નહીં રેડ્યા હોય ? અને ત્યારેજ સર્વાંગ નિષ્કલ નચિકેતા આમ યમરાજા આગળ નિર્લિપ્ત ભાવે રહે ને ? નચિકેતાએ કહ્યું, “ યમરાજા, આ ભોગ તો આજે જ અને કાલે જતાં પણ રહે, જો ભરોસો એનો ! એ તો ક્ષણિક છે ! એ ભોગ

સંપૂર્ણ ધનિઓના તેજને છૂલું કરી દે છે. આ સમસ્ત જીવન પણ અદ્ય છે માટે આપના એ વૈભવ, વાહન, નાચગાન હોયે આપની પાસે રહ્યાં ! મને એની નથી અભિલાષા કે નથી જરૂર ! ધન ? માનવી ધનથી ક્યાં તૃપ્ત થાય છે ? મેં આપનાં દર્શન કર્યાં છે એટલે એ બધું તો મને મળી જશે ! અને ક્યાં સુધી આપનું શાશન છે ત્યાં સુધી હું જીવિત રહીશ એ પણ નિઃશંક છે ।”

નચિકેતાના આ નિર્લોભી, બનાસકત, નિર્મોહી ઉત્તરો શ્રવણ કરીને યમરાજ પણ આનંદપુલકિત બન્યા ! એક તો આજકાલ, બીજું નિષ્પાપ અને વળી ધ્યેયમા અકુળ. નચિકેતાના શબ્દોએ યમરાજને તેના ઉપર પરમ પ્રેમ ઉપજાવ્યો ! નચિકેતાએ ક્યારે યમરાજના બધા પ્રયોજનોને ઠોકરે મારી પોતાની એકમેવ યાચના—આત્મદર્શન—આગળ કરી ત્યારે યમરાજ પણ પ્રસન્ન થયા !

આમ યમરાજે નચિકેતાને અનેકવિધ પ્રસોલન આપ્યા છતાં નચિકેતાએ પોતાનો આત્મવિષયક પ્રશ્ન એ પ્રસોલનના પ્રવાહમાં તણાઈને, એ માયિક પદાર્થોની મોહક જાળમાં ન અજળતા ક્યારે છોડ્યો નહીં અને તેની તેજ યાચના કરી ત્યારે યમરાજે કયું : “ નચિકેતા, સમ્યક્ગાન દ્વારા શાસ્ત્રમાં આચાર્યોએ જે શુદ્ધિ કરી છે તે તને પ્રાપ્ત થઈ છે. શુદ્ધ તાર્કિકો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી આ શુદ્ધિ તર્ક દ્વારા પણ પ્રાપ્ત થવા યોગ્ય નથી. તું મહાન સત્ય ધારણા યુક્ત છે. હે નચિકેતા ! મને તારા જેવા પ્રશ્ન કરનાર જ પ્રાપ્ત થાવ । ” યમરાજ નચિકેતાનો આ સંવાદ તો ઘણો લાભો છે અને મનનીય છે પણ અહીં અવકાશ ક્યાં છે ? આતે ગુરુની પ્રાપ્તિ માટેની શિષ્યની યોગ્યતાનો ખ્યાલ આપવા માટે જ આટલો વિસ્તાર કર્યો છે.

આમ શિષ્ય ક્યારે યાજ્ઞ હોય ત્યાં ગુરુદેવ તેને કદી નિરાશ કરતા નથી, તેનું મનવાચિત્ત જ્ઞાન આપે છે એટલું જ નહીં પણ તેને આત્મ-દર્શનનો વ્યક્તિગત પણ બનાવે છે. યમરાજએ નચિકેતાનો અધિકાર પારખીને અતે શું દીધું ?

सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति-

तपासि सर्वाणि च यच्चरन्ति ।

यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति

तत्ते पदं संप्रदेण ब्रवीम्योमित्येतत् ॥

“સધળા વેદો જે પદનું વર્ણન કરે છે, જેની પ્રાપ્તિને માટે સમસ્ત તપો છે, એમ સાધક કહે છે, જેની ઈચ્છા કરીને મુમુક્ષુજનો બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરે છે, તે પદને હું તને સક્ષિપ્તમાં કહું છું ‘કંઠ’ એજ તે પદ છે” (કંઠ ૧-૨-૧૫)

એહી યમરાજે નચિકેતાને બ્રહ્મના વૈદિક પ્રતિકનો-પ્રણવનો ઉપદેશ આપ્યો. એ પ્રણવમત્ર જ સર્વ સિદ્ધિદાતા છે અને તેના પરિણામને પણ યમરાજે નચિકેતાને ખ્યાલ આપ્યો.

एतच्चेवाक्षरं ब्रह्म एतच्चेवाक्षरं परम् ।

एतच्चेवाक्षरं शत्वा यवदिच्छति तस्य तत् ।

एतदालम्बनं भेष્ઠં एतદાલમ્બનં પરમ્ ।

एतदालम्બનं શત્વા બ્રહ્મલોકે મહીયતે ।

“આ અક્ષરજ બ્રહ્મ છે, એ અક્ષર જ પર છે, એ અક્ષરને જ જાણીને જે જેની ઈચ્છા કરે છે તે તેનું થઈ જાય છે”

એજ શ્રેષ્ઠ આલંબન છે એજ પરાલંબન છે, એ આલંબનને જાણીને પુરુષ બ્રહ્મલોકમાં મહિમાવાન થઈ જાય છે (કંઠ. ૧-૨-૧૬-૧૭)

યમરાજે આપ્યો પ્રણવનો આ મહિમા છે. એજ બ્રહ્મવિદ્યા છે અને એજ બ્રહ્મવિદ્યાનું પરિણામ છે પરાવિદ્યાની વ્યાખ્યા આપતા મુન્ડકોપનિષદકારે પણ—

अथ पठ यथा तदक्षरमधिगम्यते ।

(મું. ૧-૫)

“જેના વડે એ અક્ષર પરમાત્માનું યાન થાય છે તે પરાવિદ્યા છે” એ પ્રમાણે કહ્યું છે.

તમને પણ તમારા ગુરુ તમારો અધિકાર પરખાને એજ આપશે એ નિશ્ચિત માનજો. ગુરુદેવ પાસે ખીજું શું આપવાનું છે? આપવાનું તો ધણું છે પણ સદ્ગુરુ તમને અપરાધિદાના અરણ્યમાં અટવાતા નહીં મૂકે! એતો પરાધિદાના અક્ષયલાલનું જ તમને દાન કરશે! ચોતે જેવા છે તેવાજ તમને બનાવવા માટે, તમારી સાચી ઓળખ કરવા માટે તમને સાધનરૂપે ચોતે જે કયું છે અને બોગબું છે તે તમને આપશે, તમારી પાસે કરાવશે અને પરમપદના તમને બોક્તા બનાવશે.

પણ તમારો અધિકાર શો છે તે તો ગુરુદેવ જરૂર જાણે જ! બાળકને બળતું લાકડું આપશે તો તે જ્યાં ત્યાં આગળ લગાડશે તેમ તમને અધિકાર નહીં હોય અને ગુરુદેવ તમને બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરશે તો તમે પણ બ્રહ્મ બનવાને બદલે 'બ્રમ' બની જશો! ઉતાવળ કરશો તો બહાવરા બની જશો, ધીરજ રાખશો તો ધીરજનાં ફળ મીઠાં છે.

આપણે પ્રારભિક બે મંત્રમાં શિખ્યતી યોગ્યતાનો અને ગુરુદેવની યોગ્યતાનો સુઠકાપનિપદકારે લાખેલો માપદંડ જોયો તેણે થોડું વિવેચન કરીએ તો અરુધાને ન ગણાય!

પ્રથમ મંત્રમાં શિખ્યતા અધિકારની વાત કરવામાં આવી છે. બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ વાટે ચાલતા વટેમાર્ગને કાઈ કરતું નથી. જેમ સુવર્ણકાર સુવર્ણને કસોટી ઉપર ચઢાવીતેજ તેની કિંમતનો અંદાજ કરે તેમ ગુરુદેવ પણ બ્રહ્મવિદ્યા માટે આવેલા સાધકનો અધિકાર ચકાસીને જ તેને ઉપદેશ કરે છે.

આપણે આગળ જોયું તેમ ગ્રેય અને ગ્રેય એ દરેક માનવીની દષ્ટિ આગળ ખડા છે.

अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेय—

स्ते उमे नानार्थे पुरुष सिनीतः ।

तयोः श्रेयं आर्द्रीनस्य साधु

भवेति हीयतेऽर्थाद्य उ પ્રેયોઃ કૃણોતિ ॥

“ઋષ્ય એક છે અને પ્રેય ખીચું છે. તે હલય લિન્ન લિન્ન પ્રયોજનવાળાં છે, જતાં પણ પુન્નને બાધે છે. તે હલપથીમાં ઋષ્યનું મદલુ કરવાવાળાનું શુભ થાય છે અને ને પ્રેયનું વરણ કરે છે-પ્રેયને! સ્વીકાર કરે છે તે પુન્નવાર્થથી પતિત થઈ જાય છે.” (ક્ર. ૨-૧-૧)

ઋષ્યમાર્ગ વિદ્યાવલ્લી છે જ્યારે પ્રેયમાર્ગ અવિદ્યા અવલ્લી છે. જગત એ હલયમાર્ગથી બધાયેલું છે. તેમાં જે અધિકારીઓ છે તે બહુતેક આત્મકત્યાયવાળું હોવાથી ઋષ્યમાર્ગ-વિદ્યાનો માર્ગ સ્વીકારે છે પણ જેઓ ભૌતિક અબ્યુદયની અલિસાવાયુક્ત છે તેઓ તો પ્રેયમાર્ગનો જ અવિદ્યાનો માર્ગ જ સ્વીકારે છે અને કર્મ કરી કર્મના ફોજાની આકાંક્ષા રાખે છે.

સાધકાના આ બે વર્ગમાં તમે કયા વર્ગમાં બેસી શકો એમ છે તે શુદ્ધેવ પોતાની દિવ્ય દષ્ટિ દ્વારા જાણી લે છે. તમે જો ઋષ્યમાર્ગના ચોક્કસમાં ચોક્કસ શકો એવા હો તો પ્રેયમાર્ગના પશ્ચિમથી બાધાકાર થઈ તેનાં અનિષ્ટ પરિણામ-જન્મ મરણનાં બન્ધન-ને પરખી તે માર્ગ પ્રતિ તમને અલગબો આપ્યો છે કે કેમ તેનો પણ શુદ્ધેવ ખ્યાલ કરી લે છે. નચિંતિતાને ધમરાને કંઈ ઓછાં પ્રલોભનો આપ્યાં છે છતાં જ્યારે તે પોતાના ધ્યેયથી ન ડરે ત્યારે જ તેને આત્મતત્ત્વનું જ્ઞાન ધમરાને આપ્યું ને? તમે જો શુદ્ધેવની એ ચક્રાસણીમાં પાર ઉતરો તો શુદ્ધેવ તમને પણ તમારા અધિકાર અનુસાર તમારી આધ્યાત્મિક પ્રગતિના ઉત્કર્ષ માટે ઉપદેશ આપશે અને તેથીજ કહ્યું છે.

પરીક્ષ્ય લોકાન્ કર્મચિતાન્ ।

“કર્મ દ્વારા પ્રાપ્ત થતા લોકોની પરીક્ષા કરીને” એનો અર્થ એ છે કે અવિદ્યામૂલક યજ્ઞયાગ કર્મો કરીને તેના ફળમાં આસક્તિ હોવાથી તે કર્મ સંગોપાંગ થાય તો તેના પરિણામ રૂપ સ્વર્ગાદિ જે લોકોની પ્રાપ્તિ થાય તો તેના ફળમાં આસક્તિ હોવાથી તે કર્મ સંગોપાંગ થાય તો તેના પરિણામ શ્રી ભગવાને કહ્યું તેમ—

ત્રૈવિદ્યા મા સોમયાઃ પૂતપાપા યજ્ઞેરિણ સ્વર્ગંતિ પ્રાર્થયન્તે ।
તે પુણ્યમાણાઃ સુરેન્દ્રલોકમ્ભન્તિ દિવ્યાન્દિનિ દેવમેગાન્ ॥
તે ત મુક્ત્વા સ્વર્ગલોક વિશાલ-ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं , कामकामा लभन्ते ॥

“ત્રણે વેદોના જાણનારા તથા સોમરસ પીનારા મનુષ્યો નિઃપાપ થઈ યજ્ઞો વડે અને પૂજા સ્વર્ગપ્રાપ્તિ ઈચ્છે છે; તેઓ પુણ્યના ફળરૂપે ઈશ્વરલોક પામી સ્વર્ગમાં દેવતાઓના દિવ્ય ભોજો ભોગવે છે.

તે વિશાળ સ્વર્ગલોકને ભોગવી પુણ્ય ખૂટે છે, ત્યારે તેઓ મનુષ્યલોક પામે છે; એમ સકામ વેદધર્મનો આશ્રય કરનારા અને વિષયોને ઇચ્છતા મનુષ્યો અવર-જવર પામે છે.” (ગી. ૬-૨૦-૨૧) .

અપરાધિના દ્વારા યજ્ઞયાગાદિમાં પરમતત્ત્વનું યજ્ઞન કરવાનું આ પ્રકારનું કૃત્રિમ પરિણામ આવે છે. એ વાતનો પરિચય કરીને, એવા નાશવત્ પરિણામને પ્રાપ્ત કરવાનો મોહ ન રાખતા જો કેવળ તત્ત્વદર્શન કરવાની જ ઇચ્છા રાખે છે તેને સદ્ગુરુદેવ તેની અભિલાષાને અનુરૂપ માર્ગ બતાવે છે.

કેટલાક સકામ કર્મમાર્ગને અનુસરીને તેના અશાશ્વત ફળથી તે માર્ગનો અણુગમો બતાવે છે. કેટલાક કેવળ એ માર્ગમાં રહેલી ક્રિયાઓની માયાકૃટ અને અતે ફળની અનિશ્ચિતતા અને અસારતાનો ખ્યાલ કરીને એ માર્ગનો અણુગમો દાખવે છે અને તેવાઓ બ્રહ્મવિદ્યાના અનુસરણ માટે શ્રી સદ્ગુરુદેવ સંમુખ આવે છે. એવા શિષ્ય કિંવા નિરાસુઓની ચોખ્ખતાનો વિચાર કરતા ઉપનિષદકારો કહે છે.

બ્રાહ્મણો નિર્વેદમાયાત્ । “તે બ્રાહ્મણ નિર્વેદ બની જાય છે.” અને મનથી વિચાર કરે છે.

નાસ્ત્યકૃતઃ કૃતેન । “આતો શાશ્વત નથી, અશાશ્વતનું શું કામ છે?” અને એમ કરીને તે—

સ ગુરુમેવાભિગચ્છેત્ । “તે ગુરુ પાસે જાય છે.”

જ્યા સુધી અપરાધિનાના કર્મ-યાગ આદિના પરિણામ પ્રત્યે અણુગમો-વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો નથી, ત્યાં સુધી સ્વર્ગના સુખની કલ્પના કરીને માણસનું અંત-કરણ પુલકિત બની જાય છે. કેટલી રોચક અને આકર્ષક કલ્પના છે એ સ્વર્ગની અને સ્વર્ગના સુખોની ? રૂપરૂપના અજાર સગી અપ્સરાઓ ! અમૃત શા દિવ્ય પેય, ઈચ્છા વિહારી

વાયુવાન । અનેકવિધ રાગરાગીણીઓ અને દિવ્ય નાદનું શ્રવણ કરવા માટે ગંધર્વો; વિધ વિધ પ્રકારનાં વાદ્યો વગાડનાર, લાસ્ય, તાંડવાઆદિ અનેક પ્રકારનાં આકર્ષક અભિનયયુક્ત નૃત્ય કરનાર દિવ્ય મુંદરીઓ ! અને બીજું, શું, શું માણવાનું મળે છે સ્વર્ગમાં ? આ રાયક કલ્પના મનુષ્યને સ્વર્ગના સુખો અને દેવસમા જીવન પ્રત્યે આકર્ષે છે, પણ ક્યાં સુધી ? ત્યારે કાક શુભ ઘડીએ તેના કાનમાં ફાઈ પાવન મંત્ર મૂકે છે અને પૂછે છે, ‘ક્યાં સુધી ?’ અને સાધક વિચાર કરતો થઈ જાય છે, ‘ક્યાં સુધી ?’ અને તેને શ્રી ભગવાનના શબ્દોનું સ્મરણ થાય છે.

‘‘શીળે, મુળ્યે, મર્ત્યલોક’’ વિશન્તિ ।

‘પુણ્ય ક્ષીણ થતાં મનુષ્ય લોકમાં આવવાનું નિર્માણ મવાનું છેજ, ફરીથી જન્મ અને ફરીથી મૃત્યુ । પછી એ યથયાગ અને એ સ્વર્ગને શું કરવા ? આવા તેને મન વૈરાગ્યદીપ પ્રગટે છે. એ વૈરાગ્યદીપના પ્રકાશમાં તેમ જણાય છે એ પરમપાવન તારક મંત્ર ‘‘ઝં’’ અને તે દોડે છે એ ‘‘ઝં’’ ને પકડવા. જાણે એ ઝં સુખક તેને આકર્ષી રહ્યું છે । ત્યારે તે જાતને બૂલે, જાતને બૂલે, ધરખારને બૂલે અને સ્વર્ગને બૂલી એ સ્મરણ કરે. એ ઝં-પરમતત્ત્વનું તે વિચારે છે.

‘‘એ તો બધું અસાર ! આજ છે કાલે નથી, શું કરવું એને ? સારરૂપ શું ? અને તેને મળે છે.

‘‘સત્સંગ સહચર પાસે જાવું એ શાશ્વત છે. તેને માનવા તો શું સહચર પાસે જાવું અને ત્યારે તે દોડે છે । દોડે છે ગાડોમેલો-ક્યાં જાઉં ? શું કરું ? અને કાફ કહે છે સહચર કને જાવું । અને તેના પરિણામે તે

‘‘સદગુરુમેત્રામિગ્નેત્ । ‘‘તે સહચર પાસે જાય છે. ‘‘અરુ પાસે જવાનું મિથ્ય એજ, મંત્રમાં જણાવ્યું છે. ચરુ પ્રાપ્તે ક્વયી રીતે જવું ? તેનો વિચાર માય છે. અને શુભિમાતા કહે છે સમિત્પાનિઃ । ‘‘હાથમાં સમિધ લઈને જાવું !’’ અને તે સમિધ સાથે શ્રી ચરુદેવને શરણે જાય છે, અને ‘‘મિતે તત્ત્વજ્ઞો હિપદેશ કરો !’’ એ હાથ બેડી ચરુદેવને આર્પણ કરે છે.

સમિધ જ શા સારુ ? નહીં ધન, નહીં ધાન્ય, નહીં ઉપહાર અને સમિધ જ શા સારુ ? સમિધ પણ પાછી હાથમાં લઈને જવાનું ? હાથમાં સમિધની પણ લઈને, ગુરુ પાસે જગ્યામાં વિનયનું, દર્શન થાય છે. પોતાના અંતરમાં રહેલી અહંતા, પોતાના યાનનો, પોતાની પ્રાપ્તિનો અને પોતાનું જે કાંઈ છે તેનો ત્યાગ કરીને ગુરુને શરણાપૂર્ણ થવાનું એ 'સમિધપાણિ' સૂચવે છે. તે સમયના ગુરુ એટલે આજના જેવા ધન લોભી ગુરુ નહાય ! તે સમયના ગુરુને તો નિત્ય હવન મોટે સમિધની જ આવશ્યકતા અને તેથી જ અહીં 'સમિત્પાણિ' સમિધ હાથમાં લઈને નમ્રતા પુરઃસર ગુરુ સન્મુખ ઉપસ્થિત થવાનું જણાવ્યું છે. અને જ્યારે શિષ્ય જિજ્ઞાસુ કર્મચિત્તાન્તર લોકાન્તર પરીક્ષ કર્યો અને તે દ્વારા પ્રાપ્ત અંસાર લોકા પ્રત્યે વૈરાગ્ય અનુભવતો થાય છે ત્યારે તેનું અંતઃકરણ ખીણ કાઢી પણ અંસાર વસ્તુ પ્રત્યે અનાદર જ અનુભવે છે. અંસાર વધારે એવાં બધાંય ઉપકરણો પ્રત્યે જ્યારે તેને તીવ્ર વૈરાગ્ય આવે છે ત્યારે જ તે સત્ય વસ્તુની શોધમાં નીકળે છે અને ત્યારે તે વાસ્તવિક અધ્યયન હોય છે અને તેથી તે ગુરુ પાસે ખીણ શું લઈને જાય ? સમિધમાં એક પ્રકારની સાર્વિકતા અને નિર્દોષ અવસ્થા રહેલી છે. જ્યારે અંસાર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરી વૈરાગ્યબુદ્ધિ મોખરે આવે છે, અવિદ્યાનો સંસ્કારો નષ્ટ થાય છે અને બ્રહ્મવિદ્યાના સંસ્કારો જાગ્રત થાય છે ત્યારે તો આત્મહિતરત જે હોય તેણે તો ગુરુ પાસે જવું જ આવશ્યક છે. અહીં પણ સંતુલનભાવિનિષ્ઠેત્ । એમ કહીને ગુરુ પાસે જવાનો જ આદેશ આપ્યો છે, ગુરુવિના ખીણ કાઢી પણ એવા વૈરાગ્ય ચીત્તની જિજ્ઞાસા વધતી કરી, વસ્તુદર્શનનો મિલો દાખવી શકે એમ નથી નેણે જાતે અનુભવીને, જોઈને વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કર્યો છે તે માનુલી હોઈ પણ ને કહી । તે તો છે વિદ્વાન અને બ્રાહ્મણ ।

એવો વિદ્વાન બ્રાહ્મણ-કારણ કે બ્રહ્મવિદ્યાનું રહસ્ય જાણવાનો અધિકાર મુખ્યત્વે બ્રાહ્મણને જ ગુરુપાસે જ જાય. પણ ગુરુ કેવા ? શ્રુતિમાતી કહે છે.

મોચિયમ્હનિષ્ઠમ્ ।

મોચિય અને અહનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જાય પણ ગુરુ પાસે જનાર એ જિજ્ઞાસુ પણ કેવો હોવો જોઈએ ?

તસ્મૈ સ વિદ્વાનુપસન્નાય સમ્યક્
પ્રશાન્તચિત્તાય શમાન્વિતાય ।

“વિદ્વાન, પ્રશાંત ચિત્ત અને શમાન્વિત”

વિદ્વાન-જે જ્ઞાન આપે છે તે, વિદ્યા જેણે સંપાદન કરી છે તે વિદ્વાન અથવા બીજી રીતે જે વિદ્યા વિવેક આપે છે તે વિદ્યાવાન તે વિદ્વાન પ્રશાંતિચિત્ત એટલે સંસારની અસારતા જાણીને વેદાદિ અવિદ્યા દ્વારા થતા કર્મોના ફળોની અસારતા જાણીને, પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃત જીવનની અસારતા જાણીને અને કેવળ બ્રહ્મતત્ત્વ જ સારરૂપ છે એવા નિશ્ચય કરીને પ્રકૃતિ પ્રત્યે સર્વ રીતે વૈરાગ્યવાન બનીને બ્રહ્મતત્ત્વ પ્રત્યે જે એકનિષ્ઠ બન્યો છે તેનું ચિત્ત પ્રશાંત બને છે. ચોમેરથી શાંતચિત્તવાળો પ્રશાંત બને છે. જ્યાં, સુધી પ્રકૃતિ, તેના ગુણો અને અવિદ્યા-અપરાવિદ્યાના કર્મોમાં મોહ છે, જ્યાં સુધી માયાના મંડાલમાં મમતા છે ત્યાં સુધી શાંતિનાં સ્વપ્ન પણ આવતાં નથી. જ્યારે એ બધાય પ્રતિ વૈરાગ્ય આવે છે અને કેવળ પરમતત્ત્વ પ્રત્યે જ તે મિટ માટે છે ત્યારે અંતરનો એ બળગાટ બલગાટ સમી જાય છે । અગ્નિ ઉપર મૂકેલું પાણી જ્યારે પરિતપ્ત થાય છે ત્યારે ખળખળ થાય છે પણ જ્યારે અગ્નિ સમી જાય છે ત્યારે પાણીનો એ ખળખળાટ જેમ આપોઆપ જ સમી જાય છે અને પાણી શાંત બની જાય છે, તેમ માયાના એ કરતુક જ્યારે અંતરથી સમી જાય છે ત્યારે જ તે પ્રશાંત બની જાય છે. પ્રશાન્તચિત્ત એટલે અતિશય શાંત; જ્યાં અશાંતિ લેશ માત્ર નથી એવા ચિત્તવાળો, અશાંતિનાં કારણો તો આપણે અન્યથા જોયાં છે. જ્યારે ચિત્તમાં વિષયોનું ધ્યાન રહે ત્યારે વિષયો પ્રત્યે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય, પછી વિષયોની કામના, પરિણામે ક્રોધ, સંમોહ, ભુદ્ધિનાશ અને વિનાશ । એવા અયુક્તને ભુદ્ધિ નથી અને ભાવના પણ નથી ભાવનાના અભાવના કારણે તેને શાંતિ નથી અને શાંતિના અભાવે તેને સુખ નથી પણ જ્યારે ચિત્તમાં એ બધું હોતું નથી ત્યારે તે કામ ક્રોધ વિયુક્ત અને રાગદ્વેષાદિ વિકારોથી મુક્ત બની જાય છે અને તેનું ચિત્ત પ્રસાદ હોય છે. આ એક ચોખ્ખતા છે. બીજી તેની ચોખ્ખતા છે. ‘શમાન્વિતાય’.

મન અને ઈન્દ્રિયો પર કાંઈ મેળવવા માટે શાસ્ત્રોએ શમ, દમ, તપ, તિતિક્ષા આદિ ઉપાયોની ચોજના કરી છે. શમ દ્વારા મનનો

નિમ્ન કરીને, દમ દ્વારા ઈન્દ્રિયોનો નિમ્ન દમન કરી ને, તપદ્વારા દ્વંદ્વોત્પત્તિ બંધીને, તિતિદ્વારા ને ને દુઃખો આવે તે બધાંનો પ્રતિકાર કર્યા વિના સહન કરીને, અને એ રીતે સહનશીલતાનો મુખ્ય કળાવીને બધારે સાધક સખદુઃખાદિ દ્વંદ્વોથી અતીત બની જાય છે ત્યારે તેનામાં મોક્ષતા આવે છે. આ શાસ્ત્રની આગાઓનું અનુસીલન કરવાથી મન, ઈન્દ્રિયો, શરીર, ચિત્ત, વૃત્તિઓ વિગેરે સર્વ ઉપર સ્વામીત્વ આવે છે ત્યારે તે 'શમાન્વિત' કહેવાય છે.

આથી વિદ્વાન, પ્રસાંતચિત્ત અને શમાન્વિત બધારે શુરુ પાસે જાય ત્યારે તે સમિતપાણિ સન્મુખ બનેલા જિજ્ઞાસુને શ્રોત્રિય અને બ્રહ્મનિષ્ઠ શુરુ ઉપદેશ આપે છે.

ભગવાન બ્રાહ્મકાર શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજે 'મોક્ષિય' શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં, મોક્ષે ને અધ્યયન કયું હોય અને શ્રવણ કયું હોય તેના ને અર્થ તાત્પર્ય તેનું નેણે સ્વમત યાન પ્રાપ્ત કયું હોય, એટલે ને જાણ્યું હોય અને શ્રવણ કયું હોય તેના નેણે પરિચય કર્યો હોય તે" એવા ભાવની વ્યાખ્યા કરી છે અને 'બ્રહ્મનિષ્ઠ' શબ્દની વ્યાખ્યા કરતાં, "સંપૂર્ણ કર્મોનો ત્યાગ કરીને નેણે કેવળ અદિતીય બ્રહ્મમાં જ પોતાની નિષ્ઠા અચળ કરી હોય તે" એવા ભાવ વ્યક્ત કર્યો છે. એવા સમર્થ શુરુ પાસે ને જાય તેને તે સદ્ગુરુદેવ,

येनाक्षरं पुरुष वेद सत्यं
प्रोवाच ता तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥

“જેના વડે તે સત્ય અને અક્ષર પુરુષનું તેને યાન થાય તે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે.”

જે બ્રહ્મવિદ્યાનો ઉપદેશ કરે છે તેનું મહત્ત્વ કેટલું હશે? બ્રહ્મવિદ્યાનો બધારે સદ્ગુરુ ઉપદેશ કરે છે ત્યારે તેના પરિણામનો શિષ્યને પરિચય થાય છે, ઉપદેશ એટલે કેવળ વાણીનો વિદ્યાસ નથી. એ ઉપદેશ તો

અધિકારી શિષ્યના અતરના ઉઠાણમાં પ્રવેશ કરી રહ્યાસહ્યા મળ હોય તેનો ત્યાગે ત્યાજ નિસ્તાર કરીને એ શિષ્યને પણ અભિનિષ્ઠ બનાવે છે ગાન અભિસ્વરૂપ છે એ જ્યાં જાય ત્યાં બધું જ લાભ કરી દે છે જેમ લોહને પારસમણિને સ્પર્શ થતાં જ લોહ સુવર્ણ બને છે તેમ શિષ્ય પણ ગુરુદેવના ઉપદેશનું અવશ્ય કરતા જ અભિનિષ્ઠ કરીને કૃતાર્થ થાય અને તેથીજ

અજ્ઞાનતિમિરાષસ્ય જ્ઞાનાજ્ઞનશાલાકયા ।

ચક્રુર્નમીલિત યેન તસ્મૈ શ્રીગુરવે નમ ॥

આ છે ગુરુદેવની મહત્તા ! અજ્ઞાનરૂપી તિમિરના અધમારે જે અધ બનેલો છે તેને જ્ઞાનાજ્ઞન આજીને તેના અધુ ઉઘાડે છે તેજ સાચો ગુરુ છે

! અધિકારી ગુરુ હોય, અધિકારી શિષ્ય હોય તો જલસાગર પાર કરવો અતિશય સ્વર્ણ અને ગાયત્રી ખરી ઓળખવા જેવો બને જ્યાં ધૂન લોભી ગુરુ હોય, જ્યાં ગુરુ જ માયાના અધકારમાં ઠોકરો ખાતા હોય, જ્યાં ગુરુને જ ઈષ્ટગુણથીના પાસ જકડો રહ્યા હોય ત્યાં શિષ્યને અભિનિષ્ઠવતુ જ્ઞાન મળવું તો બાજુએ રહ્યું પણ શિષ્ય નથી આ જાવનો રહેતો કે નથી પરજાવનો ! ગુરુના પણ બને બગડે અને શિષ્યના પણ બને બગડે છે ।

પરમતત્ત્વનો ઉપદેશ કરવાનો અધિમાર બીજા સાધારણ મનુષ્યને નથી દારણ કે

न नरेणावरेण प्रोक्त एष

सुर्विज्ञेयो बहुधाचिन्त्यमान ।

अनन्यप्रवृत्ते गतिरज्ञनास्ति

अर्गीयात् इतन्मयमुग्रमात्मा ॥

“ અનેક પ્રકારે દર્શિત કરેલ આ આત્મતત્ત્વ સાધારણ શુદ્ધિવાળા પુરુષના કહેવાથી સારી રીતે જાણી શકાયું નથી અભેદશી આચાર્ય દ્વારા ઉપદેશિત આ આત્મામાં અસ્તિ નાસ્તિ જેવી કોઈ ગતિ નથી. કારણ કે એ સૂક્ષ્મ પરિણામ વાળાથી પણ સૂક્ષ્મ અને દુર્વિજેય છે.”

આત્માના એકત્વનું જે વિદ્યાન છે તેજ જ્ઞાનની પરાક્રમ્યતા છે. સર્વ વસ્તુનો અભાવ થઈ જવાથી બીજી કોઈ ગતિ રહેતી નથી. એ સ્વાત્મમૂલ આત્માનો ઉપદેશ મળ્યા પછી સસારની ગતિ રહેતી નથી. એ ઉપદેશ પ્રાપ્ત થતાંજ આત્મવિજ્ઞાનના ર્હસ્ત્વરૂપ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે.

‘ શુરુ ’ શબ્દથી કોઈએ બધ પામવાની જરૂર નથી. શુરુપરપરા તો વેદના વારાથી આસી આવી છે, શ્રીકૃષ્ણને પણ સાદિપતિ શુરુ હતા. શ્રીરામને પણ વસિષ્ઠ જેવા શુરુ હતા. શુરુ એટલે આદર્શ. એ આદર્શ જેણે આત્મસાત્ કર્યો હોય તે સાચો શુરુ.

મનુષ્યમાત્રને જીવનમાં આદર્શ હોવો આવશ્યક છે આદર્શ વિનાનું જીવન ધોક્કીના ફૂતરા જેવું કિંવા માર્ગમાં રમજતા પ્રાણી જેવું છે. આદર્શ વિનાનો માનવી અસ્થિર અને અચક્ર છે. કારણ કે તેને પીઠબળ નથી. આદર્શવાન માનવી સ્થિર છે અને ચાત છે. તેને પોતાના જીવનમાં એ આદર્શ એક અવલબનરૂપ છે અને તેથી તે તેના પીઠબળનું કામ કરે છે. સામાન્ય જીવનમાં પણ બધા બધા સ્વભાવોદ્દમત સદ્ગુણોનેવાના મળે ત્યાં ત્યાં તે પોતાના જીવનમાં હિતારવાને તેતે-પ્રાણી પદાર્થને-શુરુ સ્થાન આપવું જોઈએ. દિક્ષા શુરુ તો એક જ હોય. પણ પોતાના જીવન આદર્શને પ્રોત્સાહન આપે એવા લક્ષણો જેનામાં હોય છે તે બધાજ તેટલે અંશે શુરુસ્થાને ગણી શકાય. અને તેવા આદર્શ વડેજ જીવન જીવી શકાય, ભવપાર કરી શકાય. અને એજ છે શુરુનું મહત્ત્વ.

જીવનનોકા સાંપડી, દુર્લભ જન્મેજાર

દૈવારિ શુરુદેવ તો, ભવ કરા શા જાર ! !

પ્રકરણ ૧૭

સકલવેદનું રામબાણુ :—

મકર્યા મામભિજ્ઞાતિ યાવાન્યધ્વામિ તત્વતઃ ।

તતો માં તત્વતો જાવા વિચતે તદનન્તરમ્ ॥

“હું જેટલો માપવાળો તથા જે સ્વરૂપવાળો છું, તેવાં મને ભક્તિ વડે તે બરાબર જાણે છે; પછી મને બરાબર જાણી, હાગલો જ તે મારામાં પ્રવેશ કરે છે. (ગી. ૧૮-૫૫)

આગળ શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું, “હજારોં મનુષ્યોમાં સિદ્ધિ માટે આત્મદર્શન માટે તો કોઈ જ યત્ન કરે છે અને એવા યત્ન કરતા સિદ્ધોમાં પણ મને સત્ય સ્વરૂપે તો કોઈ જ જાણે છે.” એવા પરમતત્ત્વને સત્યસ્વરૂપે જાણનાર તો શ્રી ભગવાને કહ્યું તેમ જે ભક્તિવાન છે તેજ છે. ભક્તિવડે ભગવાનને યથાર્થ રીતે જાણીને તે તેમાં પ્રવેશ કરે છે પણ ભક્તિ કેવી ? એ પ્રશ્ન સાધકને મુઝાવે છે.

સ પ્રદાય અભિનિવેષયુક્ત ભક્તિ તો સમગ્ર સાધાર સ્વરૂપની જ સંભવે. વૈધ્યવો ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના વિવિધ સ્વરૂપોનું પૂજન અર્ચન કરે અને તેનેજ સર્વસ્વ માને શૈવો ભગવાન શ્રી શંકરના સિમ્હાસનનું જ પૂજન અર્ચન કરે અને તેનેજ સર્વસ્વ માને અને વૈષ્ણવોનો અને ભગવાન શ્રી વિષ્ણુનો પણ અનાદર કરે; શાકતો શ્રી શક્તિ સિવાય ધતર સાપ્રદાયિક દેવદેવીઓનો અનાદર કરે અને શ્રી શક્તિને સર્વસ્વ લેખે; શક્તિના લિન્ન-લિન્ન સ્વરૂપોની ઉપાસના કરે. આમ કેવળ સપ્રદાય અભિનિવેષના કારણે અનેક સપ્રદાયોમાં ભક્તિને નામે રાગદ્વેષનો સચાર થાય. પણ એ બધાય સપ્રદાયના અનુયાયીઓ જે પરમતત્ત્વનું સાપ્રદાયિક અભિનિવેષથી મુક્ત વાસ્તવિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તો એમાં કશું જ ન રહે. પણ તે કેમ બને ? સપ્રદાયના ઇતરદારો એ કેમ બનવા દે ?

સર્વ સ્વત્વિદં વ્રજ । ની ધોષણ કરનાગ;

एकमेवाद्वितीयम् मया । नी अव्यक्तરूपे ઉપાસના કરનાર, ઉપાસકો પશુ કાંઈ જુદાજ સર કાઢે છે. તેમને પશુ, સગુણ સાકારની ઉપાસના, પોતાની અવ્યક્તની ઉપાસના જેવી શ્રેષ્ઠ નથી એવો અંતરમાં જોડો જોડો પશુ લાવ છે.

ઉશ્ય પ્રકારના એ ઉપાસકોની વૃત્તિ સંકુચિત છે. સગુણ સાકાર સ્વરૂપના ઉપાસકો જે તત્ત્વની ઉપાસના કરે છે તેજ તત્ત્વની ઉપાસના નિર્ગુણ નિરાકાર પરમ તત્ત્વની-અવ્યક્તની-ઉપાસના કરે છે. અતે તે સગુણ સાકારની ઉપાસના કરીને પશુ ઉપાસકે આનંદ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરવાને અવ્યક્તની જ પ્રાપ્તિ કરવાની છે. સગુણ સાકાર ઉપાસનાના પ્રતિક શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીરામ આદિ અવતારો તો એ અવ્યક્ત પરમતત્ત્વના જ સ્વરૂપો છે અને અવતાર કાર્ય અર્થે જ સગુણ સાકાર સ્વરૂપ ધારણ કરે છે. એ અવતાર કાર્ય પૂરું થતા જ એ પોતાના અવ્યક્ત સ્વરૂપમાં પોતાના એ સગુણ સાકાર સ્વરૂપનો વિલય કરે છે આમ છે છતાં પણ એ જે પ્રકારના ઉપાસકોએ પરસ્પર ઉપેક્ષા લાવ રાખેલા એ કેવળ સંકુચિત દષ્ટિ મર્યાદાનુ પરિણામ છે.

परमात्माએ પ્રકૃતિનું સરજન કહ્યું અને પછી તેમાં પ્રવેશ કર્યો;

तत्सदा तदेवानुप्राविशत् ॥ — (તે. ૨-૬-૧)

એટલે પ્રકૃતિના કલ્પરજકલ્પમાં પશુ પરમતત્ત્વનું અસ્તિત્વ છે. પ્રકૃતિ પ્રત્યક્ષ છે અને પરમતત્ત્વ અવ્યક્ત છે પણ પ્રત્યક્ષ પ્રકૃતિ પરમ-તત્ત્વની શક્તિ અને સત્તા સંપાદન કરીને, ઉપા જેમ સર્જની સત્તાવડે અનેક રંગોનું દર્શન કરાવે છે પુણ્ય અને પરિમલ જેમ ઓતપ્રોત છે તેમ પ્રકૃતિ અને પુરુષ પણ પરસ્પર ઓતપ્રોત છે. બે સ જેમ ખીલાના બગ પર ફરે છે તેમ પ્રકૃતિ પણ પોતાના અધિષ્ઠાનના બગ વડેજ આમ ફાલીફાલી જગતને નચાવી રહી છે. પ્રકૃતિ નાચે છે પાણી પુરુષ નચાવે તેમ । એ પ્રકૃતિમાં રહેલા પુરુષને આપણે શોધવાનો છે અને તેને માટે બધા જુઓ ત્યાંથી પ્રકૃતિનો નિષેધ કરવાનો છે, વેદોએ પણ 'નેતિનેતિ' કહીને એવી નિષેધ પર પરાનોજ આશ્રય લીધો છે અને અતે યાજ્ઞને મૂગા બન્યા છે. બ્યારે નિષેધની એ ક્રિયા પૂરી થશે ત્યારે પુરુષની અખી થશે શ્રી લગવાને તો ઉદ્ધવને સ્પષ્ટ ચન્દ્રોમાં કહ્યું છે કે:

સ ઇય જીવો વિચરપ્રસૂતિઃ
 પ્રાણેન ધોષેણ ગુહ્યં પ્રવિષ્ઠઃ ।
 મનોમયં સૂક્ષ્મગુપેત્વ સ્વં
 માત્રાસ્વરોવર્ણં દત્તિ સ્થવિષ્ઠઃ ॥

“જે પરમાત્માનું પરોક્ષરૂપે વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે તે સાક્ષાત્
 અપરોક્ષ-પ્રત્યક્ષ જ છે. કારણ કે તેજ સર્વ વસ્તુઓને સત્તા સૂત્રિ
 આપે છે-જીવનદાન કરનાર છે. તેજ પ્રથમ અનાહતનાદ સ્વરૂપે પરવાણી
 નામક પ્રાણ સાથે મૂળાધાર ચક્રમાં પ્રવેશ કરે છે. તે પછી મહિપૂરક
 ચક્રનાભિસ્થાનમાં જઈને પશ્યંતિવાણીનું મનોમય સૂક્ષ્મ સ્વરૂપે ધારણ
 કરે છે. તે પછી કંઈ દેશમાં સ્થિત વિશુદ્ધ નામક ચક્રમાં આવે છે અને
 ત્યાં મધ્યમાં વાણીના સ્વરૂપે વ્યક્ત થાય છે પછી ક્રમશઃ બ્રુપમાં આવીને
 હ્રસ્વ, હ્રીધાદિ ઓળો, ઉદાત્ત અનુદાત્ત આદિ સ્વર તથા કહારાદિ વર્ણરૂપે
 સૂચૂળ વૈષ્ણવી વાણીનું રૂપ ધારણ કરી લે છે.” (ભા. ૧૧-૧૨-૧૭)
 વળી તેત્તિરીયોપનિષદકારે પણ—

તદનુપ્રવિષ્ય સ્થાવરજા મયત્ । નિરુક્તં ચા
 નિરુક્તં ચ નિલયનં ચાનિલયનં ચ વિશનં
 ચાવિશનંચા સત્યં ચાનૃતંચ સત્યમમર્વત્ ॥

“એમાં પ્રવેશ કરીને સત્યસ્વરૂપે પરમાત્મા મૂર્તા મૂર્ત દેશકાલાદિ
 પરિહિન્નરૂપથી કહી શકાય એવા અને ન કહી શકાય એવા, આશ્રય,
 અનાશ્રય, એતન અએતન અર્થાત્ વ્યવહારિક સત્ય અસત્યરૂપ બની ગયું.”
 (તો. ૨-૬-૧) અને શ્રી ભગવાને ભાગવતમાં પણ—

મૂર્ત પ્રસિદ્ધં ચ પોણ યદ્યત્—

તદેવ તત્ સ્વાદિતિ મે મનીયો । (ભા. ૧૧-૨૮-૨૧)

“જે પદાર્થ જ્ઞાતી બને છે અને જ્ઞાના વડે પ્રકાશિત થાય છે
 તેજ તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે, તેજ તેની પરમાર્થ સત્તા છે એ નિશ્ચિત
 સત્ય છે એવા ભારો દ્રઢ નિશ્ચય છે.”

એમ કહીને પ્રકૃતિ ક્રિયાશીલ છે અને તેથી પ્રકૃતિ એજ પરમતત્ત્વનું સ્વરૂપ છે એમ કહ્યું છે. પ્રકૃતિનો આપણે નિષેધ કરવાનો છે તે તેના પરમતત્ત્વથી ભિન્ન પ્રાપ્ત સ્વરૂપનો નિષેધ કરવાનો છે. જો તત્ત્વ પ્રકૃતિથી અભિન્ન છે એવો આપણો નિશ્ચય બંને, એજ આપણો દષ્ટિકાંચ બને તો પ્રકૃતિ જેવું તત્ત્વથી ભિન્ન કશુંજ રહેતું નથી પણ અંતોર્નના અધિકારમાં આપણે એ સત્યને જોઈ શકતા નથી અને તેથીજ પ્રકૃતિ અને પુરુષને ભિન્ન માની તેને શોધવાં આકાંક્ષાતાળ એક કરીએ છીએ. થી ભગવાને કહ્યું છે તેમ.

“યો માં પર્યતિ સર્વત્ર સર્વં ચ મયિ પર્યતિ”

“જો મને સર્વમાં જુએ છે અને સર્વને મારામાં જુએ છે તેનાથી હું છુપો રહી શકતો નથી અને તે મારાથી છુપો રહી શકતો નથી.” પણ આપણી દષ્ટિ દૈતદષ્ટિ છે, અદૈતદષ્ટિ થાય તો આ બધીજ ભાજગત મટી જાય. અસ્તુ.

આ પ્રમાણે થી ભગવાનના વચનાનુસાર એ પરમતત્ત્વ પ્રાણીમાત્રમાં સત્તા અને સ્ફુર્તિરૂપે પ્રત્યક્ષ છેજ પણ તેને જોવાની આપણી પાસે દષ્ટિ નથી. તેથી આપણે પરમતત્ત્વને શોધવાનાં શુદ્ધાં મારીએ છીએ અને પરમતત્ત્વ પરોક્ષ છે એમ ગળીને તેને અપરોક્ષ કરવાનો પુરુષાર્થ કરીએ છીએ. થી ભગવાને ગીતામાં—

સર્વસ્ય ચાહં હૃદિ સમિવિષ્ટઃ ।

‘હું સર્વના હૃદયમાં અંતર્ધામી રૂપે રહેલો છું.’ (ગી. ૧૫-૧૫) કહ્યું જ છે; ઉપનિષદકારોએ પણ એ પરમતત્ત્વનું સ્થાન હૃદય જ સ્વીકાર્યું છે; અને જોની સર્વત્ર વ્યાપ્તિ છે તેની અભિવ્યક્તિ માટે ‘હૃદય’ નિશ્ચિત કહ્યું છે. જો સર્વત્ર અભિવ્યક્તિ થઈ જાય, તો પછી એ હૃદય-ગુહામાં જ છે એમ શા સારૂ માનવું ઘટે ? પણ ચંચળપ્રતિભા પરિણામે અંતર્ગુહિ દ્વારા ધ્યાન યોગને અનુસરીને તેનું પ્રથમ હૃદયમાં દર્શન કરીને તેજ દર્શન સર્જન માત્રમાં કરવાની વિશાળ અભિવ્યક્તિ પ્રાપ્ત કરીએ તો જ અર્થસિદ્ધિ સરળ થાય અને તેથી જ અનુભવીઓએ હૃદયને જ આત્મતત્ત્વની અભિવ્યક્તિનું સ્થાન સૂચ્યું છે.

એવા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ, પરમતત્ત્વને આપણે શોધવા નીકળ્યા છીએ, જે પ્રત્યક્ષ છે તેને પરોક્ષ, માનીને, આપણે તેની શોધ કરીએ છીએ. માયાજા આવરણનું, મોહ, મમતા અને અહતાનું એ પરિણામ છે તેથી જ શ્રી ભગવાને કહ્યું.

મર્ક્યા મામમિચનાતિ ।

“મને ભક્તિ વડે જાણી શકાશે.” “મારે વાસ્તવિક સ્વરૂપ કંઈ છે, મારે તાર્કિક સ્વરૂપ કેવું છે, તે કેવળ ભક્તિદ્વારા જાણી શકાશે.”

પણ એ ભક્તિ કયા પ્રકારની ? આપણે સામાન્ય રીતે “ભક્તિ” શબ્દથી જે પ્રક્રિયા સમજીએ છીએ તેજ એ ભક્તિ છે કે આ ‘ભક્તિ’ નો પ્રકાર કોઈ બીજો જ છે તે આપણે નક્કી કરવું જોઈએ.

પરમતત્ત્વને સમગ્રણ સાદાર સ્વરૂપે ભજવતા ભક્તો માટે તો નવધા ભક્તિનું નિયોજન શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. અવશ્ય કીર્તન વગેરે નવ પ્રકારે પ્રેમીને પૂર્ણવાનો વિધિ છે. એ નવધા ભક્તિ અતે આત્મનિવેદનમાં પૂર્ણવસાન પામે છે. પણ એ બધા પ્રકારોમાં દૈતલાવ રહેલો છે. ભક્ત અને ભગવાન એવા દૈતલાવ સાથે ભક્ત ભગવાનની ભક્તિ કરે છે. અહીં શ્રી ભગવાને જે ભક્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ભક્તિ એ સાપ્ર-દાયિક યેવલાપણાની ભક્તિ નથી. અહીં જે ભક્તિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે ભક્તિ અન્યક્તના ઉપાસકો, અદૈત તત્ત્વની જે ઉપાસના કરે છે તે અતરના હિન્નત ભાવ સાથેની તત્ત્વભક્તિ છે. સાપ્રદાયિક ભક્તિનો ભક્ત દૈતમાથી જીવે. આવી જ શકતો નથી તેના દૈતલાવનું નિરમન થવું જ નથી અને દૈતભાવના નિરસન વિના આત્મદર્શનનો સંભવ જ નથી. એ ભક્તિમાં દીનતા છે, પામરતા છે, દીનતા છે અને કનિષ્ઠ ભાવ છે. વાસ્તવિક રીતે માનવી તેવો નથી. દીનહીન જમીને ભગવાન આગળ કરગરવું એ ભગવાનને પણ પ્રિય નથી. ભગવાન આગળ તો નચિકેતા જેવો, નિષ્પાપ, હિન્નતબાવથી ભાવિત અને એકમેવ પરમ-તત્ત્વના જ દર્શનની, અલિપ્તાવાયુક્ત ભક્ત જ ભગવાનને ગમે છે. ગીતાના બારમા અધ્યાયમાં ભક્તના જે લક્ષણો શ્રી ભગવાને વર્ણવ્યા છે તેમાં એવી દીનતા, દીનતા કે કૃપણતા ક્યાં જોવામાં આવતી નથી. ત્યાં તો કામનારહિત થવું એ જ એક એ ભક્તિનું આવશ્યક અંગ છે.

સાપ્રદાયિક ભક્તિમાં તો “ભગવાન, હું આવો છું, હું તેવો છું, મને તાર, હું પાપી છું, હું જરીજ છું, મારો ઉદ્ધાર કર ।” વિગેરે પોતે પોતાની જાતને ભગવાન આગળ અધમાધમ તરીકે જ રજૂ કરે છે અને ભગવાન તેવા આકેદ પ્રત્યે લાગ્યે જ લજ પશુ આવે । ભગવાનને એ ગમતુ નથી. ભગવાન તો કહે છે, “તું મારો જંઝ છે, મારી સંકિતનો માલિક છે, હું અને ॥ સિન્ન નથી, પશુ તુ જૂલો પડ્યો છે, જીવ બન્યો છે, શિવ થઈને સિવને લજ તારે જ તારો ઉદ્ધાર થશે” અને ભગવાનના એ શબ્દો અક્ષરમઃ સાચા હોવા છતાં ‘માયાવિચિત્ર’ જીવ તે સંભળતો નથી, તેવો આચાર કરતો નથી અને પોતાની દીનતા પરજ અશ્રુપાત કરે છે, તેવાને જ ભગવાન કહે છે.

“હા, જગ અને તાર સ્વરૂપ જો !”

શ્રી ભગવાન લાખ્યો બક્ષત કેવો હોય તે ગીતાના બારમાં અધ્યાયમાં શ્રી ભગવાને વર્ણવ્યું છે, વાચક ભણે જુએ.

અ વક્તના, અદ્વૈતના ઉપાસક અર્થે ભગવાને જે ભક્તિનો પ્રકાર અર્જુનને કહ્યો છે તે કાઠક જૂદો છે.

ब्रह्मभूत प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति ।

सम. सर्वेषु भूतेषु भद्रमस्ति लभते परमम् ॥

“એમ બ્રહ્મરૂપ થઈ પ્રસન્ન-નિયતવાળો થયેલો તે મનુષ્ય શોક કરતો નથી કે કાંઈ ઈચ્છા રાખતો નથી. તે સર્વ જૂતોમાં સમાન ભાવવાળો હોઈ મારી ક્રોધભક્તિવાળો છે.”

અને “બ્રહ્મજૂત”—બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાની યોગ્યતાનું વર્ણન કરતા પશુ શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું.

सुदया मिश्रदया युक्तो भूत्यात्मानं नियम्य च ।

दादादीन्विपयारूयकल्या रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥

निषिक्तसेवी लज्जाशी यत्नाक्रममानसः ।

ध्यानयोगसेरो निव્ય तैराग્ય समुपाश्रितः ॥

‘अहंकारं बल दत्त काम क्रोध परिग्रहम् ।

बिसुच्य निर्मम- शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

(ગી. ૧૮-૫૧-૫૨-૫૩)

“અતિશય શુદ્ધશુદ્ધિથી યુક્ત થઈ ધૈર્ય વડે ઇન્દ્રિય વર્ગને વશ કરી અને શબ્દાદિ વિષયોને છોડીને, રાગ તથા દ્વેષનો ત્યાગ કરી એકાંત સેવનારો, યોગુ ખાનારો, વાણી, શરીર અને મનને છૂતનારો, નિત્ય ધ્યાનયોગમાં તત્પર, વૈરાગ્યનો સારી રીતે આશ્રય કરનારો અને અદ્વૈત, બળ, ગર્વ, કામ, ક્રોધ તથા દરેક જાતનો સંમ્રદ છોડી અમતારહિત અને શાંત થયેલો મનુષ્ય અહમ્ સ્વરૂપે થવાને સમર્થ થાય છે.”

“અહમ્ સ્વરૂપે થવાની આ શ્રી ભગવાન બાપી યોગ્યતા છે, એમાં ક્યાં છે સાંપ્રદાયિક ભક્તિનું વેવલાપણું? અને છતાંય એ શ્રેષ્ઠ ભક્તિનો અધિકારી બને છે. આત્મા ઉન્નત છે, શ્રેષ્ઠ છે પણ પોતાનું સ્વરૂપ બુદ્ધ્યો છે. પણ તેથી તે કોઈ રીતે ઉતરતો નથી. લઘુમથાની ભાવના જ માનવીને ખીજનાં કરતાં પોતે ઉતરતી શ્રેણીનો છે એવી ભાવના જન્મત કરે છે અને એ ભાવના જેમ જેમ ઘનિષ્ટ બનતી જાય છે તેમતેમ પોતાને ખીજના કરતાં ઘનિષ્ટ માનતો થાય છે અને એ ભાવના ન્યારે અંતઃકરણ ઉપર આધિપત્ય ભોગવે છે. “હું નાનો છું, હીણો છું. “એવી ભાવનાથી ન્યારે માનવી મસ્ત બને છે ત્યારે તે ભાગ્યે જ જીવો આવી શકે છે. અસ્તુ. એ યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરનાર ન્યારે અહમ્ સ્વરૂપ બની જાય છે ત્યારે તેને પરાભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. અહમ્ ભૂત થયા પછી પણ તેણે તો પરાભક્તિનું અનુસરણ કરવાનું રહે છે અને તે ભક્તિનું અનુસરણ કરીને તે સ્વયં અહમ્ બની જાય છે અને ત્યારે તે અહમ્માં ભળીને, અહમ્ બનેલાને પરાભક્તિનું અનુસરણ રહેતું નથી. કારણ કે અંતે સ્વરૂપેક્ય થાય છે ત્યારે દૈતનો નિઃશેષ ક્ષય થાય છે અને અંતે કેવળ અદૈત જ રહે છે. અદૈત ભાવે કોની ભક્તિ કરવાની હોય? ન્યાં સુધી શ્રેષ્ઠ ભક્તિ કરવાની છે ત્યાં સુધી પણ લિન્નતાનો આભાસ રહે છે, દ્રષ્ટિમાં ‘હું’ અને ‘તું’ એવો ભાવ રહે છે. ભલે અહમ્ ભાવ હોય પણ તે દૈતને કારણે જ છે. ન્યારે પરાભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે તેની નજરે જે જે સ્વરૂપો પડે તે સ્વરૂપમાં અહમ્ ભાવ જન્મત થાય છે. ન્યાં ન્યાં તેની નજર જાય ત્યાં ત્યાં તેને અહમ્ના જ દર્શન થાય છે અને તેની આગળ પાછળ, તેની પૂર્વપશ્ચિમ, ઉત્તરદક્ષિણ, ઉપરનીચે બધે જ અહમ્નો ભાવ થાય છે અને અહમ્નો અનુભવ થાય છે. એ અનુભવ જેમ જેમ વધે તેમ તેમ તેવું દેહમાન લુપ્ત થતું જાય છે અને પોતાને, પણ તે અહમ્ જ અનુભવતો થાય છે ત્યારે તેની

દેહબુદ્ધિનો લોપ થાય છે અને સર્વત્ર બ્રહ્મબુદ્ધિ થાય છે. પછી તો બ્રહ્મબુદ્ધિનો પણ લોપ થાય છે. અંતિમ વિસ્મરણ અવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. પછી તેમાં અને બ્રહ્મમાં ભેદ રહેતો નથી. પછી તે જ એમ સરિતા સાગરમાં મળી પોતે સાગર બને તેમ તે પણ બ્રહ્મમાં ભળી બ્રહ્મ સ્વરૂપ થઈ જાય. બ્રહ્મ બનવા જેવું કશું જ નથી, વ્યક્તિત્વનો લોપ થાય છે. સમષ્ટિમાં ભળી સમષ્ટિ બની જાય છે અને સમષ્ટિસહિત તે બ્રહ્મ છે. શ્રી ભગવાને હિલ્લવને સમગ્ર એકાદશમ સ્કંધનું જ્ઞાન આપ્યું. જ્ઞાન આપીને પોતાના જેવો બનાવ્યો છતાં ય જ્યારે બદરિકાશ્રમ જવાનો તેને શ્રી ભગવાને આદેશ કર્યો, શિષ્યામણુના બે બોલ કલા અને

અતિનિઃસંગતોસ્તિજ્ઞો મામેષ્યસિતતઃપરમ્ ॥

“અંતમાં તું મરુ મરુ અને તેની સાથે સંબંધ રાખવા વાળી ગતિઓને પાર કરી તેનાથી પર મારા પરમાર્થ સ્વરૂપમાં મળી જશે.”

(ભા-૧૧-૩૧-૪૪)

એ પ્રમાણે કહીને સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થશે એવું સૂચવ્યું છે.

પરાભક્તિ કિંવા જ્ઞાનોત્તરભક્તિ એ સાધકની અંતિમ અવસ્થા છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી જાની થવા છતાં તે સાધક બ્રહ્મસ્વરૂપ થતો નથી. બ્રહ્મસ્વરૂપ થવાને જે લક્ષણોની આવશ્યકતા છે તે હિપર આલેખ્યાં છે. એ લક્ષણોયુક્ત સાધક સિદ્ધ બની સાધ્ય વસ્તુ આત્માનો અનુભવ કરે છે, મેળવે છે, એમાં સંશય નથી. કારણ કે બ્રહ્મત્વ એજ જ્ઞાનની સર્વશોષક નિષ્ઠા છે, જ્ઞાનની પરાકાષ્ટા છે. એ જ્ઞાનમાં જ સર્વની સમાપ્તિ છે. શ્રી ભગવાન ભાષી જે ભક્તિ છે તેનું આ સ્વરૂપ છે. જ્યાં અન્ય જ નથી ત્યાં અનન્ય થવાપણું રહેતું નથી. પરાભક્તિ કોઈ પણ સપ્રદાયના અભિનિવેરહિત છે. ભક્તિ કરતાં કરતાં જ સાધકને એકત્વનું જ્ઞાન આવે છે, એકત્વનો અનુભવ થાય છે અને ત્યારે તે દેવ ભાનથી મુક્ત થાય છે. પછી તો ‘અહં પ્રજ્ઞામિ ।

સર્વં સત્ત્વિદં પ્રજ્ઞ ।’ એ ભાવના પણ રહેતી નથી. ૬

એ જ્ઞાનોત્તર ભક્તિનું અનુશિલન એજ આત્મદર્શન માટે અમોઘ સાધન છે.

પ્રકૃતિને જોવાની તમારી દ્રષ્ટિ અને તેની દ્રષ્ટિમાં આકાશ પાતાળ જેટલું અંતર છે. તમે પ્રકૃતિને બહારથી લિનન પ્રકૃતિ જુઓ છો, તમારું એ પ્રકૃતિદર્શન વિપરીત દર્શન છે પણ બધા સુધી અદ્વૈતમાં તમારી પ્રતિષ્ઠા ન થાય ત્યાં સુધીનું તમારું એ દર્શન કરતા કરતા અને બહુ અને પ્રકૃતિમાં અભેદભાવ કેળવતા કેળવતા બ્યારે એ પ્રકૃતિ પણ બહુ જ છે એવો ભાવ સ્થિર થાય ત્યારે જ તમે પ્રકૃતિને પણ બહુભાવે જોતા થશો. એ બહુજૂત બનેલો પ્રકૃતિને જુએ છે પણ તેની દ્રષ્ટિમાં એ પ્રકૃતિ નથી, તેની દ્રષ્ટિમાં એ બહુ છે. કારણકે બહુ સિવાય અન્યનું અસ્તિત્વ જ નથી અને તેથી તેનું પ્રકૃતિદર્શન પણ સમ્યક્ છે : શ્રી ભગવાને કહ્યું :

નાસતો વિદ્યતે માયો નામાયો નિચતે સત ।

उमयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥

“અસતનો ભાવ અસ્તિત્વ નથી અને સતનો અભાવ નથી તત્ત્વ દ્રષ્ટાઓએ તો એ બનેલો આખરી નિર્ણય જોયો છે.”

એ પ્રમાણે પ્રકૃતિ જે નાશવત છે અને પરમતત્ત્વ જે શાશ્વત છે તે હલખનો ભેદ લાગી જતા જે કાંઈ છે તે બધું જ બહુ છે એવો ભાવ થઈ જાય છે ત્યારે તત્ત્વદર્શન થાય છે. એ મહાતુભાવનું દર્શનજ વાસ્તવિક દર્શન છે. પ્રકૃતિમાં છુપાયેલા એ પુરુષને એની જ આખો જુએ ■ બ્યારે તમારી આખો પ્રકૃતિના સ્પૂળ-ગડ-માળખાને જોઈને જ રાચે છે. એનો આનંદ દિવ્ય છે, તમારો આનંદ પાર્થિવ છે. એટલો જ તમારામાં અને એનામાં ભેદ છે બાકી નામ, રૂપ અને આકાર તો તમારાં પણ ■ અને એના પણ છે પાકી દ્રષ્ટિ અને બહુદ્રષ્ટિમાં આટલોજ ભેદ છે અને તેથી જ સમદર્શન એજ વાસ્તવિક દર્શન છે.

शुनिचेवश्रपाके च पक्विताः समदर्शिनः ।

એવું થીં ભગવાને અર્જુનને કહ્યું છે.

શ્રી ભગવાને બહુપદની પ્રાપ્તિને ધાન કહેલા છે તેનું અર્જુન આગળ બ્યાન કરતા

નિર્માનમીદા નિતસદ્ગદોપા અધ્યાત્મનિત્યા વિનિવૃત્તકામાઃ ।

દ્વન્દ્વેષિ મુક્તાઃ સુખદુઃખસંજ્ઞાન્યમુદાઃ મદમવ્યવૃત્તે ॥

“માન અને મોહ વિનાના, સંગદોષને જીતનારા, સારી રીતે દૂર થયેલી કામનાઓવાળા, સદા આત્મામાં સ્થિતિ કરતા અને સુખદુઃખાદિ નામવાળાં જોડદંથી દૂરી ગયેલા-વાનીઓ તે અવિનાશી પદને પામે છે.”
(ગી. ૧૫-૫)

મી ભગવાન ભાખ્યા આત્મદર્શન અર્થેની ચોખ્ખતાના સક્ષણોને આપણે ‘અહીં’ પણ ઘોડા વિચાર કરીએ તો જણાશે કે “નિર્માનગોહાઃ” જેને માન અને અપમાન જેવું કશું જ નથી. અને જેને મોહ નથી તે. માન અને અપમાનની ભાવના માનવીને જ્યાં સુધી દેહબુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી જ રહે છે. અક્ષબુદ્ધિ યતાંજ એ દેહબુદ્ધિ તો લપ ધાંપ છે. દેહબુદ્ધિયા પર માનવી દેહને પડછાયા જેવો જ લેખતો હોવાથી તેને દેહની લેશ માત્ર સ્પૃહા હોતી નથી અને તે માન અને અપમાનનો સમભાવે-સમદ્રષ્ટિએ જ અનુભવ કરે છે. જ્યાં સુધી મનુષ્યની બુદ્ધિમાં વિષયો પ્રત્યે વૈરાગ્ય બુદ્ધિ ન થાય ત્યાં સુધી વિષયોનો મોહ તો રહેવાનો જ. જ્યારે વૈરાગ્યબુદ્ધિ સ્થિર થાય છે ત્યારે એ વિષયોનો મોહ હોતો નથી. પ્રપચનો, પરિવારનો, ધરખારનો, ઐદિક સંપત્તિનો કશોનો જ મોહ રહેતો નથી. વૈરાગ્ય એજ મોહનો મહાન શત્રુ છે. આ નિર્મોહીને મમત્વે શાનું હોય? એટલે જગત અને જગતિક સંબંધીઓ પ્રત્યે મમત્વ રહેતું નથી. એટલે જ તેનો મોહ આશ્ચર્ય જાય છે ત્યારે તે માયાના બંધનથી મુક્ત થાય છે. અને ત્યારે તે ‘જિતસદ્ગદોપાઃ’ આસક્તિથી મુક્ત પની જાય છે. જ્યાં સુધી પ્રકૃતિ અને પ્રાકૃત પદાર્થોમાં આસક્તિ છે ત્યાં સુધી માનવી પરમતત્ત્વનું ચિંતન કરી શકતો નથી. ચિંતનો ‘ધર્મ’ ચિંતન કરવાનો છે પણ ચિંત એકી વખતે તત્ત્વચિંતન અને પ્રકૃતિચિંતન કરી શકતું નથી. કારણ કે તેની દ્રષ્ટિ સમક્ષ પરમતત્ત્વ નથી, પણ પ્રપચ અને પ્રાકૃતિક પદાર્થો જ છે. જ્યારે તેની દ્રષ્ટિ પરમતત્ત્વ પ્રત્યે આકર્ષાય છે ત્યારે ક્રમશઃ પ્રકૃતિનું આકર્ષણ, વિષયોનું આકર્ષણ ઓછું થાય છે અને એક દિવસ એવો ભોગે છે જ્યારે તે પ્રકૃતિને પણ એજ પરમતત્ત્વના પડછાયા જેવી લેખી તેની કાડીની પણ કિંમત આકતો નથી, અને ત્યારે તે સંગદોષ, આસક્તિથી મુક્ત થાય છે, આસક્તિમાં ઓડ આવી

જાય છે અને ત્યારે જ તે 'અધ્યાત્મનિત્ય' સતત આત્મામાંજ રમણ કરતો બનીને પરમપંદની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય બનતો જાય છે. વિષયો અને પરમતત્ત્વનો સંગ હોઈ શકતો નથી. વિષયો જ્યારે મનમાંથી સમૂળ નષ્ટ થાય છે ત્યારે જ પરમતત્ત્વ પ્રત્યે, માનવીને આકર્ષણ થાય છે અને ત્યારે જ તે અધ્યાસ દ્વારા અધ્યાત્મનિત્ય બની શકે છે.

આમ જ્યારે મનુષ્યની દેહબુદ્ધિનું નિરસન થાય છે, નિર્માનમોહ બની જાય છે, જ્યારે વૃત્તિ અનાસક્ત બને છે તે પરમતત્ત્વમાં જ જેનું સતત રટણ રહે છે ત્યારે તે અધ્યાત્મનિત્ય બને છે, અધ્યાત્મમાં જ તેનું ધ્યાન રહે છે.

જાગૃત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ છે. જાગૃત અવસ્થામાં તે તેના જેવાઓ સાથે પરમતત્ત્વની જ વાત કરે છે. એકલો પડે છે ત્યારે પરમતત્ત્વનું જ ચિંતન કરે છે, અને એ રીતે પોતાની જાગૃત અવસ્થામાં કાળ નિર્ગમન કરે છે તે અન્ય કશું જ જોતો નથી કે અનુભવતો નથી. એવા અધ્યાત્મનિત્યને સ્વપ્ન પણ આવે જ છે પણ તેમાં પણ તે પરમાત્માના જ દર્શન કરે છે, કાંઈ સમે પોતાના ઈષ્ટનાં દર્શન કરે, કાંઈ સમે તે પ્રકાશભાવે પરમાત્મા સાથે જ જાણે વિહાર કરે, પરમાત્માના શ્રીવિમંહનું જ જાણે પૂજન કરે અને તેની સ્વપ્નમાં પણ જાગૃત પ્રમાણે તમામ એષ્ટાંગો પરમાત્મા પરકે જ હોય છે. સુષુપ્તિમાં તેનું મન પરમાત્મામાં જ લીન બની જાય છે ત્યારે તે સ્વપ્નપાંદનો આસ્વાદ લે છે. આમ એ ત્રણે મનની અવસ્થાઓમાં વિશ્વ, તેજસ અને પ્રાણરૂપે જ આત્મા કાર્યામાં કાર્ય કરે છે તે આત્મા સાથે જ તે રમણ કરે છે અને તેથી જ તે 'અધ્યાત્મનિત્ય' કહેવાય છે.

એવી વ્યક્તિની બધી જ કામનાઓ સમૂળ નષ્ટ થયેલી હોય છે. ત્યારે તે વિનિવૃત્તકામાં નું બિરુદ પ્રાપ્ત કરે છે. અને કામનાઓથી નિવૃત્ત બને છે ત્યારે તેના સૂક્ષ્મ શરીરની બધી જ અંથીઓ ઊન્નતિન્ન થઈ જાય છે. કામનાં એજ હૃદયની અંથી છે. એ કામનાઓના લોપ સીધે જ્યારે સૂક્ષ્મ શરીર વિશુદ્ધ બને છે ત્યારે તેનું અંતઃકરણ દ્વારા કીર્તિ જીવું સ્વચ્છ બને છે અને કામનાઓ વાસનાઓના સમૂળ નાશ થઈ જાય છે. જ્યાં સુધી કામનાઓ અંતરને કારતી રહે છે, જ્યાં સુધી વાસનાઓ મનુષ્યને સતત સતાવતી રહે છે, તેના સમૂળ નાશ ન થાય,

ત્યાં સુધી માનવી તે કામનાઓ અને વાસનાઓની પરિવૃત્તિ અર્થે વિષયોની પાછળ હડકાયા ફૂતરા પેરે દોડતો હોય છે. હડકાયું ફૂતરું એક ક્ષણ પણ ફરીને બેસી શકતું નથી, તે દોડતું જ જાય છે અને જેને તેને ખાચમાં ભરતું જ જાય છે, તેમ કામના અને વાસનામસ્ત માનવી પણ એ કામના અને વાસનાના હડકવાને કારણે તેની પૂર્તિ અર્થે ઈતસ્તતઃ અટવાતો જ હોય છે. જામત અવસ્થામાં તો ભટકતો જ હોય છે પણ તેને સ્વપ્ન આવે છે તે પણ એજ કામનાના હોય છે અને નિદ્રા તો તેને ભાગ્યે જ આવતી હોય. ઠા, દિવસભરના પરિશ્રમને કારણે પરિશ્રમ પરિહારાર્થે તેની કાયા તે ઢાળે છે પણ તેનું મન તો ભટકતું જ હોય છે. સહભાગ્યે મન જ્યારે પ્રાણમાં લીન બની જાય ત્યારે તેને થોડી નિદ્રા આવતી હશે. અસ્તુ, એવી એ કામનાઓનો જ્યારે પડછાયો પણ રહેતો નથી ત્યારે જ તે કામનાથી મુક્ત થાય છે અને ત્યારે જ તેની બુદ્ધિ ત્રણે ગુણોથી પર બનીને શ્રી ભગવાને અનુનને કહ્યું તેમ 'નિર્મલગુણ' બની જાય. આવી નિર્મલગુણ પરિસ્થિતિમાં તે દ્વાર્ધપણ કાર્યનો આરંભ કરતો નથી અને 'સ્વર્દિમવરિયામ્બી' બનીને નિશ્ચેષ્ટ નિષ્ક્રિય બની જાય છે.

આમ જ્યારે માનવી કામનાઓથી મુક્ત થાય છે, જ્યારે તેની દેહબુદ્ધિ પણ નિવૃત્ત થાય છે ત્યારે શરીર સાથે સંબંધ રાખતા દંદોતું તેને જ્ઞાન કે ભાન રહેતું નથી. મુખ્યદુઃખ વિષયોની કામનાના અનુગામી છે. જ્યારે વૃત્તિમાંથી વિષયોનો જ સોપ થઈ જાય છે, જ્યારે કામના પણ નિઃશેષ હુપ્ત થાય છે, ખીજાં દેહનાં દંદો પ્રતિ પણ તેનું ચિત્ત જતું નથી કારણ કે તે અધ્યાત્મનિત્ય હોવાથી તેના ચિત્તને પરમતત્ત્વ સિવાય અન્યનું ચિંતન કરવાને અવકાશ જ નથી અને જ્યાં સુધી મુખ્યદુઃખ, ટાઢતડકો, આદિ વિચારમાં આવતા નથી ત્યાં સુધી તેની અસર અંતઃકરણ ઉપર અને તે દ્વારા શરીર ઉપર થતી નથી. જેનો વિચાર નથી હોતો તેનું અસ્તિત્વ જ નથી અને તેથી તે દંદોથી મુક્ત હોય છે.

એવો જે 'અમૂદ' છે તે અમૂલ્ય પદને પ્રાપ્ત કરે છે. એ પદને 'અવ્યય' કહેવાતું પણ એજ કારણ છે.

ન તપ્ત સૂર્યો માતિ ન ચંદ્રતારકં

નેમા વિનુના માન્તિ કુતોડ્યમગ્નિ ।

તમેવ માન્તમનુમાતિ સર્વ

તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ ॥

“ત્યા-એ આત્મલોહમા-એ પરમધામમા સૂર્ય પ્રકાશિત થતો નથી, નહીં ચંદ્ર ચંદ્ર, તારા કે આ વિજળી પણ અજકારા મારતી નથી તો પછી આ અગ્નિની તો વાતજ હી? તેના પ્રકાશમાન થવાથી જ આ બધું પ્રકાશિત થાય છે અને તેના પ્રકાશથીજ આ સર્વ લાસમાન બને છે ”

(ક ૨-૨-૧૫)

શ્રી ભગવાને પણ—

ન તદ્માસ્યતે સૂર્યો ન શશાઙ્ગો ન પાવક ।

યદગ્રવા ન નિવર્તતે તદ્દામ પરમ મમ ॥

“તેને સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી ન્યા જઈ જાનીઓ સ સારમા પાછા આવતા નથી, તે ચારુ ઐહ ધામ છે ’

(ગી ૧૫-૬)

એજ આત્મદર્શનની અવસ્થા છે જોણે આ પદની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરી છે તે અકલ્પનીય રીતે મુક્ત છે, તેજ પરમતત્ત્વ સ્વરૂપ છે અથવા પરમતત્ત્વ છે. જે કલ્પના-સૂક્ષ્માતિસૂક્ષ્મ કલ્પના-ના ક્ષેત્રમા આવી શકે છે તે અધૂરો છે સાધકે પૂર્ણ થવું હોય તો જેમ પરમતત્ત્વ અકલ્પનીય છે તેમ તેણે પણ કલ્પનાતીત બનવું જોઈએ

આમ આપણે જોયું કે પરાશકિત કિંવા યાત્રોત્તર લક્ષિ આત્મદર્શનનું-લક્ષ્યવેધનું-રામબાણ છે અને સાધક તે પ્રાપ્ત કરીને કૃતકૃત્યતા અનુભવે ।

પ્રકરણ ૧૮

નિષ્ઠાચુમ્બ :—

સામ્યયોગો પૃથગ્વાલ પ્રદન્તિ ન યષ્ટિતા ।

एकमप्याहित सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥

“અગાનીઓ સામ્યયોગ અને કર્મયોગને જુદા ગણે છે, પડિતો કહેતા નથી, કેમકે બંનેમાના એકને પણ ઉત્તમ રીતે આચરનારો બંનેનું ફળ પામે છે” (ગી. ૫-૪)

પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિના અર્થાત્ તત્ત્વદર્શનના બે રાજમાર્ગ-જ્ઞાનયોગ દ્વારા કર્મસંન્યાસ કરીને પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી શકાય કિંવા કર્મયોગ દ્વારા તત્ત્વદર્શન કરી શકાય જેની જેવી અભિરુચિ । ચન્તવ્ય સ્થાન તો એક જ છે ઉભય માર્ગના પથિક પહોંચવાના તો ત્યાજ છે પણ પ્રણાલિકા બેદને કારણે બે માર્ગ સિન્ન જણાય છે અને તેથીજ શ્રી ભગવાને કહ્યું

यत्ताप्यै प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।

एकं तावत् च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥

“જે સ્થાન સામ્યયોગીઓ મેળવે છે, તેને કર્મયોગીઓ પણ પામે છે સામ્યયોગ અને કર્મયોગને જે એક ! જુએ છે તેજ સાચુ જુએ છે” (ગી. ૫-૫)

શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે એ ઉભય માર્ગોના સંદર્ભમાં થોડું વિવેચન કયું છે અને કર્મત્યાગ કરતા કર્મમાર્ગ તરફ પોતાનું વલણ બતાવ્યું છે તે ત્રીયસ્કંદ છે શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે, “કર્મત્યાગ અને કર્મયોગ ઉભય મોક્ષદાતા છે તો પણ જ્ઞાની અજ્ઞાની એ ઉભય વર્ગના સાધક આ કર્મયોગ જ નિઃશયપૂર્વક આચરવો ઘટે જેમ સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે સંયુદ્ધ પાર કરવાને નીકા છે તેવાજ આ બે માર્ગ છે તેથી સારાસારનો વિવેક કરી, વિચાર કરતા કર્મયોગ જ સુલભ છે એના વડે-કર્મસંન્યાસ જ્ઞાનયોગનું ફળ અનાયાસ જ પ્રાપ્ત થાય છે એટલે જ હવે કર્મસંન્યાસ જ્ઞાનયોગના લક્ષણ કહું છું અને ત્યારેજ તને એ ‘ઉભય એકજ છે’ એમ

સાગરે વીતી વાતોનું જેને વિસ્મરણ થયું છે એટલે જે ગઈ ગુજરીને યાદ કરતો નથી તેને કશું જ ન મળે તો પણ તે ક્યાની ઈચ્છા કરતો નથી તે સદા મેર પર્વત સમાન અતરમા પ્રસાંત-નિશ્ચળ છે, જેના અંત કરણુમા 'હું અને મારું' એવા સ્મરણનું વિસ્મરણ થયું છે તે એકલોજ નિરતર નિત્ય સં-ચારી છે, એમ હે પાર્થ ! તુ જાણ આ પ્રકારની જેની મનોવૃત્તિ છે તે વિચારસક્રિતનો ત્યાગ કરે છે અને તેથી તેને સહજસુખ પ્રાપ્ત થાય છે અને તે સુખપ્રાપ્તિ અખલિત રહે છે જ્યારે આ પ્રમાણે માનસિક અવસ્થા થાય ત્યાર ગૃહાદિ કથાયતોજ ત્યાગ કરવાનો રહેને નથી પોતાનો અને તેનો માનસિક રીતે કશો જ સંબંધ નથી અગ્નિ જુગાઈ જાય છે અને કેવળ રાખજ રહી જાય છે ત્યારે તે રાખને ૨ ઉપર પાથરીએ-કે તે રાખવડે લાખીએ તો પણ તે રાખ રૂને બાળી શકતી નથી તેજ પ્રમાણે પ્રાપ્ત ઉપાધિ સ્વીકાર કરીને પણ જે દર્શત્વાભિમાની નથી તે કર્મબંધનથી જકાતો નથી તેથી જે ક્ષણે હતપનાનો નાશ નિર્માય તેજ ક્ષણે તેને 'મન્યામ' પ્રાપ્ત થાય છે આ કારણે તુલનાત્મક દષ્ટિએ કર્મયોગ અને કર્મસંન્યાસ સમાન છે સાધારણ રીતે જે સર્વથા મૂર્ખ છે તે જ્ઞાનયોગ કર્મયોગ શુ છે તે શુ જાણે ? સ્વાભાવિક રીતેજ તેઓ અગાની દોવાથી જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગ લિન્ન છે એમ કહે છે હીપક લિન્ન લિન્ન હોય છે પણ પ્રકાશ જેમ લિન્ન લિન્ન હોતા નથી તેમ એજ તત્ત્વનો અનુભવ કરીને જેના અતરમા સંપૂર્ણ પ્રતીતિ થઈ છે તેજ 'એ ઉભય નિગ્દ્યોને એકજ માને છે જ્ઞાનયોગીને જે પ્રાપ્ત થાય છે તેજ કર્મયોગીને પણ થાય છે એટલે ઉભયમા એકય ઠે એ સહજ છે"

આમ જ્ઞાન અને કર્મ એ ઉભય નિગ્દ્યોનું શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજે એકય સિદ્ધ કર્યું છે સાધકની અભિરુચિ અનુસાર તે ગમે તે નિગ્દ્યે અનુસરે અને તેનેજ વળગી રહેતો અન્તઃમ્ય સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાને તે સફળ થાય છે

॥ આત્મદર્શનના અતરાયરૂપ સાધકના અતરમા ધર કરી બેઠેલા મળ, વિક્ષેપ અને આવરણ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ ઉપર વજ્રલેપ સમા જમેલા છે એ આવરણ અતિશય મહિન છે જન્મજન્માતરના અધ્યાસના કારણે એ આવરણ ઉપરાઉપરી ધોનિષ્ટ થતા જાય છે તેથી શુદ્ધ આત્માની દષ્ટિએ એ આવરણજ જણાય છે એ આવરણના નિસ્તાર

અર્થે જ કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાનની પ્રણાલિકાઓ છે. કર્મ કરવું જ આવશ્યક અને હિતાવહ છે, જો અજ્ઞાન દષ્ટિએ એટલે ફળમાં આસક્તિ રાખીને ફળના ભોક્તા બનવાની દૃષ્ટિએ એ સકામ કર્મ કરશો તો થર કપાવાને બદલે અધિક ઘનિષ્ટ થતા જશો. એ કર્મ જો નિષ્કામ ભાવે, સંકલ્પરહિત અને કર્તૃત્વના અભિમાનરહિત કરશો તો મેળ કપાશે, કાળે કરીને અંતર સ્વચ્છ થશે. વિશ્લેષ દૂર કરવા માટે ઉપાસના કરવી જરૂરની છે. પણ તેમાંય નિઃસ્વાર્થ ભાવજ આવશ્યક છે. ઉપાસના કરવા માટેજ ઉપાસના કરવી જરૂરની છે. ઉપાસનાની પાછળ કોઈપણ હેતુનો અભાવ હોય તોજ તે ઉપાસના વિશ્લેષનું આવરણ દૂર કરી શકશો. તેથી 'ઈષ્ટ પરિણામની પ્રાપ્તિ અર્થે' એ ઉપાસના પણ કેવળ કર્મ સમજીનેજ કરવી ઘટે. અને તોજ તેનાં ધાર્યાં પરિણામ પણ ભોગવી શકાય. આવરણને દૂર કરવા માટે છે જ્ઞાન માર્ગ. 'હુ અને મારું' એ 'અહ' અને 'મમત્વ' એ અજ્ઞાનનું પરિણામ છે. એના પરિણામે દેહાધ્યાસ વજ્રોપ બન્યો છે. અને 'મારો દેહ' અથવા 'હુ દેહ' એવી અજ્ઞાનજનિત મિથ્યા બાંનિતને કારણે આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલ્યો અને જીવભાવયુક્ત બન્યો. માયા અને મમતાની ભેડીએ એ જકડાયો. એ માયા અને મમતાના નિસ્તાર અર્થેજ આ જ્ઞાનમાર્ગ છે. સત્યને સત્યસ્વરૂપે જોવું એ જ્ઞાનમાર્ગ છે, અસત્યને સત્યસ્વરૂપે જોવું એ અજ્ઞાનનું આવરણ છે. અધકારના નિવારણ અર્થે માત્ર દીપકે પ્રગટાવવાની જ જરૂર છે તેમ એ અજ્ઞાનનું આવરણ ટાળવા માટે માત્ર જ્ઞાનદીપક જ પ્રગટાવવાની જરૂર છે. જ્યારે મળ અને વિશ્લેષ દૂર થાય છે ત્યારે નિષ્કામવૃત્તિના કારણે કર્મમાં મોહ કે મમત્વ રહેશે નહીં. નવુકર્મ કરવા તરફ બલે વૃત્તિ ન રહે પણ આવી જિલેહુ કર્મ તો અનાસક્ત ભાવે થશે. અને તે કર્મ કેવળ વૈરાગ્યવૃત્તિ યુક્તજ હશે. અનાસક્ત ભાવે થયેલાં કર્મ બધન સરળવતા નથી. કારણ કર્મ કરનારો કર્મને શોધવા જતો નથી, તેમ આવી પડેલું કર્મ કરવામાં પાછી પાની કરતો નથી. કર્મ કરે છે છતાંય તેના ફળની તેને અસિલાયા નથી તેથી તે કર્મ કરીને પણ અર્કતા જ રહે છે. ફળાસક્તિનો અભાવ એજ કર્મમાર્ગમાં જ્ઞાનમાર્ગનો પ્રવેશ છે. જ્ઞાનમાર્ગ પ્રપચની નિધરતાનો ઉપદેશ આપે છે. અને ત્યાગ અને વૈરાગ્ય દ્વારા એ પ્રપચથી મુક્ત થવાની સચના કરે છે. કર્મમાર્ગ કર્મ કરવાનો આદેશ આપે છે પણ તે કર્મ કરતાં તેનું પરિણામ આપે તેમાં મોહ, મમત્વ કે આસક્તિ નહીં રાખવાનો અને પરિણામના ભોક્તા નહીં બનવાનો ઉપદેશ કરે છે. એ

રીતે કર્મ કરનારો પણ જ્ઞાન માર્ગનેજ અનુસરે છે એક છે સક્રિય જ્ઞાનમાર્ગ અને બીજો છે નિષ્ક્રિય જ્ઞાનમાર્ગ. અનાસક્ત ભાવે જે કર્મ થશે તે અતંત કરણ ઉપર જામેલા જ્ઞાના ધરોળે-આવરણ દૂર કરતા જશે. પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું અજ્ઞાન એજ આવરણ છે અને જ્યારે જ્ઞાન થાય છે ત્યારે તે આવરણ દૂર થાય છે. અહીં પણ ઉપાસના સહાયક બને છે

મળ, વિશેષ બંને આવરણ જ્યારે પુરુષાર્થ કરતાં હરતા હોય ત્યારે જ્ઞાન એ અતરમા જ્ઞાન દીપકનો પ્રકાશ અગત્યનો થાય છે એ પ્રકાશમા આત્માનો પ્રકાશ અનુભવાય છે પણ એ જ્ઞાન કેવું હોયું નોંધવું ?

પરમાર્થ પથનો પથિક જેમ જેમ પ્રગતિ કરતો જાય છે તેમ તેમ તેના ચિત્તની શુદ્ધિ થતી જાય છે જેમ જેમ ચિત્ત વિશુદ્ધ થતું જાય છે તેમ તેમ તેના આવરણો પણ દૂર થતા જાય છે, માયાના પડદાનો વિસ્તાર થતો જાય છે અને નિષ્કળ જગતનો મોહ ઓસરતો જાય છે તેના પ્રત્યે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થતો જાય છે આગમો ઉત્પન્ન થાય છે, એવું ચિત્ત સંદોષિત અધ્યાત્મનાજ વિચાર-ચિંતન કરતું થાય છે જગત અસાર છે, સારવસ્તુ તો કેવળ બ્રહ્મ જ છે, એવું તેને પરાક્ષ જ્ઞાન લાખ્યું હોય છે તેનો અપરાક્ષ અનુભવ કરવાની તેની જિજ્ઞાસા અને ઉત્તુકતા દિન પ્રતિદિન તીવ્ર બનતી જાય છે, પરિણામે તેને અધ્યાત્મનો-આત્માનો જ અધ્યાસ થઈ જાય છે અને દેહનો અધ્યાસ ખૂળજ ઝાળે, આહો અને નહીવત થઈ જાય છે દેહાધ્યાસ બ્રૂણીતો જાય છે તેની સાથે દેહનો સંબંધો, પુત્રપરિવાર આદિ પ્રત્યેનો મમતા પણ ઓસરતો જાય છે રાજસ તામસ ગુણોનું આવરણ પણ નિસત્વ બનતું જાય છે અને સત્ત્વગુણનું પ્રાણત્વ અધિકતર થતાં તેને સત્યનો પ્રકાશ મળે છે અને ત્યારે તેને પોતાની ચોપાસ કેવળ પ્રકાશ જ પ્રકાશનો અનુભવ થાય છે એ પ્રકાશમા તેને આત્મા સિવાય ઈતર કશાનું અસ્તિત્વ-તાર્ત્વિક દ્રષ્ટિએ જણાતું નથી જે કંઈ છે તે તાર્ત્વિક દ્રષ્ટિએ કેવળ આત્મા જ છે એવો જીડે જીડે અનુભવ થતો જાય છે અતંત કરણ ઉપરથી માયાના અજ્ઞાનનો સ્વામ વર્ણનો પડદો-અનાત્મમા આત્મભાવ-દૂર થતા એ જ્ઞાનનો પ્રકાશનું પરિણામ એ અનુભવે છે એ જ્ઞાન ધરોક્ષ છે

પરોક્ષ જ્ઞાન થયા પછી અપરોક્ષ અનુભવ લેવા માટે સાધકે આગળ ચાલવાનું હોય છે. પરોક્ષ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ અર્થે સાધકે જે કંઈ સહન કર્યું હોય તેના કળસ્પર્શે અપરોક્ષ અનુભવ માટે ભગવાને સાધકને ભક્તિ જેવું ખીણુ એકે સુલભ સાધન આપ્યું નથી. ભક્તિ વિના અપરોક્ષ અનુભવ થવાનો સંભવ નથી. પ્રેમસભર ભક્તિ જ ભગવાનનો-બ્રહ્મ સ્વરૂપનો સાચો અનુભવ કરાવવાને સમર્થ છે. સચ્ચુ સાકાર સ્વરૂપના સાધકને દર્શન થાય એ સાક્ષાત્કાર નથી. સચ્ચુ સાકાર સ્વરૂપ એ તો ભક્તની ભાવનાનું પ્રતિક છે. ભગવત્તત્ત્વ તો તેથી વિલક્ષણ છે. સચ્ચુ સાકાર સ્વરૂપ શાશ્વત નથી. એ સ્વરૂપનો વિલય થાય છે. પણ પરમતત્ત્વનો કદિ વિલય થતો નથી. સાધક કેવળ સચ્ચુ સાકાર સ્વરૂપના જ દર્શન કરીને થકી જવાનું નથી તેનાથી આગળ ચાલવાનું છે. અચ્ચુ સાકાર સ્વરૂપના તો વસુદેવ દેવકીને પણ દર્શન થયા, દશરથ કૌશલ્યાને પણ થયા, પણ તેનો મોઢ ન ઝાસ્યો નિર્ગુણ નિરાકારનો જેને અનુભવ થાય છે તે સર્વ પ્રકારના વિકારોથી મુક્ત બની જાય છે અસ્તુ.

આપણે જેને જ્ઞાન કહીએ છીએ તે વાસ્તવિક જ્ઞાન નથી, એ તો કેવળ જાણકારી છે જાણકારી અને અનુભવ એ ઉભયમા આકાશ પાતાળનું અંતર છે, જ્ઞાન એટલે જાણકારી મને પણ 'અતઃકરણુ શુદ્ધ' હોય તો જ મેધા-ધારણા યોગ્ય આવે છે બ્યાનુધી દર્પણુ શુદ્ધ ન હોય ત્યાં સુધી તેના પર સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ દેખાતું નથી; તેમ જ્યાં સુધી અતઃકરણુ એટલે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર શુદ્ધ નથી ત્યાં સુધી તેની ઉપર સમ્યક્ જ્ઞાનના સંસ્પર્શો રેખાતા નથી મલિન દર્પણુ ઉપર જેમ મલિન દુધણુ-પ્રતિબિંબ પડે છે તેવું એ જાણકારી જ્ઞાન એ દુધાળા જ્ઞાનનું ચિત્ર છે શાચો વાચીને, શમ્દોના અર્થો જાણીને આપણે જે જાણકારી મેળવીએ છીએ તે જાણકારી અનુભવ અર્થે ઉપયોગી ■ એ ખરું, પણ જે એવા શબ્દજ્ઞાનનું અભિમાન વધી જાય તો વૈખરીનો પ્રલાપ આત્મદર્શનમા આડે આવે છે, શબ્દજ્ઞાન અને વાણી વિલાસ મુક્તિ માટે છે પણ મુક્તિ માટે નથી. ડમલેને પગલે વેદના વાક્યો ભણતો હોય હાલતા ચાલતા ઉપનિષદના આવરણો ટાકતો હોય, તેથી તે તત્ત્વદર્શી છે એમ માનવાને બૂલ કરવી નહીં. બ્રહ્મર્ષિ નારદ પેરે બધાનું જ્ઞાન હોય, બધીવ વિલાસ પારગત હોય પણ જે

અર્થાંત છે તે તત્ત્વદર્શી નથી. તત્ત્વદર્શી તો શાંતિનો પ્રશાંત આગર છે, તેમાં નાની સરખી લહેર પણ આવતી નથી અને તેની શાંતિને કુશિત કરતી નથી. પ્રકૃતિનો પવન અપવાદરૂપે ઢાકવાર કદાચ એ શાંતિને કુશિત કરે તો પણ તે ક્ષણિક જ હોય. તેથી સાધકે ખૂબજ સાવચેત રહેવાની જરૂર છે. લોભિયો જેમ ધનધેસો હોય છે તેમ સાચો જિજ્ઞાસુ પણ 'તત્ત્વધેસો હોય છે.' જ્યાં એવું કંઈક તેને જણાય ત્યાં તે ચોંટી પડે છે 'પણ' તે તેની ધેસળાને કારણે છેતરાય છે. ભગવાં ધારણ કરનાર કે દીક્ષાટપકાં કરનાર, મહાધીર કે જમાતનો સરદાર તત્ત્વદર્શી છે એમ માનવાની જરૂર નથી. તત્ત્વદર્શી તો એ બધાધની પર છે, તેને ભગવાં ય નથી, તેનું તો અંતર ભગવું છે. તેને બાહ્ય ચિહ્નો પણ નથી કારણ કે તે વર્ણ, આશ્રમ, આદિ બધાં ચિહ્નોથી પર છે. મોક્ષઅર્થે તો મોનમાંથી જો વાળી સૂરે છે તે જ મહત્ત્વની છે, તેની વાળી જ અનુભવની વાળી છે અને તેજ સાધકને સાધ્ય વસ્તુ પ્રાપ્ત કરાવી પાર ઉતારે છે.

આપણે આગળ જ્ઞાનનિષ્ઠા અને યોગ—કર્મનિષ્ઠાનો વિચાર કર્યો. આત્મદર્શન અર્થે જે જે પ્રજ્ઞાસિક્ષાઓનું નિર્માણ થયું છે તે બધી જ પ્રજ્ઞાસિક્ષાઓ આ બે નિઃદાઓ પૈકી ગમે તે એક નિષ્ઠાને અવલંબીને જ હોય છે. સાધક જેમ જેમ આગળ પ્રગતિ કરતો જાય છે તેમ તેમ તેનો આત્મા જ તેને પોતાનું સ્વરૂપ દર્શન કરાવવાને તેનો માર્ગ મોકલ્યો કરતો જાય છે. જ્ઞાનમાં સર્વનો સમાવેશ થયેલો છે.

આત્મા પ્રવચનથી પ્રાપ્ત થાય ? પ્રવચન, વેદ વેદાંતનું શ્રવણ, અધ્યયન વગેરે શ્રુતિમાતા કહે છે ના—

નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ ।

ત્યારે શું આ આત્મા, મેધા-પરમાર્થવિષયક વિચાર કરવાની શુદ્ધિ-ધારણાશક્તિ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે ? ના શ્રુતિમાતા કહે છે 'ન મેધયા ।'

ત્યારે શું આ આત્મા ઘણું શ્રવણ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે ? શ્રુતિમાતા કહે છે ના, 'ન વહુના શ્રુતેત ।'

ત્યારે એ આત્માનું દર્શન કેમ થાય ? શ્રુતિમાતા કહે—
'યમેવૈવશ્રુતે તેન લમ્યઃ ।'

"જે એને પોતાનું વરણ કરે છે તેને જ એ પ્રાપ્ત થાય છે." કેવળ આત્મદર્શન અર્થે જ જે પ્રાર્થના કરતો હોય તે નિષ્કામ પુરુષને આત્મા દ્વારા જ આત્માની ઉપલબ્ધિ થાય છે. 'વરણ'માં સમર્પણની પણ ભાવના રહેલી છે. તમારામાં સમર્પણ કરવાની ભાવના હોય, તમે એકમેવ આત્મદર્શનની અભિલાષાએ આત્માને તમારી જાત સમર્પણ કરો, તમે જો એ અર્થે તમારું અભિધાન કરો, તમારું વરણ કરો એ આત્માને અને એ આત્મા—

તસ્યૈવ આત્મા વિદ્યુતે તનુસ્વામ્ ॥

તમને પણ પોતાનું વરણ કરવું. નમને પોતાનું સમર્પણ કરશે ! એક તો આત્મદર્શનની ઈચ્છા પ્રબળ હોવી જોઈએ. એ ઈચ્છા પૂરણ કરવાને ગમે તે કરી છૂટેવાની તૈયારી હોવી જોઈએ. એ ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાને તમારા આત્માએ એ આત્માને જ પરમતત્ત્વના જેના તમે અશ છે તેને પ્રાર્થના કરવી જોઈએ અને તમારી પ્રાર્થના જો એકમેવ ઈચ્છાને પૂર્ણ કરવા માટે જ હશે તો અવશ્ય અંશી અશને પોતાના દર્શન કરાવશે, પોતાનામા સમાવી, પોતાનામય બનાવશે પણ પ્રબળ હોવી જોઈએ એ ઈચ્છા ! અને ખીણ એક પણ ઈચ્છાનો અભાવ હોવો જોઈએ !

તો શું એ પ્રવચન, મેધા, શ્રવણ આદિ નિરર્થક છે ? ના. નિરર્થક નથી. એના વડે ક્ષેત્ર તૈયાર થતો. તમારું અંતઃકરણ આત્માનું મંદિર તૈયાર થાય છે એ આત્મા જ્યારે તમારું વરણ કરવાનો હોય ત્યારે તેને તમારા અંતઃકરણમા એસવા માટે સ્થાન જોઈએ છે તે એ પ્રવચન આદિ વડે તૈયાર થાય છે વૈરાગ્ય આદિ સપત્તિ તમને એના વડે પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથી જ એ તૈયાર થયેલા ક્ષેત્રમા આત્મા પ્રવેશ કરે છે. જે ક્ષેત્રમા કચરો પૂંજો હોય છે તે ક્ષેત્રમાં શુદ્ધ પાકતું નથી. તેમ જ

અંતઃકરણમાં મલિન વાસનાઓ, અનેકવિધ કામનાઓ અને વિષયોના સંસ્કારો ભર્યા હોય છે તે અંતઃકરણ-હૃદયમાં-એ આત્મા વિરાજતો નથી અને તેથી જ આત્મદર્શન ધમ્મ ઉપર ભાર મૂક્યો છે.

નાયમાત્મા પ્રવચનેન સમ્યો

ન મેધયા ન ચહુના શુતેન ।

યમેવૈષ ઋણુને તેન સમ્ય-

ત્તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણુતે તનૂસ્વામ્ ॥

“આ આત્મા વેદાધ્યયન દ્વારા પ્રાપ્ત થવાને યોગ્ય નથી. ધારણી શક્તિ અથવા અધિક શ્રવણથી પણ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી. આ સાધક જે આત્માનું વરણ કરે છે તેજ આત્મા વહે એ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને આ આત્મા પોતાના સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ કરે છે”

(કંઠ. ૧-૨-૨૩)

આત્મદર્શન આત્મકૃપા ઉપર જ નિર્ભર છે. આત્મા જે પ્રસન્ન થાય તો જ આત્મદર્શન થાય, તોજ દ્રષ્ટિ પરિવર્તન થાય, તોજ દેહ દ્રષ્ટિ જાય અને દેવદ્રષ્ટિ આવે અને ત્યારે જ સમસ્ત વિશ્વ ધ્રુવ બને ! આત્મકૃપા પ્રાપ્ત કરવાને તો શ્રી ભગવાને—

ન સાધયતિ મા યોગો ન સારથ્ય ધર્મ ઉદ્ધવા

ન સ્વાધ્યાયનપસ્યાણો યથા મક્તિર્મમાર્જિતા ॥

“હે હિદવ ! યોગસાધન, જ્ઞાનવિજ્ઞાન, ધર્માનુષ્ઠાન, જપ, પાઠ, તપ અને ત્યાગ મને પ્રાપ્ત કરી શકતાં નથી પણ દિન પ્રતિદિન વૃદ્ધિગત થતી, અનન્ય પ્રેમમયી ભક્તિ મને પ્રાપ્ત કરી શકે છે.”

(ભા. ૧૧-૧૪-૨૦)

એ પ્રમાણે શ્રી ભગવાને પણ અનન્ય પ્રેમસભર ભક્તિનો મહિમા ગાયો છે. આપણે એ ભગવાન બાપી અનન્ય ભક્તિનું પણ સ્વરૂપ જોઈએ.

પ્રકરણ ૧૯

અનન્ય ભક્તિ :-

મવત્સ્યા ત્વનન્યયા શક્ય બ્રહ્મેવંવિધોઽર્જુન ।

શ્વાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ વાન્તપ ॥

“હે શત્રુને તપાવનાર અર્જુન ! કેવળ અનન્ય-મારા સિવાય બીજી નહીં હોનારી-મારામાં જ એક નિષ્ઠાવાળી ભક્તિ વડે એ પ્રકારે તત્ત્વથી જાણવા, જોવા તથા પ્રવેશ કરવા કું શક્ય છું.” (ગી. ૧૧-૫૪)

તાત્પર્ય એ છે કે જે અનન્યભાવયુક્ત છે તેજ પરમતત્ત્વને જાણવાને, તેના અનુભવ કરવાને અને તેમાં પ્રવેશ કરવાને અધિકારી છે. અનન્ય ભાવ એ મહત્ત્વનું અંગ છે.

શ્રી ભગવાને અર્જુનને વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવ્યું અને તે દર્શનમાં અર્જુન, તેનું શૈવ્ય, સ્વયં ભગવાન, અર્જુનના પ્રતિપક્ષીઓ અને તેનું શૈવ્ય, આશ્વત્થરાતંબ ચર્ચાનું સમગ્ર સરજન પોતાના એ વિરાટ દેહમાં દાખવ્યું અને અર્જુન તે દર્શનથી—

તતઃ ઇ વિશ્વવાવિષ્ઠો હૃદયોમા ધનઽબ્રવઃ ।

પ્રણમ્ય શિરસા દેવં કૃતાન્નતિરમાયત ॥

“પછી વિશ્વવૃક્ષમાં બેસી તથા રોમાંચિત થયેલો તે અર્જુન એ દેવને મસ્તક વડે પ્રણામ કરી, હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો. આશ્ચર્યચક્રિત બન્યો, તેનું શરીર પુલકિત થયું અને તેણે ભગવાનને પ્રણામ કર્યો, પ્રાર્થના કરી !

ભગવાનના એ વિશ્વરૂપ દર્શન-સમગ્ર સરજન વ્યક્ત પરમાત્માના દર્શન કરવાને કોણુ યોગ્ય છે ? એ પ્રશ્નોજ જાણે શ્રી ભગવાન કિંતર આપતા હોય તેમ અહીં શ્રી ભગવાને ‘અનન્ય ભક્તિ’ એજ એનો એક ઉપાય છે એમ અર્જુનને કહ્યું. આપણે દેવે એ અનન્ય ભક્તિનું થોડું વિવેચન કરીએ.

આપણે આગળ પરાલક્ષિતનો વિચાર કર્યો છે પણ તે તો જ્ઞાનોત્તર લક્ષિત છે. એ જ્ઞાનોત્તર લક્ષિત પ્રાપ્ત કરવાની યોગ્યતાનો પણ આપણે તેજ પ્રકરણમાં વિચાર કર્યો છે. શ્રી ભગવાને ‘બ્રહ્મભૂયાય કલ્પને’ જ્ઞાન થવાને યોગ્ય છે. એમ કહીને તેની યોગ્યતાના ગીતા અધ્યાય ૧૮ ના શ્લોક ૫૧-૫૨-૫૩ માં લેક્ષણો આપ્યાં છે. એ પ્રભાણેની રિધિતિ સંપાદન કરી, જ્ઞાનશૂન બનેલાને પરાલક્ષિત પ્રાપ્ત થાય છે. અહીં શ્રી ભગવાને અનન્ય લક્ષિતની વાત કરી છે. અનન્ય લક્ષિત અને જ્ઞાનોત્તર-પરાલક્ષિતમાં ભેદ છે. સંપૂર્ણ જ્ઞાની હોય, શ્રી ભગવાન ભાખ્યા વિશેષણોથી યુક્ત હોય, તેજ જ્ઞાનોત્તર લક્ષિતનો આચાર કરવાને યોગ્ય લેખાય. પણ ‘અનન્ય લક્ષિત’ તો સર્વસામાન્ય વ્યક્તિને માટે છે. તેમાં પાત્રાપાત્રનો ભેદ નથી. ભગવાનને ભજવાનો કેને અધિકાર નથી ! શ્રી ભગવાને કહ્યું :

અર્થિ ચૈશ્વકુરુવાચો મજતે મામનમ્વમાકૂ ।

છાચુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યગ્વ્યવસિતો દિ સઃ ॥

ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા જ્ઞાનચ્છાન્તિ નિગચ્છતિ ।

કોન્તેય પ્રતિજ્ઞાનીદિ ન મે મક્તઃ પ્રણયતિ ॥

માં દિ પાવૈ વ્યપાશ્ચિત્ય ચેડર્ધિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્થિથો વૈરયાસ્તથા દ્વાદાસ્તેડર્ધિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ॥

“અતિશય દુરાચારી પણ ખીજને નહિ ભજતો જો મને ભજે છે, તો તેને હિતમ જ માનવો; કારણ કે તે હિતમ નિશ્ચયવાળો થયો છે.

તે જશ્ઠી ધર્માત્મા થાય છે અને શાંતિ પામે છે; હે કુંતીપુત્ર ! તું નિશ્ચય જાણ્યું, કે ‘મારો ભક્ત નાશ પામતો નથી’.

કેમકે હે પાથ ! જેઓ પાપયોનિવાળા હોય કે ઓઓ, વૈરયો તથા યદો છે, તેઓ પણ મારો આશ્રય કરી પરમગતિ પામે છે.” તો પછી
(ગી. ૯-૨૦-૩૧-૩૨)

કિં પુનર્મોક્ષણાઃ પુણ્યા મક્તા રાજર્ષયસ્તથા ।

અનિત્યમમુક્ષાં લોકમિમં પ્રાપ્ય મજત્વ મામ્ ॥

પવિત્ર આદ્યો, ભક્તો તથા રાજર્ષિઓ પરમગતિ પામે

એમા કહેવું જ શું ? માટે અનિત્ય અને સુખરહિત આ લોકને પામી છું
મને બળ.” (ગી. ૯-૩૩)

પણ શ્રી ભગવાને અહીં બધે જ ‘અનન્ય ભાવ’ ‘અનન્ય ભક્તિ’
એ એકજ શરત મૂકી છે. તેથી અનન્ય ભાવ અને અનન્ય ભક્તિ હોવી
જરૂરી છે.

અર્થાથિ નારદે ‘અનન્યતા’નો ભાવાર્થ સમજાવતા ‘નારદ ભક્તિસૂત્ર’
મા કહ્યું :

અન્યાશ્રયણાત્યાગોડનન્યતા ॥

“ખીજા આશ્રયોના ત્યાગનું નામ અનન્યતા છે.” ભક્તનો ભગવાન
તો એક જ હોય. સતિ નારને પતિ તો એક જ હોય. ચક્રારને ચંદ્ર તો
એક જ હોય ! જેમ માછલીને કેવળ જળનો જ આધાર છે, તેની આગળ
પાછળ, ઉપર નીચે, ચોપાસ પાછી જ છે; તેમ જો અનન્ય ભક્ત છે
તેને તેના ભગવાન તેની ચોપાસ જણાય છે. તેને કેવળ ભગવાનનો જ
એક આશ્રય હોય છે. બાળકનું સર્વસ્વ તેની માતા જ છે. બાળક
પાસેથી તેની માતાને લઈ લો-હર કરી દે અને તેને સ્વર્ગના રાજ્યનો વૈભવ
આપો, બોજન અથો અનેક સર્વોન્નમ પદાર્થો આપો, તેની રમત માટે
અનેકવિધ પ્રસાધનો ગોઠવો, પણ બાળક તેમથી કશાનોજ સ્વીકાર નહીં
કરે, તેને તો તેની “મા” જ જોડાયે ! “મા” વિના તે એક ક્ષણ પણ
સાત નહીં રહે ! ભક્તનું પણ આવું જ છે. જો અનન્ય ભક્ત છે તેને
તેના પ્રભુ એજ કેવળ શાંતિ છે. ભક્તની સામે અનેક પ્રસાધનો મૂકો
તો તે તેની સામે દષ્ટિ સરખી પણ નહીં રાખે ! તેને તો તેના પ્રભુનોજ
આશ્રય છે ! તુલસીદાસે કહ્યું :

एक भरोषो एक वर, एक भाषा निश्चाय ।

एक राम चन्द्रबामहिन, चातक तुलसीदाय ॥

જ્યાં સુધી અધિષ્ઠાન એક છે ત્યાં સુધી અન્યાશ્રય થવાનો સ ભવ
નહીં. અનન્યતામા આકારનું મહત્ત્વ નથી; અધિષ્ઠાનનું મહત્ત્વ છે. પરા-
ભક્તિ કેવળ રાનીજનો-અન્યકતના ઉપાસકો માટે-તેને ઉદ્દેશીતેજ હોવાથી
તેમા તો એકમેવાદિતીય ધ્વજનેજ અધિષ્ઠાન લેખવાનું હોવાથી અન્યા-

શ્રવ્ય થવાનો સંભવ જ નથી.” પણ સગુણસાકાર-સર્વસાધારણ સુલભ-લક્ષિતમા અનન્યતાનો આગ્રહ રાખવાનું એક જ પ્રયોગન છે અને તે એકે લક્ષ્યમાત્ર એક જ અધિષ્ઠાનને અનુલક્ષીને પોતાના ભાવોની તીવ્રતા વધારી શકે, પોતાના ભાવોનો વેગ વધારી શકે અને એમ કરીને જ્યારે એ ભાવ પરાકાષ્ટાએ પહોંચે ત્યારે તે પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપે પરમતત્ત્વની પ્રાપ્તિ કરી ફૂલફૂલે ચાય. સગુણ સાકાર ઉપાસનામા લક્ષ્ય ને આકારની ભગવાન તરીકે ઉપાસના કરે તેજ તેનું અધિષ્ઠાન જની રહે, પછી તે ઉપાસકની દૃષ્ટિ જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં ભવે આકાર લિપ્ત હોય પણ સ્વરૂપમા લિપ્તતા નથી અને તેથી તે આકારમા પણ તે પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપે જ ભગવાનને ભાળે, તે આકારને જ પોતાના ઉપારથ તરીકે લેખી તેજ સ્વરૂપનો અધિષ્ઠાનની દૃષ્ટિ માથે આદર કરે તો તેથી અન્યા-શ્રવ્ય થવાનો સંભવ નથી અને તેથી અનન્યતામા હિલુપ આજતી નથી. ઉપાસકે માત્ર અધિષ્ઠાન બદલવું ન જોઈએ. કીડાનું અધિષ્ઠાન ભ્રમરી છે, કીડો ભ્રમરીને જ જુએ છે, ભ્રમરીને જ અનુભવે છે, તેની જ પ્રતિક્ષા કરે છે અને અતે તે તેજ જની રહે છે; તેમ ઉપાસક સર્વત્ર ઉપારથનોજ-નામ, રૂપ, આકારના ભેદથી મુક્ત જનીને, એ લિપ્ત નામ રૂપ અને આકારમા રહેલા તત્ત્વને પોતાના અધિષ્ઠાનરૂપે અનુભવેને, તેને જ જોઈને અને તેની જ પ્રતિક્ષા કરીને અતે તેમા જ લગ્ન જાય છે. એવી અનન્ય લક્ષિત કરનારોજ ભગવાનને, શ્રી ભગવાનના શબ્દોમા કહીએ તો—

જ્ઞાનુદ્વેષ્ટ ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટુ ચ વરતપ ।

“જાણી શકે છે, જોઈ શકે છે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ ઉપારથમા પ્રવેશ પણ કરી શકે છે.”

આમ આપણે અનન્યતાનો આછો વિચાર કર્યો દેવે આપણે લક્ષિત શું ? તેનો પણ થોડો વિચાર કરીએ

સાધારણ રીતે ‘જેને પ્રાપ્ત કરવાની આપણને ઇચ્છા હોય તેનામા જ ચિત્તને સર્વ જાણુથી આવરી લઈ તદુપ, તદ્લીન જનાવવું’ એ લક્ષિત છે. કોઈપણ પ્રાકૃત પદાર્થની પ્રાપ્તિ કરવા માટે આપણે કેટલી એકાગ્રતાપૂર્વક તેની વાછા કરીએ છીએ ! તેજ રીતે જ્યાં સુધી પરમ-

તરવને પ્રાપ્ત કરવા માટે તેની એકાગ્રતાપૂર્વક મન, બુદ્ધિ. ચિત્ત અને અહંકારને તદ્દુપ જનાવ્યા વિના આપણે તેની પ્રાપ્તિ કરી શકતા નથી.

લક્ષિત એટલે શું? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર લિન્ન લિન્ન આચાર્યોએ પોતપોતાના મતાનુસાર લખેલો વ્યક્ત કરી તેને જ લક્ષિત કહી છે.

‘‘પૂજાદિધ્વનુરાગ इति पाराशर्यः ।’’ (ના. ભ. ૧૬)

‘‘પરાશરનંદન શ્રી વ્યાસજીના મતાનુસાર ભગવાનની પૂજા આદિમાં અનુરાગ થવો એજ લક્ષિત છે.’’

कथादित्विति गर्गः । (ના. ભ. ૧૭)

‘‘શ્રી ભગવાનની કથા આદિમાં અનુરાગ હોવો એજ લક્ષિત છે.’’ એવો ગર્ગ્યમુનિનો મત છે. એ સૂત્રની પુષ્ટિમાં ટીકાકારે

इदं हि पुंसस्तपसः श्रुतस्य वा
स्विष्टस्य सुकृतस्य च बुद्धिदत्तयोः ।

. અવિષ્યુતોડયૌઃ કવિમિનિરૂપિતો
યદુત્તમશ્લોકગુણાનુવર્ણનમ્ ॥ (ભા. ૧-૫-૨૨)

‘‘શ્રી ભગવાનના ગુણાનુવાદ, કીર્તન એજ તપ, વેદાધ્યયન, સારી રીતે સાશોપાગ કરેલા યજ્ઞ, મંત્ર, જ્ઞાન આદિ સર્વ તું અવિનાશી ફળ છે, એવું વિદ્વાનોએ નિરૂપિત કર્યું છે.’’

શ્રી શાંકરેય પ્રધિના મતાનુસાર

आत्मरत्यविषये नेति शांकरिय. ॥ (ના. ભ. ૧૮)

‘‘આત્મરતિના અવરોધી વિષયોમાં અનુરાગ થવો એજ લક્ષિત છે.’’

‘‘અવિચ્છિન્નરૂપથી શુદ્ધ આત્મરવરૂપમાં રત રહેવું એજ આત્મરતિ છે. એ આત્મરતિમાં નિત્ય સ્થિત રહેવું એનેજ અવ્યકતોપાસક મહાનુભાવ લક્ષિત કહે છે.’’ શ્રી શંકરાચાર્ય મહારાજે પણ

मोक्षकारणसामग्र्य । भक्तितरेवगरीयसी ।

स्वस्वहृषानुसંધાનं भक्तिरित्यभिधीयत ॥

। “આત્માદ્યે અત્યેક પ્રાણીમા શ્રી ભગવાન જ વિરાજમાન છે તેથી તે સર્વાત્મામા રતિ થાય એ વસ્તુતઃ. ભગવાનની ભક્તિ છે અને એવી ભક્તિ કનારને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય એમા કાઈ મદદ નથી. દેવર્ષિ નારદ પોતાનો મત વ્યક્ત કરતાં

નારદસુ તદર્ષિતાંચિલાચારિતા તદ્વિસ્મરણે પરમશ્યાકુલતતિ ॥

“પોતાના સર્વ કર્મો શ્રી ભગવાનને અર્પણ કરવા અને ભગવાનનું શોકું સરખું પણ વિગ્રહરણ થાય તો પરમ શ્યાકુળ થવું એજ ભક્તિ છે,”

શ્રી ભગવાને પણ અર્જુનને.

ચત્કરોપિ ચદસાસિ ચઙ્ગુહોપિ દવાસિ ચપ્ ।

ચત્તવસ્વસિ કૌન્તય તત્કુહલ મદર્પણમ્ ॥

‘હે કુતીપુત્ર ! તું જે કરે છે, જે ખાય છે, જે હોમે છે, જે આપે છે, જે તપ કરે છે, તે મને અર્પણ કર” (ગી. ૯-૨૭) એમ કહીને ભક્તના મધ્ય જ કર્મો શ્રી ભગવાનને અર્પણ કરવાની આદ્ય કરી ॥ એવી સમર્પણ-શુદ્ધિથીજ ભક્ત અનાસક્ત બની ભવ છે. ભગવાને વળી

જિજ્ઞાસેષ્વજ્ઞમર્યાદાંતિ માત્રમર્પણમો મવ ।

મદયૈમપિ કર્માણિ કુર્વન્નિષદ્ધિમવાપ્સ્યસિ ॥

“એ અભ્યાસમા પણ જો તું અસમર્થ છે, તો મારા માટે કર્મ કરવા તત્પર થા; મારા માટે કર્મ કરતો પણ તું સિદ્ધિ પામીશ-આત્મ પ્રાપ્તિ કરી શકીશ.” (ગી. ૧૨-૧૦)

આ પ્રયોગ પણ કરવા જેવો ખરો । કર્મ કરવું તો ખરું પણ તે ભગવાનને માટે, ભગવાનનું કામ સમજીને કર્મ કરવું એમ કરવાથી તેમા આસક્તિ કે મમત્વ નહી રહે અને તેથી આસક્તિ કે મમત્વના અભાવે સાધક રૂબની સાધસાથી મુક્ત રહેશે અને પરમતત્ત્વને પામશે આપણે કાક શેઠને ત્યાં નોકરી કરીએ ત્યારે ગૃહ સોપે તે કામ કરીએ પણ તે શેઠનું છે એમ સમજીનેજ કરીએ એટલે તે કામ તો થશેજ કારણ કે ખૂસચૂક થાય તો શેઠના કપડાનો ભય રહે છે એટલે મન દબને કર્મ

કરીશુ પણ તેના પરિણામની-ફળની ઈચ્છા આપણને રહેજે નહીં પરિણામ
તો જે આવશે તેના બોલતા શેક છે. અનાસક્ત ભાવે કર્મ કરવાનું શ્રી
ભગવાને કહ્યું છે તે આજ છે જે ભગવાન અર્થે કર્મ કરે છે તે
ભગવાનનેજ પામે છે ભગવાન માટે જે કર્મ કરે છે તેનું ફળ પણ શ્રી
ભગવાને કહ્યું જ છે

મત્કર્મકૃત્ત્વમ્પરમો મજ્જકૃત્ત્વમ્, સર્વજિત્ત્વમ્ ।

નિર્વૈરઃ, સર્વભૂતેષુ ચ, સ મામેતિ પાન્દવ ॥ ૫૫ ॥

‘હે પાન્દવ ! જે મારો ભક્ત મારા માટે કર્મ કરનારો, મને જ
ત્રેપ્ત માનનારો, આસક્તિવિનાનો અને સર્વ જુતોમા વિરરહિત હોય છે,
તે મને પામે છે’

(ગી ૧૧-૫૫)

આનું પરિણામ એ આવશે કે સાધકનું ચિત્ત અખડ ભગવાનમાંજ
રહેજે અને સતત સ્મરણ પણ ભગવાનનું જ થશે. પરિણામે વિષયો અને
કામના તેની દૃષ્ટિમાંથી દૂર થશે; નિષ્કામ અને વિષય પ્રત્યે અનાસક્ત
પ્રાપ્તિને જીવન ગાજશે

લક્ષિતની આ વ્યાખ્યાઓ દ્વારા લક્ષિતના લક્ષણ કહીને દેવર્ષિએ
પોતાનો મત આપ્યો તેના સમર્થનમાં તે ઉદાહરણ અર્થે ‘યથાવ્રજતો વિ
નામ ।’

(ના ભ ૨૧)

“જેવી યજ્ઞ ગોપીઓની લક્ષિત” એમ કહીને યજ્ઞગોપીઓ તરફ
આગળી ચિંધી છે

એ ઉદાહરણમાં નારદજીએ પ્રેમલક્ષિત સિરોમણી યજ્ઞગોપીઓનું
દ્રષ્ટાંત આપ્યું છે

અહીં યજ્ઞગોપીની પ્રેમવિરહ લક્ષિતની વાતો લખવા મેસીશુ તો
ભરાશે પાના અને થશે એક સ્વતંત્ર પુસ્તક ! એટલે દેવળ સંકેતરૂપેજ
શ્રી ભગવાને એ ગોપીઓની પ્રસંસા કરી છે તે જ્ઞેષ્ઠએ !

તા મન્મતસ્ત્વા મત્પ્રાણા મદયેં ત્યક્તવૈદિકા ।

ચ ત્યક્તલોકધર્માશ્ચ મદયેં તાન્ વિમર્શ્યહમ્ ॥

“હે ઉદ્ધવ ! ગોપીઓએ પોતાનું મન મને સમર્પણ કર્યું છે. હું જ તેનો પ્રાપ્ત છું. મારે માટે તેણે પોતાના દેહના સઘળા વ્યાપારોનો ત્યાગ કર્યો છે જે લોકો મારે માટે સમસ્ત લૌકિક ધર્મોનો ત્યાગ કરે છે તેને હું સુખ આપુ છું (ભા. ૧૦-૪૬-૪)

એ દાહદૈવદનદે મવનાપલેવ
પ્રેતત્વનાર્ભદિતા નગમાનાદી ।
નાયન્તિ વીમપુરુષતપિએડધુ કળટવો
ધન્વા દ્યઞ્છિયડદક્ષમચિતમાના ॥

“જે ગોપીઓ ગાયનુ દ્વધ મેલતી વેળાએ ધાન્ય આદિ ખાડતી વેળાએ, દહી વયોવતી વેળાએ, અ ગણુ લીપતી વેળાએ, બાળકોને હાના રાખતી વેળાએ, ધરમા છટકાવ કરતી વેળાએ, કચરો કાઢતી વેળાએ પ્રેમપૂર્ણ ચિત્તથી આસુ ભરી આંખે ગદ્ગદ કરે શ્રીકૃષ્ણના શ્રવણન કર્યા કરે છે તે શ્રી કૃષ્ણમા ચિત્ત નિવેશિત કરવાવાળા ગોપીઓને ધન્ય છે” (ભા. ૧૦-૪૪-૧૫)

ગોપીઓની અનન્ય શરણાગતિનો ભેટો જગતમા ગોત્રે જડે એમ નથી ગોપી કોના જેવી ? સરખામણી માટે ઉપમા જ નથી । ગોપી તો ગોપીના જેવી જ । જેણે નખ શિખાત પોતાનું રથૂળ શરીર સૂક્ષ્મ શરીર અને કારણ શરીર શ્રી કૃષ્ણના જ ચરણોમા અક્ષરસ અર્પણ કર્યું છે, જે શ્રીકૃષ્ણના સુખે સુખી અને શ્રીકૃષ્ણના દુખે દુખી એ મજ-ગોપીઓ ધરખાર, પુત્રપરિવાર આદિનું શ્રીકૃષ્ણ પ્રેમમા બલિદાન કરનાર તે મજની ઘેવી નારની ભેટે કોણુ આવી શકે । અને ત્યારેજ એ અલણુ મજવનિતાઓનો શ્રીકૃષ્ણે ઉદ્ધાર કર્યો ને ? વરસો વિત્યા એ વાતને, છતાં આજેય નજગોપીઓના પ્રેમનું વિસ્મરણ મળુ નથી । અરતુ

ભગવત્ પ્રેમમા-ભક્તિમા-ગ્યાન કરતા ત્યાગ-બલિદાનનું મહત્ત્વ અધિક છે ગ્યાનયોગમા પણ ત્યાગ અને બલિદાન તો આવશ્યક છે પણ તે સમજપૂર્વક છે અને ભક્તિમા ત્યાગ-બલિદાન-સ્વયં છે પ્રભુને કાળે જે કાઢી પણ છોડવા તત્પર નથી, તે સમગ્ર જગતમા એકમેવ ગ્યાની હોય પણ તેનું એ ગ્યાન શુષ્ક છે આચારવિહોણુએ ગ્યાન ભારરૂપ છે ભક્તિમા ગ્યાન આવશ્યક છે, અને તો ભક્તિ ઝળકી ભેટે છે । પણ અગ્યાનીઓને

પણ શ્રી ભગવાન તેના ત્યાગ અને જલિદાનનું તોણ કરીને અપનાવ્યા વિના રહેતા નથી ! જ્ઞાની તો ભગવાનનો આત્મા છે પણ શુષ્કજ્ઞાની નહીં. જેનામાં જ્ઞાન છે, જ્ઞાનપુરઃસર ત્યાગ અને જલિદાન છે, જે વિશ્વસમસ્તને પ્રેમસ્વરૂપ પરમાત્મા લેજે છે અને જે સ્વયં પ્રેમસભર છે, ભક્તિસભર છે તેજ સાચો જ્ઞાની ભક્ત છે, ભક્તિ અને જ્ઞાન પરસ્પર પૂરક છે, દેવર્ષિ નારદે પણ

‘અન્યોન્યાદ્યયમિત્યન્યે ।’ (ના. ભ. ૨૬)

“ખીજ આચાર્યોનો એવો મત છે કે ભક્તિ અને જ્ઞાન પરસ્પર એકખીજના આશ્રિત છે.” કેટલાકનું એમ પણ માનવું છે કે

‘તત્ત્યાજ્ઞાનમેવસાધનમિત્યેકે ।’ (ના. ભ. ૨૮)

‘ભક્તિનું’ સાધન છે.’

અને તેથીજ દેવર્ષિ નારદ અને સનતકુમારેનું માનવું છે કે

સ્વયંકલ્પેતિ સનતકુમાર. । (ભ. ૩૦)

“યોતેજ દ્વલરૂપા છે એવું સનતકુમારનું કહેવું છે. ભક્તિ કર્મ, જ્ઞાન અને યોગથી પણ એજ છે. એવો શ્રી નારદજીનો મત છે.

સાત્ત્વકર્મજ્ઞાનયોગેત્યોત્ત્વચિકિત્સા ।

આ વિદેવ્યનું તાત્પર્ય એટલુંજ છે કે ભક્તિ બીજા સાધનોની અપેક્ષાએ સરળ છે અને તેથી તે મુમુક્ષુજનોએ આવશ્યકયોગ્ય છે એવું દેવર્ષિ નારદજીએ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે

તસ્માત્સેવગ્રાહ્ય મુમુક્ષુભિ ।

કેવળ જ્ઞાન થવાથી જ મુક્તિ નથી મળતી. એ મુક્તિ તો ભક્તિની દાસી છે. ભક્તિ અને જ્ઞાન ભેળા મળે ત્યારે જ સાધકનો બેડો પાર લીરે ! અનુ.

આમ ‘અનન્ય ભક્તિ’નું રહસ્ય જાણવા પછી હવે આપણે એ અનન્ય શું છે તેનો પણ ચોડા વિચાર કરીએ.

અનન્યતામાં અંતરાયરૂપ છે માનવીના અતરમા લડારેલી અગણિત કામનાઓ, નિરપેક્ષ લાવનો અભાવ અને ભૌતિક પદાર્થોની અભિલાષા ! અને તેની પૂર્ણતા માટે અધિર બનેલો ઉપાસક આને એક અધિષ્ઠાનને શરણે જાય છે અને કાલે બીજાને ! આમ જ્યાં સુધી પોતાની અભિપ્રિય કામના પૂર્ણ ન થાય ત્યાં સુધી તે પોતાનું અધિષ્ઠાન, ઉપાસ્યદેવ બદલતો જ જાય છે ! પરિણામ એ આવે છે કે તેનો હાથ ઠેઠજ ઝાલતુ નથી, એક ઉપાસ્યદેવ તેની અભિલાષાઓ પૂર્ણ કરી શકતા નથી અને અતે ઉપાસક કયાંય પણ સ્થિર થઈ શકતો નથી ! હડકાસુ ફતરુ જેમ પાણીમાં પડીને પ્રાણ્યાર્પણ કરે છે તેમ એ એક દિવસ વલખા મારતો મારતો કાળનો ઝેળિયો થાય છે શ્રી ભગવાને કહ્યું .

યાન્તિ દેવવ્રતાદેવાન્ પિતૃન્યાન્નિ પિતૃવ્રતા ।

મૃતાન્નિ યાન્તિ મૃતકા યાન્તિ મમ્માજિનોવિમામ્ ॥

“દેવાનું મત કરનારા દેવાને પામે છે, પિતૃઓનું નત કરનારાઓ પિતૃઓને પામે છે, જૂતોને પૂજનારાઓ જૂતોને પામે છે અને મને પૂજનારાઓ મને પામે છે.” (ગી ૬-૨૫)

શ્રી ભગવાનના આ શબ્દોમાં એક અધ્યાકાર છે અને તે એ છે કે એકજ અધિષ્ઠાનને પકડી રાખીને જે દેવને, બને તે દેવને, પિતૃઓને બને તે પિતૃઓને, જૂતોને બને તે જૂતોને પામે છે અને જે ભગવાનને બને તે ભગવાનને પામે છે. આને દેવને, કાલે પિતૃઓને, પરમદિ જૂતોને અને વળતે દિને ભગવાનને ભગનારો એ આરેમથી એકેને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. અહીં તો અખૂટ ધીરજ અને અભગ શાંતિની આવશ્યકતા ■ અને તે ઈષ્ટસિદ્ધિનો લાભ લઈ શકે છે. સિન્નભિન્ન અધિષ્ઠાનોનો આશ્રય લેનાર પરિણામે આત્મદર્શનથી વચિત રહે છે. અને તેથી શ્રી ભગવાને મહત્ત્વાત્મનન્યયા ।

એમ કહીને અનન્ય ભક્તિ તરફ સંકેત કર્યો છે.

અન્યાશ્ચિન્તય-તો માં ચે જના પર્યુપાસત ।

તેષાં નિત્યામિયુક્તાનાં યોગજ્ઞેમ વદામ્યહમ્ ॥

“એકપણના ભાવે મારું ચિત્તન કરતા જે લોકો મને નિષ્કામ

ભાવથી ઉપાસે છે, તે નિત્ય આગમાં જ્વલેલાઓના યોગ-અપ્રાપ્તિની પ્રાપ્તિ-તથા ક્ષેમ-પ્રાપ્તિની રક્ષા-ને હું કરું છું.”

એ પ્રમાણે દક્ષીને અનન્યલક્ષિતથી અનન્યાથયસ્ત ઉપાસકોને। સધળા ભાર પોતેજ વેદારે છે એમ શ્રી લગવાને કથું છે. તેમાં પણ “નિત્યા-મિયુક્તા” એ વાત મૂકી છે. એટલે અધિષ્ઠાન તો એક જ હોવું જરૂર છે અને તે અધિષ્ઠાનમાં-ઉપાસ્યમાં-નિત્ય અનુસધાન પણ હોવું જરૂર છે. લક્ષિતભોગતું વર્ણન કરતા લગવાને

પં તુ સર્વાણિ કર્માણિ મયિ સન્યસ્ય મત્સરાઃ ।

અનન્યનૈઃ યોગેમ મા વ્યાયન્ત ઉપાસત ॥

ત્વામહ સમુદ્ધર્તા મૃત્યુસંસારમયત્

મદામિ ન ચિરાત્કાર્મ મદગવેશિત્વેતસામ્ ॥

“પણ હે પાર્થ! જેઓ સર્વ કર્મોં મારામાં સમર્પી મારે પરાયણ થઈ અનન્ય યોગથી મારું જ ધ્યાન કરતા મને ઉપાસે છે, તે મારામાં ગ્રાપેલ ચિત્તવાળાઓનો, મૃત્યુરૂપ સંસાર સાગરથી હું જસદી ઉદ્ધાર કરું છું.”

(ગી. ૧૨-૬-૭)

એમ દક્ષીને અનન્ય ભાવે જે લગવાનને ઉપાસે છે તેના જન્મ મૃત્યુના સર્વ બંધનો લગવાને વ્યથ તોડી નાખે છે, તેને મૃત્યુરૂપ સંસાર-માથી ઉગારે છે એવું અલય વચન આપ્યું છે આ મૃત્યુલોક એજ મૃત્યુરૂપ સંસારસાગર છે. તેમાંથી મુક્ત થવું એટલે જ તત્ત્વને પામીને તત્ત્વમાં લગી જવું અને તે પરિણામ પરમાત્માની અનન્યભાવે લક્ષિત કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે અને તેથીજ ‘અનન્યતા’ એ ઉપાસનામાં એક મહત્ત્વતું જ નહીં પણ આવશ્યક અંગ છે. લગવાનની લક્ષિતમાં જ અનન્ય ભાવ જોઈએ છે એવું નથી. એ અનન્ય ભાવ તો જીવનના પ્રત્યેક કાર્યમાંજ આવશ્યક છે. જ્યાં સુધી એક વાતને તમે તમારી તમામ શક્તિઓ તેમાં કેન્દ્રિત કરીને ચીવટાઈથી વળગી ન રહો ત્યાં સુધી તમારું કાર્ય માંજોપાગ પાર હિતરતું નથી. જો ઔદિક વ્યવહારમાં પણ અનન્યતાની આવશ્યકતા છે તો પછી પારમાર્થિક પરમાત્મપ્રાપ્તિ-જેવા કાર્યમાં અનન્યતા જોઈએ એમાં શી નવાઈ? અને છતાંય લગવાને કેટલો દયાળુ છે? તમે એકજ ક્ષણ અનન્યતા બતાવો અને તે તમારો

પાસવ પકડશે એ નિશ્ચિત છે. પણ એક ક્ષણ પણ ક્યા છે ? તમે તો જીરનની એકેએક ક્ષણ અન્યમા જ રાઓ છો, અન્યની જ ઉપાસના કરો છો અને ભગવાનને ભેટવાની વાતો કરો છો, એ શી રીતે બનશે ?

વળી ઉપાસકો સામાન્ય રીતે યજ્ઞોની પકડમા હોવાથી પણ તેની ઉપાસનામા વિઘ્ન આવે છે. જ્યાં સુધી તે યજ્ઞોના બંધનમાંથી મુક્ત થતો નથી ત્યાં સુધી તેનું ચિત્ત શુદ્ધ નથી. તેના અશુદ્ધ ચિત્તમા કામનાઓ તો રહેવાની જ છે અને તેથી યજ્ઞ મુક્ત થવાનો એક સરળ માર્ગ પણ શ્રી ભગવાને ચિંધ્યો છે.

મ। च योद्धव्यमिचारेण भक्तियोगेन सेवत ।

સ ગુણાન્સમતીત્યૈતાન્ પ્રહ્નમુચાય કલ્યતે ॥ (ગી. ૧૪-૨૬)

“અને જે અરખસિત ભક્તિયોગ વડે મને સેવે છે, તે આ યજ્ઞોને યોગગી પ્રહ્નરૂપ થવા મારે સમર્થ હોય છે.”

એ પ્રમાણે કહીને અહીં પણ શ્રી ભગવાને અવ્યભિચારિણી ભક્તિના જ ઉદ્દેશ્ય ક્યો છે જે નારના અનેક ચાર હોય તે વ્યભિચારિણી કહેવાય. જે નારને એક જ પતિ હોય તે અવ્યભિચારિણી કહેવાય. જે ભક્ત કેવળ એક જ દેવને કોઈ પણ પ્રકારનો ખીજ ઉપર ભાવ રાખ્યા વિના ભજતો હોય જેને માટે

एको देवो नेशबोवाशिवोवा ।

એવું જ જીવનસૂત્ર બની ગયું હોય તે અનન્ય ભાવે ઉપાસના કરતા ઉપાસકની ઉપાસના-ભક્તિ અવ્યભિચારિણી લેખાય. ભાવે એવો ભક્ત અનેક દેવદેવીઓની ઉપાસના કરતો હોય તો પણ તે એ બધામાં પોતાના એક જ ઉપાસનું અનુસંધાન કરે તો તે અવ્યભિચાર લેખાય. કારણ કે જ્યાં “એક જ” ભાવ છે ત્યાં અન્યાશય નથી. જે ઉપાસક અનેક દેવદેવીઓની પૃથક પૃથક ભાવે-આતો વિષ્ણુ, આતો શંકર, આતો ભવાની વગેરે ભાવે-ઉપાસના કરતો હોય, તેના અંતરમાં એકત્વનો ભાવ ન હોય તો તે ઉપાસકની એ ઉપાસના વ્યભિચારિણી ભક્તિ લેખાય ! અને તેથી જ ધન્ય ઉપાસકો વાસ્તવિક સત્ય, સર્વ જ એક જ પરમતત્ત્વ રહેયું છે, ભેદ કેવળ દ્રષ્ટિનો જ છે અને તેથી એ ભેદમા પણ અભેદ ભાવે

પરમતત્ત્વ જ રહેતું' છે એની સાદી સમજને મારે મૂઝી પૃથક પૃથક
ભાવે ભિન્નભિન્ન અધિષ્ઠાનને ઉપાસે છે તેના પરિણામે તે કયાયનો
રહેતો નથી.

વિષયની વારીમા જીવ જીવો પડ્યો,
વિષયપુષ્પે ભમે મૃદ થેવો;
રૂપને રગમા મોહી ખળસ ગમા,
આયુ એજે ખુએ રાડથેવો.

✕ ✕ ✕ ✕ ✕ ✕ ✕ ✕ ✕

વાસનાવશ મેલા ત્યજી નાચને
રગના ત્રેમથી નિત્ય ગાએ ।
સાર નરદેહનો એજ શાસ્ત્રે કથ્યો,
સુરિજનો એહમા મોજ માણે.

(૨૦ અવધૂત)

એ પ્રમાણે વિષયોના ધ્યાનમા સતત રહેતો માનવી પરમાત્માનું
ધ્યાન ધરી શકતો નથી વિષયોની પ્રાપ્તિ અર્થે જપ, તપ, ધ્યાન,
અનુષ્ઠાન આદિ આચાર કરતો માનવી પરમાત્માની ઉપાસના કરતો નથી,
તો પછી અનન્ય ભાવે ભગવાનને શી રીતે ભજી શકે? જ્યાં સુધી એ
વિષયોની જળમાથી મુક્ત નથી ત્યાં સુધી તે પ્રજુથી દૂર છે. ચિત્તમા
અન્ય ન હોય, તેણે અન્ય સિવાયનું ચિત્તજ કેવળ પરમ તત્ત્વમા જ રત
રહે અને ત્યારેજ તે અનન્ય ભક્તિ અનન્ય ચિત્તન-અવ્યભિચારિણી
ભક્તિ કહી શકાય । એવી ચિત્તની અનન્ય અવગ્યા થાય ત્યારે તે અનન્ય
ચિત્તન કહી શકાય ! અન્ય ભાવ છે ત્યાં ભગવાનની અભિવ્યક્તિ કેમ
સાધવે ?

અનન્યભાવમા અતરાયરૂપ અપેક્ષાવૃત્તિ છે જે ઉપાસક નિરપેક્ષ
બની જાય છે, તેને મ સારની ઈર્ષ પશુ વસ્તુમા મમત્વ કે આસક્તિ રહેતી
નથી આસક્તિ-સગ-એજ મહાન અતરાય ॥ આસક્તિનો અભાવ
ચતાજ તેને માટે ભગવાનના દ્વાર સદા મોકળા બને છે. તેથી જ જે

અનાસક્ત છે તે સદા નિરપેક્ષ છે. એ નિઃશંક છે. શ્રી ભગવાને ઉદ્ધવને કહ્યું:

નિર્લિચયા મદયનુરસ્તચેતસઃ

શાન્તા મહાન્તોઽસ્તિત્ત ઝીવત્સલાઃ ।

કાર્મરનાલ્લઘ્વપિયાનુપન્તિ યત્

તત્તૈરપેક્ષં ન વિદુઃ સુખમ્ મમ ॥

“જે બધાય પ્રકારના સંગ્રહ પરિગ્રહથી રહિત છે તે એટલે સુધી કે શરીર આદિમાં પણ માયા મમતા કે અહંતા રાખતો નથી. જેનું ચિત્ત મારાજ પ્રેમના રંગે રંગાયેલું છે, જે સંસારની વાસનાઓથી શાત, ઉપરત થઈ ગયા છે-જેને સંસારની વાસનાઓ અત્યે વૈરાગ્યવૃત્તિ રિશ્વર થઈ છે-અને જે પોતાની મહત્તા-ઉદારતાને કારણે સમસ્ત પ્રાણીઓ પ્રતિ દયા અને પ્રેમનો ભાવ રાખે છે, જેની શુદ્ધિને કોઈપણ પ્રકારની કામના રૂપથી કરી શકતી નથી-તેને મારા જે પરમાનંદ સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે તેને ખીન્ને કોઈ બાણી શકતો નથી. કારણ કે એ પરમાનંદ-ભાવ તો કેવળ નિરપેક્ષ ભાવથી જ પ્રાપ્ત થાય છે. (ભા. ૧૧-૧૪-૧૭) અને એવા નિરપેક્ષને માટે તો

ન પારમેષ્ઠ્યં ન મહેન્દ્રધિષ્ણયમ્

ન સાર્વભૌમં ન રણધિપત્યમ્ ।

ન યૌગસિદ્ધિર્નપુનર્મવં ચ

મધ્યર્વિતાત્મેષ્ઠતિ મદ્ વિમાન્યત્ ॥

“જેણે પોતાને મને સ્વાધીન ક્યો છે, જે કેવળ મારા પર જ નિર્ભર છે, તે મને છોડીને બ્રહ્માના કે ઇન્દ્રના પદને પણ આદરો નથી, તેના મનમાં સમ્રાટ બનવાની પણ ઇચ્છા નથી અને સ્વર્ગથી પણ શ્રેષ્ઠ રસાતળના સ્વામી બનવાની પણ તેને ઇચ્છા નથી. તે યોગની મહાન સિદ્ધિઓની અને મોક્ષની પણ અભિલાષા સેવતો નથી.” (ભા. ૧૧-૧૪-૧૪-૧૫) અને ત્યારેજ પ્રભુ પણ તેનો પાલવ પકડેને ?

નિરપેક્ષ મુનિ જ્ઞાન્તં નિર્વૈરં સમદર્શિન્નમ્

અનુવ્રજામ્યહમ્ નિત્યં પૂયેયેત્યગ્નિરેણુભિઃ ॥ ભા. (૧૧-૧૪-૧૬)

“જેને દશાવની અપેક્ષા નથી, જે જગતના ચિંતનથી સર્વથા ઉપરત બની મારાજ મનન, ચિંતનમાં તલ્લીન રહે છે અને રાગદ્વેષ રહિત બનીને જે સર્વ પ્રત્યે સમાન દ્રષ્ટિ રાખે છે તે મહાત્માની પાછળ હું નિરાંતર ફરું છું તે એ કારણે કે તેના ચરણની રજકણ ઉડીને મારી ઉપર પડે અને તે વડે હું પાવન થઈ જાઉં !” (લા. ૧૧-૧૪-૧૬)

એ રીતે અનન્ય ચિંતનમાં નિરપેક્ષવૃત્તિ કેટલે અંશે મહાત્માની છે તે આપણે જોયું-આ બધાય વિવેચનનો સાર માત્ર એટલો જ છે.

નાશરિતો દુઃશરિતાન્નાશાન્તો નાસમાહિત. ।

નાશાન્ત માનસો વાવિ પ્રશાને નૈનમાપ્નુયાત્ ॥

“જે પાપકર્મથી નિવૃત્ત થયો નથી, જેની ઈન્દ્રિયો યાત નથી, જેનું, ચિત્ત અસમાહિત છે અથવા અશાંત છે તે આત્માને આત્મચાંદન દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી. (ક્ર. ૧-૨-૨૪)

તાત્પર્ય એ છે કે જેને આત્મદર્શન કરવું છે. તેને માટે અનન્ય બક્ષિત આવશ્યક છે અને અનન્ય બક્ષિતમાં જે જે અવરોધક તરવો હોય તેનો નિસ્તાર કરીને જ અનન્ય બક્ષિત થઈ શકે છે. અનન્ય બક્ષિતને અંતે જ પરાભક્તિનું દર્શન થાય છે.

પ્રાકૃત માનવીને શાનો મોહ નથી ? લોભ નથી ? તેને શેના ઉપર અનુરાગ નથી ? તેને શેની ઇચ્છા થતી નથી ? માનવી માત્રને દ્રવ્યને લોભ છે, દ્રવ્યની ક્ષમના છે. પશુ, ઘન ધરખાર, સ્વપત્તિ આદિ સુખન ભૌતિક સાધનો વિના તેને ચાલતું નથી. તેને દારેબળ છે, પુત્રેબળ હોય તેને વિષયો પ્રત્યે પ્રીતિ છે. તે માનનો ભૂખ્યો છે. તેનું અપમાન થત તે કોષે લાલખીલો બની જાય છે. તે કીર્તિનો ભૂખ્યો છે, તેને ખીણ થઈ નથી જોઈતું ? અપેક્ષાની તો લાંબી યાદી થાય ! જેને આ બધું ન જોઈએ છે તેને ભગવાન નથી જોઈતા; જેને ભગવાન જોઈએ છે તેને આ બધું નથી જોઈતું. જ્યાં સુધી મનમાં પ્રપચ છે ત્યાં સુધી જે બધાની જરૂર છે એ ઉકીર્ણ છે પણ એમાં જે આસક્તિ છે, લાલચ છે, મન એમાં ને એમાં જ રચ્યપચ્ય રહે છે તેનો જ ત્યાગ થવો આવશ્યક છે. હોડી ભડે પાણીમાં હોય પણ પાણી હોડીમાં ન આવવું જોઈએ. જે પાણી હોડીમાં આવશે તોજ હોડી ફૂલશે. પાણી ઉપર રહેતી હોડી તે તારણે પ્રપચમાં રહીને પણ જે મન પરમાત્મામાં હશે

તો એ પ્રપંચ તમને આડે નહીં આવે. અને તેથી વિવેક અને વૈરાગ્ય પૂર્વક પાર્થિવ પદાર્થોની ઉપર રહેલી આસક્તિનો લોપ કરશો તો અંતઃકરણની અશુદ્ધતા સત્વર ટળી જશે, અને ત્યારે એ શુદ્ધ અંતઃકરણમાં વિશ્વભર, વિશ્વવ્યાપી ભગવાન સ્થાન લેશે. આમ નિષ્કલ અંતઃકરણમાં હૃદયમાં ઉપાસકને ઉપાસ્યનાં દર્શન થશે. આત્માને આત્માનાં દર્શન થશે. ઉપાસ્યને બદલે ઉપાસક જ્યાં મુખી અન્યને જુએ છે-અન્ય પ્રકૃતિ-ત્યાં મુખી અન્યનો અનુભવ કરે છે, જ્યાં મુખી અન્યની વાસના કામના રાખે છે ત્યાં મુખી તે અનન્ય નથી, અને અનન્યતા એ તો આત્મ દર્શન માટે ભગવાનની શરત છે ! તમે અનન્ય બનશો તો પ્રભુ તો તમારા અંતરમાં જ વિરાજે છે, દર્શન દેવાને તત્પર છે પણ તમારે તો માયાનાં પણ દર્શન કરવાં છે અને માયાપતિનાં પણ ? માયા કહેશે, ‘મારી સાથે રહેવું હોય તો માયાપતિનો સંગ છોડ !’ માયાપતિ કહેશે, ‘મારી સાથે રહેવું હોય તો માયાનો ત્યાગ કર !’ માયાપતિ ત્યાગ કરવાનું કહે, પાપ માનો ત્યાગ કરવાનું કહે છોકરાએ શું કરવું ? માના સંગમા પાર્થિવ વૈભવવિલાસ છે પણ અશાશ્વત આકર્ષના જળબિંદુ જેવાં છે. પિતાના સંગમા આનંદ જ આનંદ છે, જે આનંદ કુવળા અનુભવગ્રામ્ય છે. તે આનંદમા એવા પાર્થિવ અનેક-ગણા વૈભવ વિલાસની ઢાડીની પણ કિંમત નથી. એ આનંદ શાશ્વત છે. એ આનંદ જ પરમધામ છે એ આનંદથી અધિક બીજો આનંદ નથી, આત્મદર્શનની પરિવર્તિનું વર્ણન જ થઈ શકતું નથી, તે પરિવર્તિ આનંદ અને નિરાનંદથી પર છે પણ આનંદ એ પરમતત્ત્વનું એક ઉપલક્ષણ કહેવામાં આવ્યું છે. તેથી આપણે આનંદ કહીએ છીએ બાકી વાસ્તવિક રીતે એ અવસ્થાનું તો વર્ણન જ થઈ શકતું નથી.

શુ કરવું તે તમે જાણો ! શ્રી ભગવાને તો તમારી આગળ વાત મૂકી છે. ઉભય પ્રકારના લાભાભાસ પણ વર્ણવ્યા છે. હવે તમારામા શુદ્ધિ હોય તો તે નિર્મળ શુદ્ધિનો-નિષ્કલ શુદ્ધિનો સદુપયોગ કરો અને આત્મદર્શન તો માર્ગ-અનન્ય ભક્તિનો-સ્વીકાર કરો, ઉદાર થરો. પ્રકૃતિદર્શનનો માર્ગ મહણ કરો, અધોગતિ થશે. પ્રાકૃત દર્શનનો માર્ગ મહણ કરો, અધોગતિ વહેરશે ! શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું.

યથેચ્છસિ તથા કુરુ ॥

તમે પણ “જે યાહો તે કરો.”

પ્રકરણ ૨૦

સ્વરૂપ દર્શનનું સરળ સંપાદન :-

ઈશ્વર. સર્વભૂતાના દેહેશેડ્ડુન લિપ્તિ ।
 બ્રામયન્તર્વભૂતાનિ યન્ત્રાકૃદાનિ માયયા ॥
 તમેવ શરણ ગચ્છ સર્વમાનેન મારત ।
 તત્પ્રસાદાત્પરા જ્ઞાન્તિ સ્થાન પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥

“હે અર્જુન ! સ સારગ્ગ પત્ર પર ચટેલા સર્વ પ્રાણીઓને માયા
 વડે ભ્રમાવતો ઈશ્વર સર્વ પ્રાણીઓના હૃદય પ્રદેશમાં રહે છે

હે ભરતવત્રી ! સર્વ ભાવથી તે પરમેશ્વરને જ શરણે જા; તેની
 કૃપાથી તુ પરમ શાંતિ અને સનાતન સ્થાન મોક્ષપદ પામીશ-”

(ગી ૧૮-૬૧-૬૨)

શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું તમેવ શરણ ગચ્છ સર્વમાનેન ।
 સર્વ ભાવથી તેને જ શરણે જા

કોને શરણે ? બ્રામય-સર્વભૂતાનિ યન્ત્રાકૃદાનિ માયયા ॥ જે પોતાની માયા
 વડે ૫ નાદક થયેલા પ્રાણી માત્રને ભ્રામી રહ્યો છે, તેને શરણે જા ।

એ કોણ ભ્રામી રહ્યો છે આ સમસ્ત સરજનને ? પ્રકૃતિને કોણ
 ન્યાવી રહ્યો છે ?

“જે પ્રકૃતિમાં છે પણ પ્રકૃતિની પર છે તે” તેજ એ પ્રકૃતિને
 આગળના ટેરવે ન્યાવી રહ્યો છે, અને નાચે છે એ પ્રકૃતિ જણી એક
 નર્તિકા સમી । અને છતાં જગત જોતુ નથી એ ન્યાવનારને ? પ્રકૃતિ
 જોતી નથી એને ! અને એ બધાંયને ભાગે છે આને બીજો કેવળ
 દેશ જોવા નિર્ધેય અને નિઃસંગ ।

“તમે જ શરણે જા સર્વભાવે ” અર્જુનને શ્રી ભગવાને આજ્ઞા
 કરી । અને પરિણામ ?

તત્પ્રસાદાત્ પરા જ્ઞાતિસ્થાન પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ॥

તેના જ પ્રસાદથી પરા ક્ષિપ્ત શાંતિ અને શાશ્વત સુખ પ્રાપ્ત કરીશ ।
 આ છે જ્ઞાતિસ્થિતિ, અર્જુન ! એ પ્રાપ્ત કૃપાસ્વાદો પડી ચલિત
 થતો નથી, મોહ પામતો નથી, નિર્વાણ પદ પામે છે

આ આદેશ કેવળ અર્જુનને જ નથી જેને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય, જેને શાશ્વત સ્થાન પ્રાપ્ત કરવું હોય, જેણે પ્રાપ્તિ સ્થિતિનો આનંદ ભૂંટવો હોય, તેને બધાને જ આ આદેશ છે ભગવાનનો !

શ્રી ભગવાને અર્જુનને અને સમગ્ર આત્મહિતવાળું જગતને સમગ્ર ગીતાનું જ્ઞાન આપ્યું અને અતિ તો ‘તમેવ શરણ ગચ્છ । તેને જ શરણે જા.’ એમ કહીને અનન્ય શરણાગતિનો જ ઉપદેશ કર્યો છે.

શરણાગતિમાં અહં નો સમૂળ ક્ષય થાય છે. ‘હું’ નો ‘તું’ મા લય થાય છે. જે માણસ શરણે આવે તે પોતાના સર્વસ્વનો ખીજને માટે ત્યાગ કરીને જ શરણે આવે છે. આપણે યુદ્ધનો વિચાર કરીએ તો જ્યારે પ્રતિપક્ષી વિજેતાને શરણે આવે છે ત્યારે તે પોતાની જાતને પણ વિજેતાની દયા ઉપર છોડે છે. અહીં પણ જ્યારે શ્રી ભગવાનની શરણાગતિ સ્વીકારવાની છે ત્યારે ‘મારું’ એમ કહેવાનું જે જે હોય તે સર્વસ્વ તેને ચરણે અર્પણ કરીને જ એ શરણાગતિનો સ્વીકાર કરવાનો હોય છે. શરણાગતિ બિનશરતી હોય છે બહિરાંગ જ્યારે ભગવાનને શરણે ગયા ત્યારે જ્યારે તેણે ભગવાનની શરણાગતિનો સ્વીકાર કર્યો ત્યારે પોતાનું સર્વસ્વ ભગવાનના ચરણોમાં સમર્પણ કરી પોતાની જાતનું પણ સમર્પણ કર્યું. જ્યાં સુધી સંપૂર્ણ સમર્પણ થતું નથી ત્યાં સુધી શરણાગતિ અધૂરી છે અશમાન પણ ‘મારું છે,’ એવી ભાવના જ્યાં સુધી રહે ત્યાં સુધી એ સમર્પણ અને શરણાગતિ અપૂર્ણ છે. આત્મ નિવેદન કિંવા સર્વસ્વાર્પણ સાથે સાથે જ જાય છે. એ બધાયનો ભાવ પોતાને ‘અકિંચન’ બનાવવાનો છે. “મારું કશું જ નથી, જે છે તે હે પ્રભો તારું જ છે અને હું પણ તારો જ છું ” એવા ભાવ સાથે જ એ સમર્પણ કિંવા શરણાગતિ પૂરી થાય છે અને ત્યારે જ અર્પણ કરનાર અનન્ય ભાવે શરણે રહીને પ્રભુનો બની રહે છે. નવધા ભક્તિમાં પણ ક્રમશઃ સાધક ઉપર ચક્ષુનો જાય છે સખ્ય પછી દાસ્ય ભાવ આવે છે ત્યારે એ સેવ્ય સેવકનો ભાવ સ્થાપિત થાય છે. સેવ્યની આગાતુ અક્ષરસં પાલન કરનારો જ સાચો સેવક લેખાન । સેવ્યને માટે સર્વસ્વનું બલિદાન દેનાર જ સાચો સેવક લેખાય પણ જ્યારે સાચા અર્થમાં સેવકભાવ સ્વીકારવામાં આવે છે ત્યારે તેમાં પણ ‘અહં’નો લય થાય છે. “નિરહ અને નિર્ભય” અવસ્થા એ સેવક ભાવમાં પ્રસ્થાપિત થાય

છે અને સારે જ માણસ નિરાભિમાનપણે સેવક બની શકે છે. સેવક થયા પછી આત્મનિવેદન થાય છે. ત્યારે સેવકત્વનો સમૂળ લોપ થાય છે. સેવ્ય સેવકનો બાવ છે ત્યાં સુધી “તું સેવક સગકારનો એવી ભાવનામાં પણ ક્યાંક ‘અહં’ કાઢિયું કરી જાય છે. પોતાને દેહનું ‘અહં’ ભલે ન હોય પણ સેવકત્વનું ‘અહં’ તો આત્મવિસર્જન ન થાય ત્યાં સુધી આપું આપું પણ રહેવાનું જ અને તેના નિસ્તાર અર્થે જ આત્મનિવેદન કરવામાં આવે છે. આત્મનિવેદન થાય છે ત્યારે સેવકત્વ રહેતું નથી. પછી તો તે ભગવાનનો જ બની જાય છે. જેમ દાસપૂતળીને ન્યાયનાર દાસપૂતળીને સંકેત કરે તેમ જ તે નાચે છે તેમ જેણે આત્મનિવેદન કર્યું છે, પોતાની જાતનું સેવ્યમાં વિસર્જન કર્યું છે તે પણ જેમ ભગવાન ન્યાયે તેમજ નાચે છે. ભગવાનનો સંકેત એજ તેને માટે એકમેવ છે. ભગવાન આદે તે કરે. જેણે આત્મનિવેદન કર્યું છે તેને જીવો સાદ દાઢવાનો અધિકાર નથી અને જો તે જીવો સાદ દાઢે તો તેનું આત્મનિવેદન માત્ર નામનું જ છે, અહીં શ્રી ભગવાને અનુર્જનને શરણુ-ગતિનો જ પાઠ આપ્યો છે શ્રી ભગવાને આ તે તો

“सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

એમ કહીને સર્વ ધર્મોનો પણ ત્યાગ (ગી. ૧૮-૬૬) કરીને પોતાને જ ગરણે મામેક આવવાનો આદેશ જ નહીં, આદા આપી છે, એ છે અનન્ય શરણુગતિ. યોગ સૂત્રકાર મહર્ષિ પતંજલિએ પણ

“इक्ष्व प्रणिधानाद् ।” (યો. સૂ. ૧-૨૩)

ઈશ્વર ભકિતમાં શરણુગતિને જ ઈશ્વર પ્રણિધાન કહ્યું છે. ઈશ્વરને શરણે જવું, તેનું સ્વામીત્વ સ્વીકારવું. તેના નામ, રૂપ, લીલા, ગુણ, પ્રભાવ આદિનું શ્રવણ કરી મનન કરવું, સમસ્ત કર્મો શ્રી ભગવાનને અર્પણ કરવા, પોતાને પ્રભુના હાથનું રમકડું માનીને જે પ્રકારે પ્રભુ રાખે તે પ્રકારે રહેવું, તેની આદાનું પાલન કરવું, તેનામાં જ અનન્ય પ્રેમ રાખવો વિગેરે ઈશ્વર પ્રણિધાનાતરગત છે એનું યોગ દર્શનની ઈશ્વરપ્રણિધાનની દીક્ષામાં દીક્ષકારે જણાવ્યું છે. શરણુગતિ એ ક્રિયાયોગ છે. કેવળ ભાવજ વ્યક્ત કરીને તેને આચારયુક્ત બનાવવાનો છે. મનથી પ્રભુનું શરણુ સ્વીકારવાનું છે. તનથી જે ક્રિયાઓ થાય છે તે પ્રભુના આદેશથી જ

ચાય છે એમ માનવાનું છે અને એમ કરીને ‘અહ’ અને ‘મમ’નો લોપ કરવાનો છે. આમ થવાથી મન સતત પ્રભુમાં જ પરોવાયેલું રહેશે. એક વખત મન તતલીન બન્યું કે પછી જીવે ચિંતા કરવાની રહેતી જ નથી. પછી તો એ મન પ્રભુના પાદપદ્મોથી વિખુટું નહીં પડે ! પ્રભુ સિવાય અન્ય કંઈ જ નથી એવો અનન્ય ભાવ પણ ઈશ્વરપ્રણિધાનમાં નીતરે છે. જેણે ઈશ્વરની શરણાગતિ સ્વીકારી તે ઈશ્વરનો જ બન્યો છે પણ એ શરણાગતિ શ્રી ભગવાને કહ્યું તેમ ‘તમેષ શરણ’ ગच्छ सर्वभावेन मात । હોવી જરૂરની છે. માત્ર વાણી વિલાસ નથી પણ નન, મન, ધન અને સર્વસ્વ સાથે એ શરણાગતિ અંતરના સર્વ ભાવો સાથે સ્વીકારવાની છે. એમ જ્યારે ભગવાનનું અનન્ય શરણ સ્વીકારાય છે ત્યારે તેનો શોગદ્દેશ વિગેરે અલાવવાનો સમગ્રભાર ભગવાનના હિપર છે.

પણ શ્રી ભગવાને માત્ર શરણાગતિની જ વાત નથી કરી. સાથે સાથે ‘સર્વભાવેન’ એવું પણ કહ્યું છે. એ સર્વમાત્ર શું છે તેનો પણ આપણે વિચાર કરવો ઘટે !

મનુષ્યના અંતરમાં જ્યાં સુધી વિષયસચ્ચાર છે, જ્યાં સુધી તેનું મન વિષયોમાં લપટાયેલું રહે છે, જ્યાં સુધી તેને વિષયોની લાલસા છે, ત્યાં સુધી તે વિષયો પ્રત્યે જ આકર્ષાય છે. તેની ઈન્દ્રિયો પણ વિષયોયભોગ માટે લાલસુ હોય છે, અને તે પણ પ્રસંગોપાત મનને વિષયો તરફ ધસડી જાય છે. તેથી તે વિષયોની પ્રાપ્તિ અર્થે અને તેનાજ ભોગ અર્થે તેના અંતરમાં અનેક ભાવો હિતપન્ન થાય છે. ઇચ્છા, કામના, રાગદ્વેષ, સુખઃદુષ્ણની ભાવના, મમતા, અહંતા આદિ અંતઃકરણના અનેક વિકારો માનવીને ચોપાસથી ઘેરી વળે છે. વળી જીવને કર્મના ફળ ભોગવવાની પણ તીવ્ર અભિલાષા હોય છે અને તે વિકારો જ્યાં સુધી અંતરને સંદોહિત કરતા રહે ત્યાં સુધી જીવ-માનવી-અનન્ય ભાવે પ્રભુને શરણે જઈ શકતો નથી. શ્રી ભગવાને કેવળ શરણાગતિનીજ વાત નથી કરી પણ આ બધાય ભાવો સાથે શરણાગત થવાની વાત કરી છે. અને તેથી એ બધાય વિકારોથી અંતઃકરણને મુક્ત કરીને શુદ્ધ અંતઃકરણમુક્ત બનીને સાધક શ્રી ઠરિને શરણે જવું જોઈએ અને પ્રભુના ચરણોમાં સમર્પિત થવું જોઈએ. જ્યાં ‘મારું’ એમ કહેવાને કશું જ ન રહે ત્યાં જ ઈશ્વર-પ્રણિધાન સર્વભાવે કરી શકાય ! અંશમાત્ર પણ અહંતા, મમતા કે

અંતરના અન્ય વિકારો નો ડોકિયુ કરતા હોય તો તે શરણાગતિમાં ઉણપ લેખાય. પ્રભુ તેનો સ્વીકાર પણ કરતા નથી. આમ તો પ્રભુ ખુબજ દયાળુ છે. તમારું અંશમાત્ર સહટ પણ તે સહન કરી શકતા નથી પણ ને તેની શરતનું પાલન કરે છે તેનીજ વહારે તે ધાય છે. જુઓને, દુર્યોધનના દરબારમાં દ્રૌપદી ! જ્યાં સુધી નમ થવાનો અવસર ન આવ્યો ત્યાં સુધી ભગવાન ત્યાં અભિવ્યક્ત ન થયા ! જ્યારે દ્રૌપદી પીતાના પતિ, ખીજા ગુરુજનોને વિનવીને ચાકી અને ક્વળ પ્રભુ પર નિર્ભર ખતી ત્યારેજ, જ્યારે સર્વભાવે તે ભગવાન શ્રી કૃષ્ણને શરણાપન થઈ ત્યારેજ, શ્રી હરિએ ભોજનના યાજને ડોકરે માથો, ગરડની પણ વાટ ન જોઈ અને દોડ્યા અઠવણ પગે ! ચીરાવતાર રૂપે અભિવ્યક્ત થયા અને લાજ રાખી એ દ્રૌપદીની ! આ છે સર્વમાર્ગેનું રહેસ્ય ! પ્રભુ તો તમે જ્યારે પણ સર્વભાવે શરણે જાય ત્યારે જ તે તમારો સ્વીકાર કરે. તેણે પછી ખીજે ક્યાય દષ્ટિ ફેરવવાની રહેતી જ નથી.

જ્યારે સાધક એ પ્રમાણે સર્વભાવે શ્રીહરિને શરણે જાન છે ત્યારે તેવા અનન્યભાવે શરણાપન થયેલા ભક્ત તરફ પ્રભુ જુએ છે ! તેને પીતાની ગોદમાં લે છે બાળકને માતાનાજ સહારાને ! રોતુ બાળક માતાનેજ શરણે જાયને ! અને ત્યારે માતા એ ગમે તેવું મેહુમેહું હોય તો પણ વહાલથી તેને ઉચકી બોળાયા બેસાડે, તેને પપાભે, તેના મલિન હોડને સ્વચ્છ કરે અને તેને શાંતિ આપે ! પ્રભુને શરણાપન થયેલા સાધકની પણ પ્રભુને ત્યાં એજ ગતિ છે. પ્રભુ પણ માતાજ છેને ! પ્રભુ પણ તેને ગોદમાં લે, તેને પપાભે અને—

यथाग्निः सुषुम्दां चि करोम्येषासिभक्षसात्
तथा मद्विषयामक्ति रुद्रवैनासिङ्गत्सन्धः ।

“જેમ લાલડ બળતો અગ્નિ લાકડાઓના ઢગને ખાંડીને ભસ્મ કરે છે તેજ પ્રમાણે મારી ભક્તિ પણ સમસ્ત પાપરાશીને સંપૂર્ણ રીતે ભસ્મ કરે છે” (ભા. ૧૨-૧૪-૧૬) અને પછી—

यथाग्निना हेममले जहति

ध्मातः पुनः रं भजते च रूपम् ।

आत्मा च कर्मानुशयं विधूय

मद्वक्तियोगेन मज्जयथો माम् ॥

(ભા. ૧૧-૧૪-૨૫)

“જેમ અગ્નિમાં તપાવ્યાથી મુવર્ણ મેલ છોડી દે છે અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રહે છે તેમ મારા ભક્તિયોગ દ્વારા આત્મા કર્મવાસના-ઓથી મુક્ત બનીને મનેજ પ્રાપ્ત થાય છે, કારણ કે તેનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ જ હું છું.”

આ રીતે ભગવાન જ્યારે શરણાપન્નનો સ્વીકાર કરે છે ત્યારે તે જોવા હોય તેવો પણ અગ્નિમાં મુવર્ણ પેરે શુદ્ધ બની જાય છે, તેના ત્રિવિધ તાપ ભસ્મ થઈ જાય છે અને અંતે પોતાના મૂળ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે—આત્મદર્શન કરે છે. આ છે પ્રજુની પ્રસન્નતાનું પરિણામ ! શ્રી ભગવાને કહ્યું ને ?

સપ્રસાદાત્ પરમશાન્તિ રથાન પ્રાપ્સ્યસિ શાશ્વતમ્ ।

“તેના પ્રસાદથી પરમશાન્તિ અને શાશ્વત સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે.” આથી અધિક શાન્તિ ક્યાં મળશે ? આ કરતાં બીજું શાશ્વત સ્થાન ક્યાં મળશે ? ભગવાન શરણાપન્નને પોતાનું જ સ્વરૂપ બતાવે છે એટલે ભગવાનમાં જે પરમશાન્તિ છે તે પરમશાન્તિ તેને પણ અનાયાસજ મળે છે. ભગવાનનું જે શાશ્વત સ્થાન છે તે પણ તેને અનાયાસજ મળે છે, અને એ બંને છે જ્યારે ભગવાનનો પ્રસાદ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ! પરમશાન્તિ એજ પ્રસાદ છે ને ! પરમાત્માના પ્રસાદનું પરિણામ—

પ્રસાદે સર્વદુઃસાના હાનિસ્ત્યેષ જાયતે ।

પ્રસાદ-પ્રસન્નતા પ્રાપ્ત થતાં જ તેનાં બધાં દુઃખોનો નાશ થાય છે અને શાશ્વત સ્થાન પણ મળે છે. શાશ્વત સ્થાન કયું ?

• યદ્વત્વા ન નિર્વર્તન્તે તદ્વાપ્ત પરમ મમ ।

“જ્યાં જઈને પાછા આવતા નથી તે મારું પરમ ધામ છે.” અને એ આત્મલોકની ઓળખ આપતા કહોપનિષદકારે પણ—

ન તત્ર સૂર્યો માતિ ન ચન્દ્રતાલ્કમ્-

નેમા વિચુતો માન્તિ કુતોઽયમગ્નિઃ ।

તમેવમાન્તમ્નુમાતિ સર્વ

તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ ॥

“આ આત્મલોકમાં-એ પરમધામમાં સૂર્ય પ્રકાશિત થતો નથી, ચંદ્રમા અને તારા ચમકતા નથી અને આ વિજળીના ચમકારા પણ થતા નથી, આ અગ્નિની તો શી ગતિ? તેના પ્રકાશમાન થવાથીજ સઘળું પ્રકાશિત થાય છે, અને તેના પ્રકાશવડેજ આ બધું પ્રકારો છે.”
(કો. ૨-૨-૧૫)

શ્રી ભગવાને પણ કહ્યું છે.

न तद्भासयते सूर्यो न शशाको न वायकः ।

“તેને સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિ પ્રકાશિત કરી શકતા નથી.”

(ગી. ૧૫-૬)

એવું છે એ પરમધામ, એવું છે એ આત્મદર્શન ! અને એ આત્મદર્શન પરમાત્માની પ્રસન્નતાના ફલસ્વરૂપજ હોઈ શકે !

यमेवैष वृणुते तेन लब्धः ।

तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुत्त्वाम् ।

“જે એ આત્માવડે આત્માનું વરણ કરે છે તે આત્માજ તેનું વરણ પણ કરે છે. તે આત્મા તેનો આત્મા બને છે.” (મુડક. ૩-૨-૭)

અને તેથીજ ગીતાના ઉપદેશને અતે શ્રી ભગવાને અર્જુનને—

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।

अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

“સર્વ ધર્મોનો પરિત્યાગ કરીને તું મને એકલાનેજ શરણે આવ ! હું તને સર્વ પાપોથી મુક્ત કરીશ ! તું શેષ મા કર ! (ગી. ૧૬-૧૮)

અહીં શરણાગતિની પરાકાષ્ટા છે. જ્યાં સુધી માનવી-સાધક-આત્મહિતવાણુ ધર્મના ઓઠા હેઠળ મનસગ્રાયા આચરણ કરે છે ત્યાં સુધી તેને આત્મદર્શન કરવાનો પત્તો લાગતો નથી. પણ તે જ્યારે બધાય ધર્મોના ત્યાગ કરી-સર્વ રીતે ત્યાગ કરીને એટલે મનસા, વાચા, કર્મણા જ્યારે સર્વ ધર્મોના ત્યાગ કરીને સર્વભાવે એકમેવ પરમાત્માનેજ શરણે જાય છે ત્યારે તેવા અન-યજ્ઞાવે શરણે આવેવાનેજ પ્રશ્ન અપનાવે છે, તેનાં પાપ, તાપ, સંતાપનો નાશ કરે છે અને તેને આત્મદર્શનનું

દાન દઈ કૃતાર્થ કરે છે. પણ શરણે જવું તે માગેજન ‘મને એકનેજ’ અન્યને નથી’. આત્માને શરણે જનારનેજ આત્મા પ્રસન્ન થાય છે. તેની આગળ આ આત્મા પોતાનું સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે છે.

આ દારણે આત્મદર્શન-તત્ત્વદર્શન-સાક્ષાત્કાર અર્થે શરણાગતિ એજ સર્વસુલભ સાધન છે. નથી લેવું કે નથી દેવું. જે જ્યાં છે તે ત્યાંજ રહેશે પણ તમે તેમાંથી નીકળી જાવ. અમતા અને અહંતા જશે, સ્વામીત્વ શુદ્ધિની પૂર્ણાકૃતિ થશે ત્યારે આત્મભાવે આત્મા તમને આસિંગન કરશે, “આવ, મારા બાળ !” કહીને !

—(૦)—

પ્રકરણ ૨૧

તત્ત્વદર્શનનું પરિણામ :—

યલ્ભગ્યા ચાપરંભમ મન્યતેનાધિકં તતઃ ।

યસ્મિન્નિયતો ન દુઃખતેન ગુરુણાપિ વિચાલ્યતે ॥

“જેને પ્રાપ્ત કરીને ખીજ લાલને તેથી અધિક માનતો નથી જેમાં રહીને મોટામાં મોટા દુઃખથી પણ તે અલિત થતો નથી.”

(ગી. ૬-૨૨)

આ ઉ તત્ત્વદર્શનનું શા ભગવાન ભાખ્યું પરિણામ સાધક જ્યારે સાધન કરતાં કરતાં સાધનની ભ્રમકાષ્ટાએ પહેંચે છે ત્યારે તે સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરે છે. આત્મદર્શન કરી કૃતાર્થ થાય છે ત્યારે તે બ્રહ્મદ્રષ્ટિયુક્ત થવાના કારણે સર્વત્ર પોતાને જ આત્માને જ જોતો થાય છે, અને તેથી તે પોતાના કરતા ખીજું કાંઈ ઈર્ષ્ય છે એમ માનતો નથી. માનવાને કારણુ પણ નથી કારણુ કે પોતે એક જ છે. જે છે તે સર્વ છે એવી અદ્વૈતદ્રષ્ટિ-અદ્વૈતભાવનું આ પરિણામ છે. પોતાના સિવાય-આત્માના સિવાય-ખીજું કાંઈ હોય તો તુલનાત્મક દ્રષ્ટિએ જોવાની આવશ્યકતા રહે પણ જો એક જ હોય તો કોની સાથે તુલના કરે ? અને પોતાને કોના કરતા ઈર્ષ્ય માને ? પ્રકૃતિમાં અને પ્રાકૃત પદાર્થોમાં પણ તાત્ત્વિક દ્રષ્ટિએ તે આત્માને-પોતાને જ જુએ છે. તેને નામ, રૂપ કે આકારનો ભેદ જણાતો જ નથી. અને તેથી તે સમદ્રષ્ટિવાનને કાંઈ અધિક નથી કે કાંઈ ઉર્ધ્વ નથી.

આત્મદર્શન થાય તે પહેલા જ મનનો તો લય થઈ ગયો હોય છે. અને વાસનાનો ક્ષય થઈ ગયો હોય છે કારણ કે—

મિચતે હૃદયમ્પ્રિયિચ્છતે સર્વસંશયા ।
ક્ષીયન્તે ચાત્વર્કમાણિ તત્ત્વિદૃષ્ટે પરારે ॥

“તે પરાવર-કાર્યકારણરૂપ જ્ઞાનો સાક્ષાત્કાર કરી લેવાથી આ જીવની હૃદયઅનિષ્ટ દૂટી જાય છે, બધાય સંશયો નષ્ટ થઈ જાય છે અને તેના સર્વ કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે” (ગુ-૨-૨-૮)

મનોલય અને વાસનાક્ષયના કારણે તત્ત્વદર્શનનું અત કરણુ નિર્મળ હોય છે એટલે તેમાં ખોળા કોઈ પણ લાવને પ્રવેશ કરવાને સ્થાન જ રહેતું નથી જે કારણે આ શરીર પ્રાપ્ત થયું છે તે કારણ-આત્મદર્શન પડુ થયા પછી કારણનું જ અસ્તિત્વ રહેતું નથી તો પછી કર્મનું અસ્તિત્વ તો ક્યાથી જ રહે ? એટલે આત્મા કરતા ખીણ વસ્તુ અધિક એક છે એમ તુલના કરવાની જે શુદ્ધિ તે શુદ્ધિનો તો આત્મમાં લય થઈ ગયો હોય છે એટલે અધિક, ઓછું, કોઈ કે કનિષ્ઠ એ વિશેષ કરવાનો અવકાશ જ રહેતા નથી જ્યાં સુધી શુદ્ધિ પ્રપચના ક્ષેત્રમાં રમણ કરતી હોય, પ્રાપ્તિયિક વિચારો તેની આગળ હોય અને મન પોતાના સંકલ્પવિકલ્પને શુદ્ધિની આગળ મોકલે ત્યારે જ અને ત્યાં સુધી જ પ્રવાના હોય છે તત્ત્વદર્શન પછી એ બધું જ સ્થગિત થઈ ગયું હોય છે તરંગના અલાવે જેમ સાગર સ્થિર થઈ જાય છે તેમ અત બધું પણ ચાલતી અલાવે સ્થિર બની જાય છે એટલે કલ્પનાતીત આત્માનું દર્શન પ્રનાર પુનઃ કલ્પનાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી શકતો નથી તેને પ્રવેશ પ્રવાનો હોતો નથી તેની આગળ હીંગમાણું મૂકીને કે માટીનો દગ વાળીને તો તે ઉલ્લસ તેને તો આત્મા જ જળુશી કારણ કે સરજન-જડવ્યેતન જે કાઈ છે તે કેવળ આત્મા જ છે એવી તેને પ્રતીતિ થઈ હોય છે, અને તેથી એ ઉલ્લસને આત્મા જ લેખશે આત્મા જે એક અને અદ્વિતીય છે તેના કરતા અધિક ખીણ તેને કશું જ જળુશી નહીં-જળુશું નથી

એ તત્ત્વદર્શનની આંતરિક વ્યવસ્થાનું સ્વાતંત્ર્યવ્યક્ત વર્ણન કરતા શ્રી મોક્ષદાસ મહારાજે કહ્યું, ‘યોગદ્વારા ઇન્દ્રિયદમન થાય છે યોગસાધન દ્વારા ઇન્દ્રિયદમન થયા પછી તેનું ચિત્ત જ્યાં જ્યાં જાય ત્યાં ત્યાં તેને

અહ્મદર્શન થાય છે. તેની દ્રષ્ટિ અહમય બની જાય છે અને તેને 'હું જ અહમ છું.' અહ બ્રહ્માસ્મિ । એવી પ્રતીતિ થાય છે. ચિત્તને એ પ્રમ.ણે જ્ઞાન લાભે છે ત્યારે તે સુખના સિદ્ધાસન પર બિરાજે છે અને પછી ઐક્યલાવે અહમ લાગી જાય છે. તેની ઈન્દ્રિયો પણ તેનાથી ખીજું કોઈ અધિક કોઈ એમ માનતી નથી, જાણતી નથી; અને તે ચિત્ત સ્વયં અહમ જ બની જાય છે.

પછી મેઘધર્વત સમાન મહાન શારીરિક દુઃખોના કુગર તેના પર આવી પડે તો પણ તેના ભારથી તેનું ચિત્ત જરાપણ હાલમડોલ થતું નથી. પછી શરીરને શસ્ત્ર વડે હણે અથવા શરીર અગ્નિમા પડે તો પણ તે મહાસુખથી નિદ્રા અનુભવે છે કારણ કે તેનું ચિત્ત તો સદા જમત જ હોય છે.

આ પ્રમાણે આત્મસ્વરૂપમા ચિત્ત નિમગ્ન થતા તેને દેહભાન રહેતું નથી. અહમસુખ જ એવું વિલક્ષણ છે કે દેહનું વિસ્મરણ થાય છે. જે મન સંસારમા નિમગ્ન હતું તેને હવે અહમસુખની ભરતી ભરાતા વાસનાના સ્મરણનો ત્યાગ કરે છે. જે અહમ યોગનું શુદ્ધ છે, સ્તોત્રનું નિધાન છે, જ્ઞાનનું પણ જ્ઞાન છે તે અહમ અભ્યાસયોગે મૂર્તિમત દર્શન દે છે. પછી દ્રષ્ટા સ્વયં તદ્રૂપ બની જાય છે." આ છે જ્ઞાનેશ્વર મહા-રાજનાં કથનનો સાર. (ગી. ૬-૨૦-૨૧ના વિવરણનો ભાગ)

શ્રી ભગવાને ખીજું શું કહ્યું ?

યસ્મિન્ સ્થિતો ન દુઃખેન ગુણાપિ વિચાત્યતે ।

જેની ઈન્દ્રિયો સંયમિત નથી તેને જ દુઃખનો અનુભવ થાય છે. જે તત્ત્વદર્શી છે તેની ઈન્દ્રિયો સર્વ પ્રકારે તેને આધીન છે અને તેથી તે વિષયો માણવા માટે મનસ્વીપણે દોડતી નથી, આથી તેને દુઃખ થવાનો સભવ જ નથી. સુખ કિવા દુઃખ એટલે એક પ્રકારની મનની લાગણી જ છેને? મન ઈન્દ્રિયોને દોરવે છે એટલે એ લાગણીઓ જાણે ઈન્દ્રિયોને થતી હોય એમ જણાય છે પણ બ્યાગે મન જ નથી ત્યારે એ ઈન્દ્રિયોને વિવશનો માર્ગ પણ કોણ દાખવશે ? અને વિવશનો કોણ ભોગવશે ? આ કારણે તેને દુઃખ થવાનો સભવ જ નથી. શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ દુઃખનાં સાધનો પણ છે અને સુખનાં

સાધનો પણ છે. જો એ પાંચ વિષયોનો યથાગ્રમાણ ઉપયોગ થાય તો તે આત્મદર્શનમાં સહાયક બને છે અને સ્વચ્છંદીપણે તેનો ઉપયોગ થાય તો તે જીવને નર્કગામી થવામાં સહાયક બને છે.

મનુષ્યને જ્યારે કોઈ પ્રસંગે કોઈ પણ અનુકૂળ પદાર્થમાં સુખની પ્રતીતિ થાય છે ત્યારે તેમાં તેને આસક્તિ થાય છે, તેને 'રાગ' કહી છે.

સુતાનુચયી રાગઃ ॥

(ચો. ૨-૮)

અને દુઃખની પ્રતીતિ પાછળ જે કલેશ થાય છે તેને દ્વેષ કહેવામાં આવે છે.

દુઃલાનુચયી દ્વેષઃ

(ચો-૨-૮)

આમ સુખ અને દુઃખની સાથે રહેલા રાગ અને દ્વેષનાં કારણો પણ તેને માટે અસ્તિત્વમાં રહેતા નથી કારણ કે જ્યાં સુધી મનુષ્યના અંતરમાં સુખ અને દુઃખ જેવી લાગણી રહે છે ત્યાં સુધી તે આત્મ-દર્શનનો અધિકારી નથી. આથી અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ જેવું તેને માટે કશું જ હોતું નથી. એટલે દંદાતીત હોવાથી કોઈ પણ દુઃખ તેને દુઃખ જણાતું નથી.

વાસ્તવિક રીતે સુખદુઃખ માટે કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપર આજ એટલાડી શકાય એમ નથી. પણ મનને જ સુખદુઃખનું કારણ માનવામાં આવ્યું છે. જ્યાં સુધી મન છે, મનના સંકલ્પ અને વિકલ્પો છે ત્યાં સુધી જ એ સુખદુઃખની કલ્પના અને ભાવના છે. જે તત્ત્વદર્શી છે તેનું મન જ સમાહિત હોવાથી પોતાના સંકલ્પવિકલ્પના સહજ ધર્મોજ તે વિસરી ગયું હોવાથી સુખ કે દુઃખની કલ્પના કિંવા વિચાર તત્ત્વ-દર્શને આવતા નથી. એક તિતિક્ષુ ખાલાયે-

નાયજનો મે મુલ્લદુઃખહેતુ-

ર્ન દેવતાઽઽત્મા ગ્રહકર્મકાલ્મઃ ।

મનઃ પરમ્ કારણમામનન્તિ

સંસારચક્રં પરિવર્તયેદ્યત્ ॥ (ભા. ૧૧-૨૩-૪૩)

“મારાં સુખદુઃખના કારણ આ મનુષ્યો નથી. આ દેવતાઓ કે શરીર પણ નથી અને ગ્રહ કર્મ કે જાળ પણ સુખદુઃખના હેતુ નથી. શ્રુતિઓ અને મહાત્મા જનો મનને જ એતું પરમ કારણ કહે છે અને મન જ આ સમસ્ત સંસારચક્રને ચલાવે છે.”

આ રીતે જે અમન છે તેને સુખદુઃખ ક્યા છે ? આપણે ખીજી રીતે વિચાર કરીએ તો પ્રકૃતિ પણ તેના સુખદુઃખ નું કારણ બની શકતી નથી-દુઃખ આપી શકતી નથી આ દુઃખ છે અને આ સુખ છે એવું દૈત જેના મનમાં વાસ કરે છે તે માણસને જ વિષગીત અવસ્થામાં દુઃખનું લાન થાય છે પણ જે તત્ત્વદર્શી છે તેતો—

नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक ।

नचैनं हृदयन्त्यापो न शोषयति मावृ ।

‘આ આત્માને શસ્ત્રો છેડી શકતા નથી અગ્નિ બાળી શકતો નથી, એને પાણી બીજવી શબ્દનું નથી અને પવન સુષ્કી શકતો નથી’

એમ જ માને છે

(ગી ૨-૨૩)

શ્રી ભગવાને આત્મા પ્રકૃતિથી પર છે અને પ્રમાણ છે એમ અર્જુનને કહ્યું તેમ, આત્માને પ્રકૃતિથી પર માને છે અને વાસ્તવિક રીતે પણ પ્રકૃતિ દ્વાર છે આત્મા અક્ષર છે દ્વાર પ્રકૃતિ અક્ષર આત્મા આગળ નિર્ગળ છે જે આત્મા આગળ એ પ્રકૃતિને પોતાને આધીન બનાવે છે તે આત્મા આગળ એ પ્રકૃતિ રાકડી છે જે આત્મા પર પ્રકૃતિ આધિપત્ય ચલાવે છે તે આત્મા એ પ્રકૃતિ આગળ રાકડો છે આમ પ્રકૃતિ એટલે પચમહાભૂતો એ તત્ત્વદર્શીની દૃષ્ટિએ તો ઢાકીની પણ કિંમતના નથી અને તેથી તેને પ્રકૃતિનો-પચમહાભૂતોનો કે પચ-વિષયોનો જરાપણ લાભ નથી, જે આત્માના પરિણમે એ પ્રકૃતિનું અસ્તિત્વ છે તે આત્મા જ પોતે હોવાથી તેને એ પ્રકૃતિનું પરિબળ શું કરી શકે ? તત્ત્વદર્શીને લાગળ થાનો હોય ? જ્યારે વિષ્ણુ સમસ્તને જ તે પોતાનું સ્વરૂપ માને છે અને અનુભવે છે ત્યારે તેને કાનો લાભ હોય કે તેનાથી તેને દુઃખ થાય ? લાભ એતો એક પ્રકારની માનસિક નિર્બળતા છે તત્ત્વદર્શી જે આ માનસિક નિર્બળતાને આધીન થાય તો તેને તત્ત્વદર્શી પણ કાણ કહે ?

આત્મા શસ્ત્રોથી છેલતો નથી, અગ્નિથી બળતો નથી, પાણીથી બીજતો નથી, પવન એને મોથી શબ્દો નથી પણ—

मवादस्यामि तन्मे भयात्तपति सूँ ।

मवादिद्रव्यायुश्च भूयुष्मावतिष्ठम ॥

“એ પરમેશ્વરના લયથી અગ્નિ તપે છે, તેનાજ લયથી સૂર્ય તપે છે, તેનાજ ભયથી ઈન્દ્ર, વાયુ અને પાચક મૃત્યુ દોડતું રહે છે,”

(ક. ૨-૩-૩)

એજ વાતનું તૈત્તિરીયોપનિષદકારે પુનરુચ્ચારણ કર્યું છે. તે ન્યાયે આત્માના લય વડેજ પ્રકૃતિ અને પ્રકૃતિસ્થ પદ્યમદાબૂતો પણ પોતપોતાના ક્ષેત્રમાં આત્માથી ડરતા અને ઞળતા રહીને પોતાનું કાર્ય કરી રહ્યા છે. એમ એ તત્ત્વદર્શી માને છે અને તેથી જે જે લયસ્થાનો છે, જે જે કારણોથી જીવ લક્ષ્યાકૂળ બને છે તે બધાજ નરવો એ તત્ત્વદર્શીને આધીન હોવાથી તેને કાઢીને લય નથી. કે કાઢીના તરફથી તેને દુઃખ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ નથી. જે તત્ત્વદર્શી છે તે સર્વ પ્રકારે અલય છે અને અહિંસક છે એટલે તેનો કાઢીને ભય નથી.

અવિનાશી આત્માને એ પાંચળી પ્રકૃતિ શી રીતે ડારી શકે શુ દુઃખ આપી શકે ?

આપણે પ્રાકૃત દુઃખોનો પણ ઘોડો વિચાર કરીએ ન હુત્વેન ગુરુનાપિ । ગમે તેવા મહાન દુઃખથી પણ-એવું મહાન દુઃખ માનવીને માથે શુ હોઈ શકે ? અને હોય તો તેની અગર તો થવાની જ છે માયા વિશિષ્ટ અવિદ્યાઅસ્ત જીવને જ । જે માવાથી મુક્ત છે, અવિદ્યાથી મુક્ત છે તેને શું દુઃખ અને શુ સુખ ? વિદ્યા એટલે સમ્યક્જ્ઞાન. વિપરીત જ્ઞાનનેજ અવિદ્યા-અજ્ઞાન-કથું છે. અનાત્મમા-પ્રકૃતિમાં અને પ્રાકૃત સરજનમાં આત્મભાવ એ અવિદ્યાનું જ લક્ષણ છે. પણ તત્ત્વદર્શી અનાત્મને તો જોતો જ નથી, અનુભવતો પણ નથી. તેતો આત્માને જ જુએ છે, અનુભવે છે અને પરિણામે તેને પ્રાકૃતિક દુઃખ જેવું કશું જ નથી.

મુદ્ગલોપનિષદકારે જીવ અને આત્માના લક્ષણોનું વર્ણન કરતા—

દામ્ભર્ણી સયુજા સસાયા

સમાન વૃક્ષ પરિવસ્વજાને ।

તયોરન્યઃ વિષ્ણુ સ્વાદૃત્ય-

નન્નન્ન્યો અમિચાક્ષીતિ ॥

“એ પક્ષી છે તે સાથે સાથે જ રહે છે, એકજ આશ્રયસ્થાનમાં એકજ વૃક્ષનો આશ્રય કરીને રહે છે. તેમાંનો એક તો સ્વાદિષ્ટ પીપળાના ફળ સાથે છે. પોતાના કર્મના ફળનો ભોક્તા બને છે અને બીજો ભોગ નથી કરતો પણ કેવળ જોતો જ રહે છે.” (મુડ. ૩-૧-૧)

આ રૂપકમાં જીવને ફળભોક્તા કહ્યો છે. વૃક્ષ એ શરીર છે. શરીરની હૃદય ગ્રંથિમાં એ જીવ અને આત્મા સાથે જ રહે છે પણ આત્મા ફળભોક્તા નથી, પણ માત્ર દષ્ટા છે. જે તત્ત્વદર્શી છે તે જીવભાવ-અવિદ્યાથી મુક્ત છે અને તેથી જ તેને કોઈપણ કર્મના ફળ ભોગવવાનાં રહેતાં નથી.

આપણે પ્રકૃતિના તાંડવનો પણ થોડો વિચાર કરીએ. વાયુ પ્રાકૃત છે, બળવાન છે. એ વાયુના અંજાવાત આવે, ચોગરદમથી વાયુ વિંચાય, પૃથ્વીને પણ રસાતળ કરે, પ્રચંડકાય દક્ષીને પણ ઉન્મુલ્લ કરે, એવા પ્રચંડ અંજાવાતમાં પણ એ સ્થિતપ્રજ્ઞ તત્ત્વદર્શી અચલ પ્રતિજ મેરુસભો સ્થિર રહે છે. પોતાના સ્થાનમાં અચળ છે અને તેને એ અંજાવાતનો કશોજ ત્રાસ થતો નથી. તેણે તેની આત્મમસ્તીમાં નિમગ્ન રહે છે.

આકાશમાં ઓમેરથી જળભમાં વાદળાં ફોડ્યાં આવે, મેઘાડંબર થાય, એ વાદળાંઓના ઘટાટોપ માથે જ વાયુ પણ પોતાનું પરિભળ અજમાવે, અચળ મેરુને પણ ડગાવે એવા બળથી વાયુ વીંચે, બારેમેધ વર્ષે. અને પૃથ્વી જળજળાકાર બને, જાણે પ્રલયના પૂર આવે, વિજળી અમકારા કરે, મેઘ ગડગડ ગરજે, ઝાડપાન વીંચાય પણ તત્ત્વદર્શી એક ડગ પણ ન યથે, તેને એનું દુઃખ ન થાય-તેણે—

તોડી દિવાલો ઢહેલની, ભિમા જઈ મેદાનમાં,

ઉપર ઠકકે આલ વરુ, તેથી તમારું શું ગયું. (રંગઅવધૂત)

એવો પ્રશ્ન પ્રેક્ષકોને પૂછ્યો.

શમશેર વિંજતા સૈન્યો આવે ચોદિશથી, બધૂક, તોપ, તમચાના ગગનમેદી અવાજો કાનના પડળ ફાટે એવા ભીયણ થાય, તોય એ તત્ત્વદર્શી, પોતાની અચળ સ્થિતિમાંથી અધૂત ન થાય. તે જાણે છે કે—

नैन छिन्दन्ति शस्त्राणि नैन दहति पावकः ॥

ચારે દ્વારથી સમુદ્રો માંજા મૂકે, પ્રવચના પૂર રેલાય તોયે એ તત્ત્વદર્શી ભ્રમણાને બનતો નથી કે દુઃખી યતો નથી. ધરતીકંપ થાય, ધરા ફાટે, ધૂળે, સળગતો લાવા રસ રેલાય તોયે એ તત્ત્વદર્શી ન ચળે પોતાના સ્થાનથી !

‘લસે ધમરાજ પોતાની સમગ્ર સેના સાથે એના પ્રાણને લેવા આવે ! પણ ધમરાજ પણ કેપે થરથર કાય ! તે કાળનો પણ કાળ પોતાની સમગ્ર અગ્રણ્ય પ્રતિષ્ઠા સમુદ્ર સમો કિંવા હિમાલય સમો સ્થિતપ્રઠ બનીને બેઠો જુએ છે એને (સ્થિતપ્રઠને) અને પ્રણિપાત કરે છે- ધમરાજ તો એના ભયથી ધૂળે ! મૃત્યુર્ષાવિતિપદ્મમ ।

મનુષ્યને સર્વથી મોટો ભય તો ડેવળ મૃત્યુનોજ છે ને ? મૃત્યુ તો શરીરનું છે, આત્માનું મૃત્યુ જ નથી, આત્મા અજન્મ અને અમર છે. શરીર જ જન્મ ધારે છે અને મરે છે.

જાતસ્ય હિ ધૃવો મૃત્યુર્ધ્રુવ જન્મ મૃત્યુ ચ ।

તસ્માદપરિહાયેઽયે ન રમ્ શોચિતુમર્હસિ । (ગી ૨-૨૭)

“કેમકે જન્મેલાનું મૃત્યુ નકકી છે અને મરેલા છે તેનો જન્મ નકકી છે માટે આ વિષય ટાળી શકાય એવો નથી માટે તું શોક કરવાને યોગ્ય નથી” એમ શ્રી ભગવાને અર્જુનને કહ્યું તે ન્યાયે આત્માનું મૃત્યુ નથી પાછી શા માટે ભય રાખે ? શા માટે એ મૃત્યુથી દુઃખનો અનુભવ કરે ? મૃત્યુ આત્માનું નથી એમ એ તત્ત્વદર્શી સારી રીતે જાણે છે. શરીરના મૃત્યુ સાથે આત્માને કશોજ સંબંધ નથી કારણ કે નહન્યતે દુન્યગાને છોડીને । એ ન્યાયે આ નાશવાન શરીરમા રહેલા આત્માને કાંઈ હણી શકતું નથી આ દેહ અતવાન છે તેની સાથે આત્માને શા સંબંધ ? આત્મા તો અશરીરી છે અને જોણે મૃત્યુનો એ મહાન ભય જાણ્યો છે તેને જગતના બીજા એકે ભયની રૂપરૂા રહેતી નથી, તે કાલથી કે કસાથી ભયભીત યતો નથી.

આમ આપણે જોયું કે તે તત્ત્વદર્શી આત્મદર્શન કરીને વાસના અને પ્રચ્છારહિત બની જાય છે દરેક રીતે અભય બની જાય છે એટલે જ બીપણ ભય છે તેની પણ તેને અસપ્ત યતી નથી ભયની ભ્રમણા તેને સતાવતી નથી. તે પ્રકૃતિ અને પ્રકૃત વિકારો યુક્ત પ્રકૃતિના બધાજ ધર્મોથી પર બની જાય છે અને આત્માના બધાજ

ધર્મોદી યુક્ત જની જાય છે. તેનું મુખ, તેનો સંતોષ, તેનો આનંદ, તેની શાંતિ અવર્જનીય જની જાય છે. એકવળ અનુભવગમ્ય છે આમ છતાં યજ્ઞાં સુધી તે દેહધારી છે ત્યાં સુધી તો તે આપણા જેવો જ જણાયે અને તેથી જ લોકો ભમખામાં પડે છે. તત્ત્વદર્શનના પરિણામે તે શિદ્ધ બને છે, અમૃત બને છે અને પરિપૂર્ણ બને છે. તત્ત્વદર્શી એ તત્ત્વદર્શનના પરિણામે નિરીદ જની જાય છે. ઠશી જ વાંછા કરતો નથી કે શોક કરતો નથી. મોઢ અને મોઢ એતો માયાનાં આવરણ છે. જેણે માયાને મારી છે તેને એ આવરણ શું ઠરી શકે ? તે દેવ કરતો નથી, કોઈપણ પદાર્થ માટે આસક્ત બનતો નથી અથવા તેને કોઈ પણ પ્રકારનો ઉત્સાહ પણ હોતો નથી. આ બધા શરીરના વિકારો છે અને એ શરીરથી પર છે. આત્મદર્શન ઠરીને, આત્માને જાગીને, તે હિમત જની જાય છે, સ્તબ્ધ જની જાય છે અને આશ્ચર્યના સાગરમાં તરખોળ જની જાય છે. તે આત્મારામ જની જાય છે. દેવર્ષિ નારદે આ બધાં લક્ષણો પ્રેમરૂપા ભક્તિ પ્રાપ્ત કરનારનાં-એટલે જ પ્રેમરૂપા ભક્તિ. ઠરનારને આત્મદર્શન થાય છે તે સમયની તેની અવસ્થાનાં-ક્યાં છે, ભક્તિ સ્વયં સાધન છે અને સાધ્ય પણ છે. ભક્તિનું સાધન કરતાં કરતાં સાધકને જ્યારે આત્મદર્શન થાય છે ત્યારે તેજ ભક્તિ સાધ્યરૂપ-આત્મદર્શનરૂપ જની જાય છે અને સાધકને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું દાન કરે છે, તેથી જ તેને સાધન અને સાધ્ય કહી છે.

શ્રી ભગવાને પણ ઉદવને તત્ત્વદર્શીનાં લક્ષણો કહેતાં કહ્યું.

કરોતિ કર્મ ક્રિયતે ચચન્તુઃ—

કેનાપ્યસો ચોદિત આનિષાતાત્ ।

ન તથ વિદ્વાન્ પ્રકૃતી રિષતોઽપિ

નિવૃત્ત તૃણઃ સ્વસુપ્તાનુભૂત્યા ॥

“ઉદવ । જીવ સંસ્કાર આદિથી પ્રેરાઈને જન્મથી મૃત્યુ પર્યંત કર્મમાં જ મંડ્યો રહે છે અને તેમાં ઈષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિ ઠરીને ઈર્ષ વિશાદ આદિ વિકારો પ્રાપ્ત કરે છે પરંતુ જેણે તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તે પ્રકૃતિમાં સ્થિત હોવા છતાં પણ તેમાં ઈષ્ટ અનિષ્ટ બુદ્ધિ કરતો નથી, કે ઈર્ષ આદિ વિકારોથી યુક્ત થતો નથી. કારણ કે આનંદ સ્વરૂપ આત્માના સાક્ષાત્કારથી તેની સંસાર સંબંધેની આશા તૃષ્ણાઓ પ્રયમથી જ નષ્ટ થઈ ચુકી હોય છે.”

(ભા ૧૧-૨૮-૨૦)

“જે પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિત થયો છે, તત્ત્વદર્શી” છે, તેને શરીર જીવુ છે કે બેડું છે, પડખુ રહ્યું છે કે સ્પર્ધ રહ્યું છે, મળમૂલ ત્યાગ કરે છે કે નથી કરતું, બોજન કરી રહ્યું છે કે કંમ અથવા ખીજન કાઈ શારીરિક કાર્ય કરી રહ્યું છે કે કંમ ? તેનો ખ્યાલ નથી કારણ કે તેની પ્રવૃત્તિઓ તો આત્મસ્વરૂપમાં પ્રત્યાકાર બની ગઈ હોય છે

(ભા ૧૧-૨૮-૩૧)

“જે યાત્રી પુરવની દ્રષ્ટિમાં વિવિધ વિષયો આવે છે તો તેને તે પોતાના આત્માથી ભિન્ન માનતો નથી, અનુભવતો નથી વિષયો અસાર છે કે સત્ય છે એવું યુક્તિ, પ્રમાણ આદિથી સિદ્ધ થતું નથી જેમ જીવ પૂરી થતા માણસ જાગ્રત થાય છે ત્યારે તેને સ્વપ્નમાં જાગ્રતા પદાર્થો અને પ્રસંગો તિરોહિત હોવાના કારણે જાગ્રતા નથી અને તેને તે સત્ય માનતો નથી તેજ રીતે યાત્રી પુરુષ પણ પોતાનાથી ભિન્ન જાગ્રતા પદાર્થોને સત્ય માનતો નથી.”

(ભા ૧૧-૨૮-૩૧)

“આત્મદ્રષ્ટિના કારણે અજ્ઞાન અને તેના કાર્યોની નિવૃત્તિ થઈ જાય છે તેથી અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ જ અભિષ્ટ છે વૃત્તિઓ દ્વારા આત્માનું મહત્ત્વ યથા શક્ય નથી કે ત્યાગ પણ કરી શકતો નથી”

(ભા-૧૧-૨૮-૩૨)

આમ આપણે તત્ત્વદર્શીના બાહ્ય લક્ષણો દ્વારા તેની આત્મિક તાત્ત્વિક અવસ્થાનો ખ્યાલ કરી શકીએ તે આપણામાં છે પણ આપણાથી જૂદા છે આપણે માનવી જીએ તે માનવરૂપે આત્મા છે.

આપણે માયાના બંધનથી જકડાયેલા જીએ, કર્મના દાસ છીએ જ્યારે તે માયાના બંધનોથી અને કર્મથી મુક્ત છે

શ્રી લગવાને પણ સ્થિતપ્રજ્ઞના લક્ષણોનું વર્ણન કરીને અતે એ તત્ત્વદર્શીની અવસ્થાનું વર્ણન કરતા

एषा ब्रह्मी स्थितिः पार्थ नैना प्राप्य विमुक्तति
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेपि ब्रह्मनिवाण मृच्छति ॥

“આ ખાલી સ્થિતિ છે અર્જુન ! એ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી
અહને પ્રાપ્ત કરીને તે મનુષ્ય મોઢ પામતો નથી, અંતકાલે પણ આજ
સ્થિતિમાં રહી તે શાંત અહને પ્રાપ્ત કરે છે.”

તત્ત્વદર્શન થવાં સહેલાં નથી અને જ્યારે થાય છે ત્યારે એ તત્ત્વ
તેને પાલવ હોડતું નથી. પછી તો તેનાં નેણુવેણુ પલટાય છે. જગત
તેને જુએ છે અને હાંમે છે પણ તે નથી હસતો કે નથી રડતો. એ
સ્થિતિનાં વર્ણન શાં કરવાં ? આત્મ કથું. જેટલું ઢીએ તેટલું કેવળ
દૃષ્ટનાના થોડા જ છે. જે સ્થિતિ સ્વસંવેદ છે. તેના વર્ણન કરી શા
પાનાં ભરવાં ? કરો, કરતાં મરો તો ફરી જન્મીને એજ કરો અને અ તે
તો તરો !

—(૦)—

ઉપસંહાર

યત્તવાત્મરતિરેવસ્યાદાત્મતુસશ્ચ માનસઃ ।

આત્મન્યેવ ચ સંતુષ્ટસ્ય કાર્યં ન વિષતે ॥

“જે મનુષ્ય આત્મામાં જ રતિવાળો છે, આત્મામાંજ તૃપ્ત છે અને
આત્મામાંજ સંતુષ્ટ રહે છે, તેને કંઈ કરવાનું રહેતું નથી.” (ગી.૩-૧૭)

સાધક જ્યારે સર્વસંકલ્પ સન્યાસી બને છે ત્યારે તે મન વિનાનો
બને છે, મનને ધર્મ સંકલ્પવિકલ્પ કરવાનો છે. જ્યારે એ સંકલ્પવિક-
લ્પનો પ્રવાહ જ સુકાઈ જાય છે, જ્યારે સંકલ્પવિકલ્પનો નિર્જર પણ
તેના મૂળમાંથી સુકાઈ જાય છે ત્યારે સાધક સર્વસંકલ્પસન્યાસી બની
જાય છે. સર્વસંકલ્પસન્યાસના પરિણામે તે ગુણોની પકડમાંથી પણ
મોક્ષો બની જાય છે. જ્યાં સુધી સાધકનું મન ગુણોની પકડમાં રહે છે
ત્યાં સુધી તે મન સંકલ્પ ક્યાં પિના રહેતું નથી પણ જ્યારે સર્વ
સંકલ્પ સન્યાસ સિદ્ધ થાય છે ત્યારે સાધક મનથી પણ મોક્ષો બને છે
અને ગુણોથી પણ મોક્ષો બનીને ગુણાતીત અવસ્થા ભોગવે છે. એટલે
સત્ત્વ, રજસ, તમસ ગુણોનો તેના મન ઉપર પ્રભાવ પડતો નથી;
પરિણામે તે પ્રકૃતિમાં હોવા છતાં પ્રકૃતિથી પર છે.

એવો સર્વસંકલ્પસન્ધાસી સાધક ત્યારે 'આત્મરત' આત્મામાંજ પ્રીતિ રાખનારો બને છે. પછી તેને જોવા માટે આત્મા છે, મુંઘવા માટે આત્મા છે, સ્પર્શ કરવા માટે આત્મા છે, રસના આસ્વાદ માટે આત્મા છે, પીવા માટે આત્મા છે, અને એ રીતે સર્વ ઇન્દ્રિયોના વિષયોમાં બધે જ આત્મા છે અને એમ ધવાથી તે આત્મરત સાધક જ્યાં ત્યાં બધે જ આત્માનો અનુભવ કરતો કરતો અતે આત્મતૃપ્ત બની જાય છે. તૃપ્તિનું પરિણામ સતોષ છે, જ્યારે તેને આત્મામાંજ તૃપ્તિ મળી જાય છે ત્યારે તે તૃપ્તિના પરિણામે કેવળ આત્મસતોષનોજ અનુભવ કરે છે.

આમ જ્યારે સાધક આત્મરત, તૃપ્ત અને આત્મસતૃપ્ત બને છે ત્યારે તેની સર્વ દિશાઓમાં આત્મદૃષ્ટિ જ બની જાય છે. સર્વત્ર આત્મદર્શન-તત્ત્વદર્શન કરે છે.

ત્યારે શું તે પડી રહે છે? ના, તે પડી રહેતો નથી. પણ દેહના ધર્મો તો સદૃશભાવે દરેજ છે-કરવા પડે છે. કાષ્ઠપણુ પ્રવૃત્તિનો તે હિતપાદક બનતો નથી કારણ કે સર્વ સંકલ્પના અભાવે તે સર્વાંશ પરિત્યાગી થયો હોય છે એટલે કાષ્ઠપણુ કર્મ તેને કરવાનું હોતું નથી. એનો અર્થ એવો નથી કે આજસુ, એહી યેરે પડી રહે છે! ના, એતો તમારા મારા જેવા સસારીઓ કરતા પણ અતિશય જમ્મલ છે કારણ કે તે યુક્ત છે. તે કશું કરતો નથી, તેને કશું કરવાપણુ નથી કારણ કે તે જે કાષ્ઠ અનામાસ ઉપલબ્ધ કરે છે તેમા તેને કર્તૃત્વનું અહ નથી કે તેના શુભાશુભ ફળની આસક્તિ નથી. તાત્પર્ય એ છે કે જે આવી પડયું છે તે કામ પૂરું કરીને તે તેનાથી દૂર રહી જાય છે અને તેથી તે બાહ્ય દૃષ્ટિએ કર્મ કરતો હોવા છતાં અકર્તા છે અને તે ક્રિા સાથે તેને દશોજ સબધ ન હોવાથી કેવળ યત્નત્ત જે જે ક્રિયાઓ થાય તે ક્રિયાઓ કરીને તે અજગો થઈ જાય છે અને તેથી તે સર્વાંશપરિત્યાગી બનીને જ કર્મ કરે છે તેનાથી યત્નત્ત ક્રિયા થાય છે જ્યારે તેના સંકલ્પોજ સન્યસ્ત થયા ત્યારે તેને કર્મ કરવાનું તો રહેતું જ નથી. એવી વિશ્રુતિ વિશેષને જોવાને અને કલ્પના કરવાને તો છુદ્ધ પણ વિલક્ષણુ જોઈએ અને દૃષ્ટિ પણ પ્રપચ્ચી પર જોઈએ.

પણુ એટલેથી જ તત્ત્વદર્શનની ઈતિશ્રી થતી નથી. હજીતો તેને સર્વત્ર આત્માનોજ અનુભવ થાય છે અને સર્વલક્ષિદ એ વાક્યનો તે અનુભવ દરી રહ્યો છે. પણુ પોતે તેજ છે તત્ત્વમયિ નો બોધ જ્યારે

મને અને તે બોધના પગિગામે જ્યારે અહીં પ્રજ્ઞાસ્મિ એવો તેને અનુભવ થાય ત્યારે 'આ મર્મ' ને મત્ત છે તે 'હું જ છું' એવો અપરોક્ષ અનુભવ કરે અને ત્યારેજ તેનું તત્ત્વદર્શન સર્વાંગ પરિપૂર્ણ થકેવાય સર્વ મલિન પ્રજ્ઞા । એવો અપરોક્ષ અનુભવ કરનાર પણ એ અનુભવથી પોતાને બિન્ન માને છે તેમજે અમે ત્યાં દૈતનું જ્ઞાન રહે છે પણ જ્યારે 'એ ને છે તે હું જ છું' એવો અપરોક્ષ અનુભવ થાય ત્યારેજ એ દૈતનું પદ્મ નિરસન થાય અને ત્યારે તે પૂર્ણ તત્ત્વદર્શી હોવાય અને એવા તત્ત્વદર્શીને તો પાછી પોતે કોમલ છે તેનું જ જ્ઞાન રહેતું નથી, પોતે ક્યા છે તેનું જ જ્ઞાન રહેતું નથી અને પોતે શ્રી મ્હે છે તેનું પણ જ્ઞાન રહેતું નથી તેથીજ

यस्यासौ तस्य मां यस्य न वेद स

अविज्ञां विज्ञाना विज्ञानमविज्ञानताम् ॥ (કેન ૨-૩)

"જ્યાં જોને જ્ઞાત નથી તેનેજ તે જ્ઞાત છે, જોને જ્ઞાત છે, ત તેને નથી જાણતો કારણ કે તે જાણવાવાળાઓના જનમ્યા વિનાનો જ છે અને ન જાણવાવાળાઓનો જાણેલો છે (કારણ કે ખીજ વસ્તુઓ પ્રમાણે દમ્ય ન હોવાના કારણે એ વિશ્વ રૂપથી જાણી શકાતો નથી)

કેવી કુંદર સમસ્તા વિચારક આગળ કેનોપનિષદકારે રજૂ કરી છે

‘જોને જ્ઞાન નથી, જે હું જાણતો નથી એમ કહે છે’ તેજ તેને જાણે છે

વિચિત્ર નથી સામણ ? વ્યવહાર દૃષ્ટિએ તો જે જાણે છે તે ‘હું નથી જાણતો’ એમ કહે તો તે અસત્ય વચન જ છે પણ પરમાર્થ દૃષ્ટિએ એ સત્ય છે કારણ કે જેણે તત્ત્વદર્શન કર્યું છે, જેણે તત્ત્વનો અપરોક્ષ અનુભવ કર્યો છે અને અતે જે તત્ત્વમા સમાયો છે તે પોતે ક્યા છે, શું છે, તે નથી જાણતો કારણ કે ત્યાં દૈતનો સમૂળ અભાવ છે પણ જે કહે છે કે ‘જાણને જાણું છું તેજ વાસ્તવિક રીતે જાણને જાણતો નથી કારણ કે હું’ અને ‘જાણ એવી દૈત શુદ્ધિનું હજી નિરસન થયું નથી અને જ્યાસુધી એવી દૈત શુદ્ધિ છે ત્યાં સુધી ભલે પરોક્ષ જ્ઞાન હોય પણ અપરોક્ષ અનુભવના અભાવે તે જાણને નથી જાણતો એજ સત્ય છે અને તેથી જ મતં યસ્ય ન વેદ સ ।

“જે જાણે છે તેજ તેને જાણુતો નથી.”

અને ઐટલે જ તત્ત્વદર્શન થતું નથી એમ કહેવું એતો સત્ય નથી જ પણ તત્ત્વદર્શન થાય છે એમ કહીએ તોપણ તત્ત્વદર્શન ક્યા કહે છે કે ‘મને દર્શન થયું છે!’ તેની પાસે વાચા જ ક્યા છે? વાચાના અભાવે એવો લાખકરોડે ડાક એક ન કહે તો તેથી તેને તત્ત્વદર્શન નથી થયું એમ કહેવું યુક્તિયુક્ત નથી, પણ દેવર્ષિ નારદે કહ્યું તેમ—

મૂળાસ્વાદન વત્ ।

ગૂગાના સ્વાદ પ્રમાણે. જેમ ગૂગો ગોળ ખાઈને પ્રસન્ન થાય છે, હસે છે પરંતુ ગોળનો સ્વાદ કહી શકતો નથી. તેજ પ્રમાણે તત્ત્વદર્શન તત્ત્વનું દર્શન કરીને જ્ઞાનદિવ્યોર ખની જાય છે પણ તેનું વર્ણન ખીજા આગળ કરી શકતો નથી.

એજ પરાવાણીથી પરની અવસ્થા છે એજ મૌનની પરાકાષ્ટા છે અને એજ અતિમ ધ્યેય ।

“૨ ગ મૌજ માણે મૌનનમે” ।

એવા વિરલ મહાનુભાવો ચમત્કારની ઝડીઓ વર્ષાવી સ્વાર્થી લોકોના ટોળા ભેગા કરતા નથી. મંત્ર સિદ્ધિના પ્રભાવે લોકોને પોતાની ઓરામાં આજી દેતા નથી. એવી વિશુતિ-વિશેષ રંગબેરંગી વસ્ત્રાભૂષણો સજ્જ રાજયોગના નામે વૈભવવિલાસમાં રમતા નથી અને એવા ‘કેવ’ મહાત્માઓ વાટેવાટે મળતા પણ નથી. એવા મહાનુભાવો તો ઉપનિષદના પેરે વનવગડે સ્વાનંદમાં મસ્ત પડી રહે છે, તેમને ભૂખતરસ નથી, તાપ કે ઠંડ નથી, વરસાદ નથી, કારણ કે તેમના સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરનો નમૂળ ક્ષય થયો હોય છે શરીર રહે છે તે કેવળ અવશેષ પ્રારબ્ધ પૂરું કરવા જ. એવા મહાત્માઓ વિવિકૃતસેવી હોવાના કારણે વસ્તીમાં ભાગ્યે જ આવે છે અને કવચિત્ આવે તો જોવાના પણ ન જડે. એવા મહાત્માઓને ઓળખવાને આખો જ ક્યા છે આપણી? એવા તત્ત્વદર્શન ભાગ્યે જ વૈખરીનો ઉપયોગ કરે છે! બોલવાનું હોય તોને! અને દયાચ રડયાખૂડ્યા શબ્દો મોઢે તોપણ ‘કાણુ સમજી શકે’ એ શબ્દોનો સંદેન સમજવાની પણ શક્તિ જોઈએ ને? અને એટલે જ શ્રી અવધૂતે કહ્યું:

વન વગડાની શીતળ છાયા, જોગી જંગલ વસતો રે;
 હસતો ગાતો કાદિન રોતો, કા સાથે નવ લખતો રે ..ટેક
 દિન ગાળે સુરજને તાપે, રોતે તારક ગોઠિ રે;
 વનપંખીસમ ગેવ કરતો, કોઈ દિન નવ એ દષ્ટિ રે...વન
 વૃક્ષો સાથે વાતો કરતો, બ્યાલબ્યાધ રમાડે રે;
 હોપીન કયા ઝોળી ઝડા, સમઠ ન દરે કાડે રે વન
 અહાં ખાખ લગાવી તનમાં, મહમત્સગને પાળે રે;
 પરનારી પરધન નવ લાળે, નવ ડરતો કા કાળે રે . વન
 નિર્જરવારિ પાન કરે ને, ફળ ફૂકડો કા માગે રે;
 વિષય રમકડાં ઝાઝાં ઝેગી, ખાની નિશદિન જાગે રે ..વન
 સદ્ગુરુ સેવા સંત સમાગમ, પળપળ હરિની ચર્ચા રે;
 ધ્યાનમગ્ન ધીરજ ઉરધારી, કરતો હરિજન ચર્ચા રે...વન
 તૃણુશૈયા મખમલ મન માની, આતમરાજ ખિરાજે રે;
 પ્રાપ્તાપ્રાપ્તે સમશુદ્ધિ ને, સંયમ ઉરમાં રાજે રે...વન
 શાંતિ શીતળ અંદર ઓપે, કીન તથા દુખ કાપે રે;
 ત્યાગ વિરાગે રાજ કરે ને, શ્વાસ શ્વાસ હરિ જાપે રે...વન
 મન જમણા સહુ લાગે પળમાં, દુખ દરિઓ સહુ આટે રે
 હરિરસમાં સમરસ થઈ જાતાં, મુક્તિ પદતળ ચાટે રે વન
 જોતા અંતર અન્ય દરે ને, રંગ લજનનો જામે રે;
 તત્ત્વમસિ તખૂરો વાગે; ભક્ત્યપ્રસાદિ પામે રે . વન

—૨ ગ અવધૂત

આ છે શ્રી રગઅવધૂત લાખ્યા સાધ્યને સાધ કરવાનાં સરળ
 સાધન. સાધક! વાચ, વિચાર અને વર્તન કર. તત્ત્વ તો તારી સન્મુખ
 છે, તારામા જ છે, તેને ગોધવા શા સાર નીકળ્યો છે।

शुद्धिपत्र

पृष्ठ	लीटी	अशुद्ध	शुद्ध
८	१	शंकराचार्य	शंकराचार्य
११	३१	अभन	अभन
१४	२	मल पत्रः	रामपत्रः
३२	२१	भतपुदि	भुतपुदि
३८	७	नाल्यो	नाल्ये
५५	२१	चक्षेकाव्यं	चैकाव्यं
८१	२३	व्यक्ताव्यक्त	व्यक्ताव्यक्त
१२१	७	पिणलाह	पिण्णलाह
१३४	७	भोग्रियत्व	भोग्रियत्व
१८३	२	मदमव्ययं	पदमव्ययं
१६६	२३	सामय्या	सामय्या
२०६	१०	कन्यते	कल्पते